

ДР БОРИСЛАВА ЛИЛИЋ

ОДАНОСТ СРБА НИШАВЉАНА ВЕРИ И ТРАДИЦИЈИ

Борислава Антић-Лилић рођена је 1946. године у Пироту. Основну школу и гимназију завршила је у месту рођења, а студије историје на Филозофском факултету у Београду, где је 1994. године одбранила докторску дисертацију "Пирот 1804-1918".

Борислава Лилић бави се историјом српског народа у XIX и XX веку. Њена библиографија броји око 200 библиографских јединица. Поред бројних признања, за свој истраживачки рад добила је 1989. године Септембарску плакету, највише општинско признање које додељује Скупштина Општине Пирот, а поводом Дана ослобођења, за изузетне резултате на пољу науке. Њена биографија и библиографија објављена је у првој Енциклопедији српске историографије (1997). Свети Архијерејски Синод Српске православне цркве, у знак признања за велики труд уложен на проучавању значајних догађаја српског народа и Српске православне цркве, одликовао је Бориславу Лилић високим одликовањем Ордена Светога Саве другог степена, децембра 1997. године поводом 120. годишњице ослобођења од Турака.

Објавила је већи број расправа и прилога у Пиротском Зборнику, Врањском Гласнику, Лесковачком Зборнику, Нишком Зборнику, Зборницима САНУ (Глас САНУ, *Balkanica*, Вардарски Зборник, Косовско-Метохијски Зборник, Зборницима Историјског Института), Зборнику Војноисторијског Института, Института за савремену историју и Савеза удружења ратника ослободилачких ратова Србије 1912-1920. године, Светосавском Зборнику Српске православне цркве, часопису Браство, Друштва Светог Саве, Гласнику СПЦ, *International Journal for Urban Ecology*, *Etudes Balkaniques*, *BAN-Sofia*, Историјски преглед, БАН Софија, *Balkan Studies* (Thessaloniki), Балканистичен форум при Историјском факултету на ЈОУ "Неофит Рилски"-Благовестград, Часопис Историја, Софийски Универзитет "Свети Климент Охридски", *Journal Serbian Studies*, Washington USA. Одлуком Министарства за науку и технологију Републике Србије, 1995. добија звање Научни сарадник, а 1998. звање Виши научни сарадник.

Др Борислава Јианџ

**ОДАНОСТ СРБА
НИШАВЉАНА
ВЕРИ И ТРАДИЦИЈИ**

ЕПАРХИЈА НИШЏА
НИШ 1998.

**С БЛАГОСЛОВОМ ЊЕГОВОГ ПРЕОСВЕШТЕНСТВА
ЕПИСКОПА НИШКОГ ГОСПОДИНА ИРИНЕЈА**

**НАЈСТАРИЈОЈ ЦАРСКОЈ ДАВРИ
СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ
ПРЕСВЕТОМУ И БОГОХРАНИТОМУ
МАНАСТИРУ ХИЛАНДАРУ О 800. ГОДИШЊИЦИ**

**МОЈОЈ ПОРОДИЦИ
СЛАВОЉУБУ, НЕМАЊИ, ПАВЛУ,
НАДИ И НОВИЦИ**

ПРЕДГОВОР

У СЛАВУ СТАРОДРЕВНОГ ХИЛАНДАРА

ПОВОДОМ КЊИГЕ ПРОФ. ДР БОРИСЛАВЕ ЛИЛИЋ
ОДАНОСТ СРБА НИШАВЉАНА ВЕРИ И ТРАДИЦИЈИ

Професорка др Борислава Лилић својом најновијом -можемо одмах да кажемо -*дивном књигом*- приредила нам је пријатно изненађење: изнела је на видело дана *живојворне примере* из национално-културне прошлости свога завичаја, као дела историјске баштине српског народа, и предочила нам је, на конкретним историјским подацима, духовне вредности и моралне одлике својих земљака Пироћанаца и Нишављана кроз деценије неколико векова народног живота.

Њена књига је *својеврсна историја* српског народа у тим крајевима Југоисточне Србије: у девет прилога из којих се састоји њена књига, уствари у *девети медаљона верско-црквеног и национално-политичког садржаја*, дат је пресек о земљи и људима, који су у најтежим данима доминације Турског царства, очували своју веру и народност, своју историјску традицију и народне (веома оригиналне) обичаје, свежину свог завичајног фолклора и изворну оригиналност народног говора и начина мишљења. Већ из наслова види се *садржај али и симболика*, пракса али *живојни смисао*, онога што се дешавало, вековима, у ширем друштвеном и, посебно, духовном и културном животу становништва Понишавља, а нарочито у Пироту и околини.

У верско-црквеном погледу: култ Светога Саве (и Симеона-Немање), адорација богохранимог Хиландара, дух свештеног позива и монаштва од славонског епископа Кирила Живковића (Пироћанца) до генерација питомаца Призренске Богословије, одржавање стародревних метоха Немањићких царских лаври (Студеница, Дечани, Хиландар), преписка са српским митрополитом Михаилом за очување православља и српске народности, завештења и задужбинарства старих Пироћанаца и Понишављана, као и многих примера страдања за "своју веру" и слободу, све то нашло је места у књизи професорке др Бориславе Лилић.

Улажући огroman труд и стручност своје професије историчарско-научника, она је ову своју књигу -то ваља посебно истакнути- посветила прослави - *800.годишњици манастира Хиландара*. У јубиларној *годишњици* наше најстарије, и најславније, "царске" лавре -манастира Хиландара, *Госпођа Борислава Лилић се, бесумње, на најбољи и најзвизишенији начин, одужила слави и величини ове српске стародревне*

свѣтишње. Свакако и у духу поштовања вере и традиције својих предака - „богобојажљивих“ Пироћанаца и својих земљака, у ширем смислу и целог српског народа посебно у Старој Србији, чију је прошлост и цивилизацијска остварења проучавала више од четврт века свога бављења историјском науком. Као носилац високог одликовања Ордена Светога Саве, као једне од ретких жена, она се овом својом велелепно уређеном, и зналачки писаном књигом, уврстила у ред научника - ктитора који су проучавали, и проучавају, смерно и усрдно, историју Српске православне цркве. Књигу Проф. др Бориславе Лилић удостојио је својим благославом Његово Преосвештенство владика Нишки Господин Иринеј.

Ова књига заслужује и највећу њажњу наше јавности, наше културе и историјске науке.

На Ваведење Пресвете Богородице
У Београду, 1998.

Академик
Владимир Ситојанчевић

ПРИЛОГ БИОГРАФИЈИ КИРИЛА ЖИВКОВИЋА, ПАКРАЧКОГ ВЛАДИКЕ

Кирил Живковић није непозната личност у историји Српске цркве, али се о његовој биографији мало зна. Каснији епископ славонске епархије Кирил Живковић родом је из источних српских крајева, из Пирота где је рођен 1730. године. У земље под влашћу Хабзбуршке династије пребегли су његови родитељи током аустротурског рата 1737-1739. године, пошто су аустријске војске, у којима је било и српских добровољаца морале напустити привремено ослобођене крајеве у Понишављу.¹ Понишавље је било под хришћанском влашћу још од времена заузећа Ниша, августа 1737. године када су га Турци предали Аустријанцима.² После тога цео пиротски крај, све до Драгомана, био је ослобођен. Хришћанска раја, Срби ових крајева су свакако учествовали при истеривању Турака, па је зато Турска реакција била веома крвава. Турци су у Пирот ушли септембра исте године и "затим извршили покољ устаника".³ По истраживањима историчарке Радмиле Тричковић, на основу турске архивске грађе, "истребљење побуњене пиротске раје прешло" је било чак у надлежност беглербегу Мосула Арслан Мехмед паше. Колико је била жестока турска одмазда, видело се по томе што је у Софији "тих дана" био обешен самоковски владика Симеон Поповић.⁴ Међу бегунцима из пиротског краја тада су, преко Саве, прешли у Бачку и родитељи малог Ђуре Живковића, и настанили се најпре у селу Футог. Даљи биографски подаци о будућем владици, били су: Кирил је основно образовање добио у Новом Саду. У жељи за образовањем, у 19-ој години отишао је у Свету Гору (атонску) и ту се замонашио у манастиру Зограф. Чин презвитера добио је убрзо, 1750. године.⁵ Са монашким именом Кирил, Живковић је обишао многе Светогорске манастире, по свој прилици и Хиландар, како су то, у тадашње време чинили многи монаси, као што су, на пример, бугарски монах Пајсије (касније писац прве рукописне историје бугарског народа), Србин Јован Рајић (учени богослов писац четворотомне Историје Срба и суседних Хрвата и Бугара, архимандрит манастира Ковиљ у Бачкој), архимандрит манастира Крупе Герасим Зелић, Доситеј Обрадовић и многи други. По рукописној Историји пиротског краја многе податке о Кирилу Живковићу сакупио је, на основу старих записа и калуђерских казивања, Светислав Петровић. По њему, Кирил Живковић из Свете Горе обишао је многе крајеве у Турској, затим је посетио Русију и Италију, научио

¹ Радмила Тричковић, *Ниш у XVIII веку, Историја Ниша књ. I*, Ниш 1983, 220.

² Конст. Иречекъ, *Княжесѣво Бѣлѣгария: Часть II*. Пловдивъ 1899, 514.

³ Радмила Тричковић, *Ниш у XVIII веку, Историја Ниша*, 222.

⁴ Иста, нав. дело 221.

⁵ Светислав Петровић, *Историја града Пирота*, приредила Др Борислава Лилић, Пирот 1996, 16.

неколико језика и употпунио своје образовање. Слично Доситеју Обрадовићу, жељан знања, куповао је много књига и створио праву библиотеку, највише са делима црквенобогословског садржаја. Зна се да је 1756 године био у Далмацији, а у селу Жегар био једно време учитељ. Жељан да види свој завичај вратио се, потом, у Пирот где је покушао да отвори основну школу.⁶

Почетком друге половине XVIII века Пирот је већ имао физиономију вароши са лепо изграђеном хришћанском, српском, четврти, и са већим бројем занатлијских еснафа и чувених трговаца. Међу њима неговала се писменост, куповале књиге, јачала образованост. Пиротски трговци ишли су и на многе аустријске пијаци, и помагали многе старе српске манастире и цркве. У Пироту су постојали метоси манстира Студенице, Дечана, Хиландара и у њима се неговала успомена на стару српску државу, историју и културу. Сем тога у манастиру Св. Ђорђа у Темској код Пирота (Живописан у XVI веку) између 1760. и 1765. године учитељевао је Кирил Живковић, свакако по методици тзв. манастирских школа, истовремено у својству игумана овога манастира, где је написао књигу "Из душевнаг обједа в неделни днеш слова избрана".⁷ Ту се изричито каже да ју је "13 јула 1764. списал Јеромонах Кирил, игуман Темског манастира св. Георгије по молби господара Неше Чилића, његову сину Младену у Пирот".⁸ Овај зборник разних знања, поука, упутстава познат је у науци.⁹ Њега је користио Александар Белић у својим језичким испитивањима источних крајева Србије, и утврдио основу народног говора и одлика српске језичке редакције тимочколуужничког варијетета. Живковићев Зборник састављен је по угледу на сличне књиге из руске књижевности; он је унео и много текстова карактеристичних за фолклор и народне обичаје српског становништва из Понишавља и Пирота, затим говорне особине тадашњег пиротског становништва.¹⁰

⁶ Исти, нав. дело 32.

⁷ Пуни наслов ове књиге-лист 1. гласи: Из душевнаг обједа в-неделни днеш слова избрана. На прости језик болгарски. Књига има 464 стране које су у оригиналу пагиниране по листовима, тј. укупно 232 листа, а чува се у библиотеци матице Српске у Новом Саду под сигн. ПП 169.

⁸ Р. Грујић још 1929. године помиње књигу овим речима: "Наиме у приватним рукама у Пироту, налази се један врло опширан извор проповеди из Полоцкове збирке Објед Душевниј под насловом - Из Душевнаг Обједа в неделних днеш слова избрана, који је 13 јула 1764 списал јеромонах Кирил, игуман Темског манастира св. Георгија по молби господара Неше Чилића, његову сину Младену у Пирот." Р. Грујић, Др. Дамаскин Грданички, *Посланица митрополита Павла Ненадовића (1699-1768)*, ГИДНС, Нови Сад 1929., књ. II св. 2., 284. У новије време овом рукописном књигом бавили су се: К. Л. Иванова, *Археографски белешки ош Книгохранилица на Јужославија-Език и литература*. Софија XVII/72, 4, 55-57; Александар Младеновић, *О вокалном систему широтског говора друже половине XVIII века*, Пиротски зборник 8-9, Пирот 1979, 271/287.

⁹ Александар Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије*, с две карте, књ I Београд 1905, XL.

¹⁰ Исти нав. место.

ПРИЛОГ БИОГРАФИЈИ КИРИЛА ЖИВКОВИЋА, ПАКРАЧКОГ ВЛАДИКЕ

Кирил Живковић није непозната личност у историји Српске цркве, али се о његовој биографији мало зна. Каснији епископ славонске епархије Кирил Живковић родом је из источних српских крајева, из Пирота где је рођен 1730. године. У земље под влашћу Хабзбуршке династије пребегли су његови родитељи током аустротурског рата 1737-1739. године, пошто су аустријске војске, у којима је било и српских добровољаца морале напустити привремено ослобођене крајеве у Понишављу.¹ Понишавље је било под хришћанском влашћу још од времена заузећа Ниша, августа 1737. године када су га Турци предали Аустријанцима.² После тога цео пиротски крај, све до Драгомана, био је ослобођен. Хришћанска раја, Срби ових крајева су свакако учествовали при истеривању Турака, па је зато Турска реакција била веома крвава. Турци су у Пирот ушли септембра исте године и "затим извршили покољ устаника".³ По истраживањима историчарке Радмиле Тричковић, на основу турске архивске грађе, "истребљење побуњене пиротске раје прешло" је било чак у надлежност беглербегу Мосула Арслан Мехмед паше. Колико је била жестока турска одмазда, видело се по томе што је у Софији "тих дана" био обешен самоковски владика Симеон Поповић.⁴ Међу бегунцима из пиротског краја тада су, преко Саве, прешли у Бачку и родитељи малог Ђире Живковића, и настанили се најпре у селу Футог. Даљи биографски подаци о будућем владици, били су: Кирил је основно образовање добио у Новом Саду. У жељи за образовањем, у 19-ој години отишао је у Свету Гору (атонску) и ту се замонашио у манастиру Зограф. Чин презвитера добио је убрзо, 1750. године.⁵ Са монашким именом Кирил, Живковић је обишао многе Светогорске манастире, по свој прилици и Хиландар, како су то, у тадашње време чинили многи монаси, као што су, на пример, бугарски монах Пајсије (касније писац прве рукописне историје бугарског народа), Србин Јован Рајић (учени богослов писац четворотомне Историје Срба и суседних Хрвата и Бугара, архимандрит манастира Ковиљ у Бачкој), архимандрит манастира Крупе Герасим Зелић, Доситеј Обрадовић и многи други. По рукописној Историји пиротског краја многе податке о Кирилу Живковићу сакупио је, на основу старих записа и калуђерских казивања, Светислав Петровић. По њему, Кирил Живковић из Свете Горе обишао је многе крајеве у Турској, затим је посетио Русију и Италију, научио

¹ Радмила Тричковић, *Ниш у XVIII веку, Историја Ниша књ. I*, Ниш 1983, 220.

² Конст. Иречекъ, *Княжесѣво Бѣлѣгария: Часть II*, Пловдивъ 1899, 514.

³ Радмила Тричковић, *Ниш у XVIII веку, Историја Ниша*, 222.

⁴ Иста, нав. дело 221.

⁵ Светислав Петровић, *Историја града Пиротѣа*, приредила Др Борислава Лилић, Пирот 1996, 16.

неколико језика и употпунио своје образовање. Слично Доситеју Обрадовићу, жељан знања, куповао је много књига и створио праву библиотеку, највише са делима црквенобогословског садржаја. Зна се да је 1756 године био у Далмацији, а у селу Жегар био једно време учитељ. Жељан да види свој завичај вратио се, потом, у Пирот где је покушао да отвори основну школу.⁶

Почетком друге половине XVIII века Пирот је већ имао физиономију вароши са лепо изграђеном хришћанском, српском, четврти, и са већим бројем занатлијских еснафа и чувених трговаца. Међу њима неговала се писменост, куповале књиге, јачала образованост. Пиротски трговци ишли су и на многе аустријске пијаце, и помагали многе старе српске манастире и цркве. У Пироту су постојали метоси манстира Студенице, Дечана, Хиландара и у њима се неговала успомена на стару српску државу, историју и културу. Сем тога у манастиру Св. Ђорђа у Темској код Пирота (Живописан у XVI веку) између 1760. и 1765. године учитељевао је Кирил Живковић, свакако по методици тзв. манастирских школа, истовремено у својству игумана овога манастира, где је написао књигу "Из душевнаг обједна в неделни днеш слова избрана".⁷ Ту се изричито каже да ју је "13 јула 1764. списал Јеромонах Кирил, игуман Темског манастира св. Георгије по молби господара Неше Чилића, његову сину Младену у Пирот".⁸ Овај зборник разних знања, поука, упутстава познат је у науци.⁹ Њега је користио Александар Белић у својим језичким испитивањима источних крајева Србије, и утврдио основу народног говора и одлика српске језичке редакције тимочколуужничког варијетета. Живковићев Зборник састављен је по угледу на сличне књиге из руске књижевности; он је унео и много текстова карактеристичних за фолклор и народне обичаје српског становништва из Понишавља и Пирота, затим говорне особине тадашњег пиротског становништва.¹⁰

⁶ Исти, нав. дело 32.

⁷ Пуни наслов ове књиге-лист 1, гласи: Из душевнаг обједна в неделни днеш слова избрана. На прости језик болгарски. Књига има 464 стране које су у оригиналу пагиниране по листовима, тј. укупно 232 листа, а чува се у библиотеци матице Српске у Новом Саду под сигн. ПП 169.

⁸ Р. Грујић још 1929. године помиње књигу овим речима: "Наиме у приватним рукама у Пироту, налази се један врло опширан извор проповеди из Полоцкове збирке Објед Душевниј под насловом - Из Душевнаг Обједна в неделних днеш слова избрана, који је 13. јула 1764 списал јеромонах Кирил, игуман Темског манастира св. Георгија по молби господара Неше Чилића, његову сину Младену у Пирот." Р. Грујић, Др. Дамаскин Грданички, *Посланица митрополија Павла Ненадовића (1699-1768)*, ГИДНС, Нови Сад 1929. књ. II св. 2., 284. У новије време овом рукописном књигом бавили су се: К. Л. Иванова, *Археографски белешки оји Књигохранилица на Југославија-Език и лиитератури*. Софија XVIII/72, 4, 55-57; Александар Младеновић, *О вокалном сисџему широиског џовора друђе половине XVIII века*, Пиротски зборник 8-9, Пирот 1979, 271/287.

⁹ Александар Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије*, с две карте, књ I Београд 1905, XL.

¹⁰ Исти нав. место.

Кирил Живковић није могао остати дуго у свом завичају. Године 1766. била је укинута Пећка патријаршија, и фанариотски владике нису добро гледале на словенске калуђере, свештенике и учитеље.¹¹ Вративши се у Бачку, где су му живели родитељи он убрзо постаје настојник манастира Гргетега, у Срему, 1778. године. Фрушкогорски манастири подсећали су га на атонску Свету Гору. Живковић ту наставља са даљим богословским образовањем, купујући све више књига за своју библиотеку. Убрзо је постао познат по својој калуђерској ревности и учености. Терезијанске и Јозефинске реформе пробудиле су у њему упорног браниоца православља. Године 1786. Кирил Живковић прелази у Пакрац где почиње да уређује своју нову епархију. Собом је понео и личну библиотеку која је већ била чувена по многим делима првенствено верско-црквеног и васпитног карактера. По извршеној сеоби 1690. године а пошто је закључен Карловачки мировни уговор 1699. године, под старањем патријарха Арсенија Чарнојевића, а на основу добијених привилегија отпочела је обнова верског и националног рада међу пресељеним Србима.¹² Борба за успостављање православне цркве у приморским крајевима потиче још из млетачких времена, када су Срби у више махова тражили да им се дозволи избор епископа. У новим приликама, када је Далмација постала аустријска провинција и када је у Книнском пољу 30. јула 1796. године за викара изабран Герасим Зелић, архимандрит манастира Крупе, карловачки митрополит Стефан Стратимировић као врховни старешина православне цркве у Хабзбуршкој монархији, позитивно је одговорио Зелићевој молби да прими "православни народ у Далмацији" под своју заштиту.¹³ Из поверљивих извештаја у ратном архиву у Бечу датираних с краја XVIII века, види се расположење калуђера који обављају парохијску службу у околним срдаријатима да "кад би они само добили царску и краљевску реч, да ће краљевини Угарској бити присаједињени, они би се са весељем, без најмањег отпора покорили и ступили под царско-краљевско окриље..."¹⁴ На основу значајног писма датираног у манастиру Карину 14. јуна 1797. о заједничком залагању фрањеваца и православног свештенства да се Далмација сједини са Хрватском и Угарском, Грга Новак закључује "да су у Далмацији у то време католички фратри и православни калуђери заједнички радили на сједињењу Далмације с Хрватском и да су били успјели за себе придобити народне поглавице у својим парохијама и око својих самостана. Ова слога између католичког и православног свештенства у Далмацији била је без сумње плод рада загребачког бискупа Максимилијана Врховца, сењског бискупа Жежића и

¹¹ Конст. Иречекъ, *Княжесѣво Бѣлѣария*, вѣ 2 части: Часть II. Пѣшѣвания ѣо Бѣлѣария. Пловдивъ 1899, 515.

¹² Светислав Петровић, *Истѣорија бѣрада Пироѣа*, 16-17.

¹³ Коста Милутиновић, *Срби у Далмацији 1797- 1878*, Историја српског народа, књ. пета, том други, Београд 1981, 279.

¹⁴ Г. Новак, *Покрѣи за сједињење Далмације са Хрваѣском*, Рад ЈАЗУ 269 (1940), 13.

православног карловачког митрополита Стратимировића.¹⁵ Аустријска обавештајна служба је према упутствима Бечке владе организовала систематско трагање за поверљивом преписком православног и католичког свештенства с поборницима сједињења Далмације са Хрватском и Угарском и дошла до неких писама која је Стратимировићев поузданик пакрачки епископ Кирил Живковић упутио појединим истакнутим свештеницима и калуђерима. Сва та писма достављена су канцелару Тугуту као доказ да се у Далмацији води и даље агитација за сједињење. У Бечком државном архиву чува се значајан историјски документ (претпоставља се да је настао око 1800-те године) који садржи драгоцене податке о политичким кретањима из тог раздобља. Из целог извештаја се види да део клера и племства у Далмацији није био усмерен пронемачки. "Свештенство оба обреда у Далмацији настојава да чак и приликом исповеди народу омрзи немачку управу."¹⁶ Као главне зачетнике овог антинемачког расположења, аутор извештаја означава митрополита Стефана Стратимировића и пакрачког епископа Кирила Живковића са српске стране, а загребачког бискупа Максимилијана Врховца и сењског бискупа Ивана Јежића са хрватске.¹⁷

Године 1791. Пакрачка епархија имала је 95.595 Срба.¹⁸ Патријарх Арсеније III Чарнојевић је 1705. године откупио од Јоаникија Љубибратића изванредан број књига из унијатске цркве и епископије у Пакрацу, када је Љубибратић журно, готово крадом отишао у Русију. Епископ Гаврило (1715-1716) био је ватрени бранилац православља,¹⁹ трудећи се да затре сваки траг, посебно унијатских књига. Епископ Никифор Стефановић (1722-1743) затекао је епископију разрушену и пуну као да у њој никада није било епископа.²⁰ За 10 година свог рада успео је да среди резиденцију, снабде је потребним стварима које је заједно са књигама оставио Пакрачкој епархији и њеном епископу Софронију Јовановићу да их не би задесила судбина предходника.²¹ Јовановић је своје књиге оставио пакрачкој дворској капели и својим следбеницима. Део његових књига распродат је на лицитацији за подмирење његових дугова, а део је у митрополитској библиотеци у Карловцима.²²

¹⁵ Коста Милутиновић, нав. дело, 280.

¹⁶ Нав. место.

¹⁷ С. Антољак, Један непознати акт о националном раду бискупа Максимилијана Врховца, *Croacis Sakra*, 13-14, 119; К. Милутиновић, нав. дело, 280.

¹⁸ Славко Гавриловић, *Срби у Угарској и Славонији од аустро-јурског раја 1737-1739 до краја XVIII*, Историја српског народа, књ. четврта, том први, Београд 1986, 215.

¹⁹ Душан Кашић, *Српски манастири у Хрватској и Славонији*, Београд 1971, 152.

²⁰ Р. Грујић, *Грађа за историју пакрачког владичанства 73-тестамент епископа Н. Стефановића закључен у Пакрацу 10-21. 10. 1748*: Чедомир Ђ. Денић, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током XVIII века*, докторска дисертација, библиотека Филозофског факултета у Београду, 62.

²¹ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и списици*, I-VII, Београд 1982-1988, II, 2588.

²² Чедомир Ђ. Денић, *Српске библиотеке*, 81.

Четворица епископа премештени су из Пакраца између 1759-1786. године у друге епархије: Атанасије Живковић у Бачку, Арсеније Радивојевић у Будимску, Јосиф Јовановић Шакабента у Бачку, Павле Авакумовић у Арадску парохију. Тек се Кирил Живковић (1786-1807) усталио у Пакрачкој епархији до смрти. Када је почео своју епископску дужност, Пакрачка епархија је "наследила 48:98 богослужбених, богословних и других књига из његове личне библиотеке од 113:604 (610?) књига, по избору администратора епархије Гретешког архимандрита Јосифа Путника. Остале су продате на лицитацији за подмирење његових дугова и обогаћење Народног неприкосновеног фонда."²³ Број обавезних књига за српске цркве у XVIII веку разликовао се од времена и могућности њихове набавке, од места у којем се црква налазила, њеног статуса. Саборне цркве као средишње у седиштима митрополита и епископа биле су богатије књигама од других у одређеној епархији. Тако, крајем јуна 1780. године у Карловцима на лицитацији већег дела библиотеке митрополита Викентија Јовановића Видака 59 купаца су однели "у многе крајеве Хабзбуршке монархије 78:240 књига а међу њима протосињел гретешки Кирил Живковић 14:29, који се највише истакао на овој лицитацији купивши највише књига."²⁴ Власници приватних библиотека настојали су да утичу на њихове крајње судбине поклањајући их најчешће манастирима и црквама или поштеним људима. Од 70-их година XVIII века лицитације приватних библиотека биле су најчешће у Новом Саду, Осиеку, Карловцима и другим већим градовима или манастирима на српском етничком простору у Хабзбуршкој монархији. Главни разлози за лицитације били су сакупљање новца за покриће погребних трошкова и враћање дугова власника библиотека. Лицитације су омогућавале измену обима књига. Из библиотека умрлих епископа биране су ретке и вредне књиге верско-моралне садржине и остављане у митрополијску или епархијске библиотеке. Књиге мањег значаја са становишта верско-моралних потреба у првом реду световне изношене су на лицитацију или дељене сиромашним црквама. Највише интересовања на лицитацијама било је за библијске текстове, богослужбене и теолошке књиге. Руска библија продавана је 1762. године на тржишту у Хрватској 7 и 9 цекина (28 и 36 форинти).²⁵ Библија митрополита Видака 1780-те продата је администратору Карловачке митрополије темишварском епископу Мојсију Путнику за 42 форинте 20 крајцера; то је уједно била најскупље плаћена књига на тој лицитацији.²⁶

Између 1690-1739. године у свештеничким библиотекама држане су молитвене и библијске књиге (Требник, Службеник, Псалтир) понека

²³ Исти, нав. дело, 82.

²⁴ Музеј српске православне цркве, Збирка архивалија Радослава Грујића, бр. 433.

²⁵ Љ. Стојановић, Записи V, 8218, 8220.

²⁶ Чедомир Ђ. Денић, *Лицитација библиотеке Викентија Видака 1780 године*, Библиотекарски годишњак Војводине 1972, Нови Сад 1973, 51, 53.

богословна (Алфевит духовни, Десјатословија) и световне књиге (Словенска граматика, Месеослов). Том типу библиотека припадала је и библиотека Патријарха Арсенија III Чарнојевића, пакрачког епископа Кирила Живковића и друге. Оне су састављене од књига на српкословенском и рускословенском са понеком на грчком језику. Из библиотеке Кирила Живковића даруварски парох Бабић користио је Гедеонове проповеди и задржао их до његове смрти 1807. године.²⁷ Истакнуто место у српским библиотекама XVIII века припадало је историји као предмету интересовања њихових власника и корисника. У средњем веку они су се занимали за историју углавном из византијских хроника Теофана, Манасија итд., а међу Србима била је особито популарна хроника монаха Георгија познатог под именом Грешни. Његова књига "Кратка хроника" преведена је на српкословенски језик 1347/48. у Светој Гори (Хиландару) по налогу цара Душана. Око 1371. године хроничи је додато ново поглавље: Житије и Житељство краљева и царева српских и до XVIII века, служила је као узор делима сличног карактера.²⁸ Изгледа да је митрополијски протосинђел и настојник манастира Гргетега, Кирил Живковић био човек бурног темперамента,²⁹ јер се 1783. године напр. хвалио да је дотле прочитао око 300 разних предговора, од којих је најгори био предговор Захарије Орфелина у књизи Вечити календар издат у Бечу те године, сматрајући га клеветом српске јерархије и одустао од читања Вечитог календара да би им се касније вратио без претходно изречене строгиости.

У канцеларији епархијске Конзисторије Пакрачке епархије налазио се један добро очуван Нови завет (тестамент) московске штампе, а уз епископски орнат налазио се један половни архијерејски чиновник.³⁰ Када је за време епископа Никифора Стефановића обновљена епископија и Дворска капела у њој је постојао устаљен број књига који се није изменио за све време епископства Кирила Живковића. Већина тих књига била је половна венецијанског, бечког и руског издања, а према процени администратора Јосифа Путника и инвентарне комисије, укупна вредност тог књижног фонда 1808. године била је 156 форинти.³¹

У Пакрачкој епископији од 30-их година XVIII века продаване су богослужбене и богословне књиге руског издања као и разне школске књиге. Епископија је 1786. године поседовала ускладиштене на тавану "Z feršloga (фасцикле). Б њ нихже бечкаи као ихисиси били".³²

²⁷ Исти, Српске библиотеке. ..., 132.

²⁸ Ст. Станојевић и В. Ђоровић, *Одабрани извори за српску историју I*. Доба од VI - X века. Београд 1921. 32, 45.

²⁹ Исти, *Прва калиграфичка Захарија Орфелина*, Сусрети библиотекара 85, Инђија 1986, 40-41.

³⁰ Исти, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији*, 186.

³¹ Исти, нав. дело, 246.

³² Исти, нав. дело, 83.

У ширењу књига нарочито је педантан и ревностан био епископ Кирил Живковић који је 1/13/V/1803. године "у епископији имао 50:501 књигу за продају, укупне вредности 475 форинти и 8 крајцера." У тој књижари било је и следећих књига: 8 Нових завета /4⁰/и таквих књига мањег формата у /8⁰/, 5 Регуламената духовних (руских), 4 Алфавита духовна, 20 Увода у српску историју Павла Јулинца, 10 Историја Јована Рајића у 4 књиге, 80 Вечитих календара (Захарија Орфелина), 13 Робинзона, 58 Физика (II књига) Анастасија Стојковића, 12 Трагедија о смрти српског цара Уроша V (од Јована Рајића) итд.³³ Кирил Живковић је у својој богатој личној библиотеци имао књига за поклон или продају и то 22 српска Буквара (Будим 1798.), Стојковићеву Физику II-III књига (104 примерка) 47 Наставленија за сијатеље дувана, 600 књига Петра Дамаскина (Будим 1803) које је сам приредио и издао.³⁴ Из инвентара целокупне имовине Пакрачке епархије издвојене су теолошке и друге књиге приватне библиотеке Кирила Живковића и припојене библиотеци епархије.³⁵ Са наслеђеним књигама епископа Кирила Живковића 1807. године мала збирка књига сабраних у епископији током XVIII века прерасла је у значајну и богату епархијску библиотеку.³⁶ Умро је 1807. године и сахрањен у цркви свете Тројице у Пакрацу.³⁷

³³ Нав. место.

³⁴ Исти, нав. дело, 258.

³⁵ Р. Грујић, *Пакрачка епархија, историјско-статистички преглед*, Нови Сад 1931, 171; Исти, *Грађа за историју Пакрачког владичанства*, Сремски Карловци 1907, 44-45.

³⁶ Р. Грујић, *Пакрачка епархија*, 172; Владика Кирил Живковић био је веома активан у одбрани права православних трговаца из Пожеге па је зато молио митрополита Мојсеја Путника да се заузме за њих, или права православних трговаца у Копривници, позивајући се на Регуламент по коме православни тамо где их има више од 30 породица могу подизати цраве. Молио је митрополита Путника да се на Угарском сабору заузме да српске привилегије остану на снази (20. априла 1790), а сам је лично поднео 21. 8. 1790. на Сабору у Темишвару тужбу из славонске војне границе обрлајтнанта Ерделца. - Опширније код: С. Гавриловић, *Прилоз историји шрџовине и миграција Балкан-Подунавље XVIII и XIX столећа*, Београд 1969, 73, 82, 86, 89, 101, 103; С. Гавриловић и Н. Петровић, *Темишварски сабор*, Нови Сад-Сремски Карловци 1972, док. бр. 39, бр. 150,154.; С. Гавриловић, *Срби у Хаб. монархији пред Угарски сабор 1790*, ЈИЧ 1965, 17/34; Исти, *Аграрни покрет у Срему и Славонији почетком XIX века*, Београд 1960, 9-22; Исти, *Сумарни попис православне Карловачке митрополије 1821*, Зборник МСИ 7, 1973, 129-132.

³⁷ Светислав Петровић, *Историја града Пироџа*, 12. Анонимни Пироћанац у заробљеништву током II светског рата саставио је следећи сонет:

Једном Пироћанцу, писцу из XVIII века, Кирилу Живковићу, владици пакрачко-славонском

*Осмнаестии век, а под штурском владом
Живети је стиратино, јер у царстиву мрака
Теже је ономе ко духовног зрака
Тражи за свој народ и храни се надом.*

*Да ће васкрс доћи... о, Кирило, ти си
према свима нама имао љубави.
Мислећи на српство и Пирој убави.*

архимандрита га је 1920. године у Београду произвео владика рашко-призренски Михаило Шилјак.

Владика Венијамин био је на разним дужностима у најбурнијем времену наше историје. У току балканских ратова радио је као добровољни болничар у болници Кола Српских Сестара у Београду и Љешу, залажући се даноноћно да нашим рањеницима олакша болове и страдања, нарочито за време борбе око Скадра. Наставничку каријеру почео је као суплент Богословије Светог Саве у Београду 15 децембра 1913. године до 15 марта 1914. године када је премештен за суплента гимназије у Бевђелији. Ту је остао до октобра 1915. године када се у великом егзодусу српске војске повукао преко Албаније за Грчку. Од априла 1916. године епископ Варнава поставио га је за пароха нашим избеглицама у Атини. У току 1917. године предавао је као суплент у српској гимназији на Крфу, а 1918. до повратка у Отаџбину јануара 1919 био је суплент Битољске гимназије у Волосу. Као професор провео је краће време у Велесу, Бевђелији, Охриду, Штипу, одакле је 6 децембра 1945. године изабран за Епископа бихаћког. Хиротонију новозабраног Епископа новообразоване Епархије бихаћке Венијамина обавио је патријарх Димитрије у београдској Саборној цркви 23 маја 1926. године.

Нова Бихаћка епархија је ускоро била укинута, па је владика Венијамин новембра 1929. године премештен на Епархију злетовско-струмичку, а потом, 1934. године на Епархију браничевску, на којој је остао све до своје смрти, пуних 18 година.

Владика Венијамин био је члан Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве, човек велике културе, говорио је руски, грчки немачки и француски језик. Рођен на бранику отаџбине, "Источној капији" Српске државе, Пироту, кроз цео свој живот давао је све од себе за добро свога народа и своје Отаџбине. Његову велику љубав према средини у којој је радио видимо у писму упућеном патријарху Димитрију после његовог избора за Епископа бихаћког: "Али, уколико бих се имао радовати што ступам међу чланове Управе црквенога тела, утолико још више жалим што морам напустити овај златни народ југа, са којим сам ето већ 11 година заједно, чију душу потпуно познајем, који сам због његове топле преданости светој Цркви искрено заволео и са њиме ето толико времена радио у слози и братској љубави."

Пореклом из старих имућних и угледних породица Ђирковић-Гаушановић, владика Венијамин био је у могућности да стекне и остави велико материјално богатство, али он то није чинио. О томе је записао: "Ни моји родитељи нису гомилали блага овоземаљска, па ни ја то нисам чинио целог мога живота, те стога никакве уштеђевине у новцу немам, јер сам све трошио и раздавао када је коме потребно било." Због ових особина нашао је места у срцима свих људи који су га познавали, пре свих Његове Светости Патријарха Српског Викентија.

Владика Венијамин је као епископ Браничевски подигао тридесет седам нових парохијских домова, свесрдно помажући богомољачки покрет. Његовим заузимањем основан је епархијски савез хришћанских заједница и покренут лист за богомољце "Светосавски пут".

У току Другог светског рата владика Венијамин је примио четрдесет избеглих свештеника, а у манастирима Раваници и Св. Петки отворио домове за избегличку децу. Пред почетак Другог светског рата подигнута је, заузимањем владике Венијамина, репрезентативна зграда Епископије у Пожаревцу, у којој се никада није уселио. Одмах после рата ушла је војска и остала до данас у њој. Владика Венијамин умро је 28. маја 1952. године у Београду, а сахрањен је у Пожаревачкој Саборној цркви.

Владика Бањалучки и Жички др Василије Костић. Др Василије Костић рођен је у селу Великом Јовановцу код Пирота 27. новембра 1907. године од родитеља земљорадника, од оца Лазара и мајке Данице. Световно име било му је Тихомир. Основну школу учио је у Грњани тек после свршетка Првог светског рата, а гимназију с малом матуrom свршио је у Пироту 1925. године. Богословију Светога Саве с матуrom свршио је 1930. године у Сремским Карловцима. Као питомац манастира Јошанице код Јагодине дипломирао је на Православном Богословском факултету Београдског универзитета 1934. године; као питомац Светог Архијерејског Синода докторирао је на Православном Богословском

факултету Каподискиског народног Универзитета у Атини 1937. године из Систематског богословља.

По свршетку студија постављен је за чиновника при канцеларији Светог Архиепископског Синода 1937. године где остаје до 1938. године када је премештен за наставника Богословије у Призрену. Октобра 1938. године упућен је на рад у Монашку школу у Високим Дечанима, а јуна 1939. године премештен је за наставника богословије у Битољу, где га затиче окупација 1941. године.

Замонашио се 1930. године у манастиру Јошаница примивши име Василије. По свршетку Богословског факултета 1934. године патријарх Варнава рукоположио га је у Патријаршијској капели у Сремским Карловцима у чин јерођакона, потом у чин јеромонаха, а 1934 добија чин синђела. Владика Браничевски, Пироћанац др Венијамин произвео га је у чин протосинђела у храму Св. Саве у Жичи маја 1941. године.

За све време окупације протосинђел Василије био је у затвору са жичким владиком др Николајем и Његовом Светости Патријархом српским др Гаврилом у манастиру Војловици у Банату. По ослобођењу 1944. године неко време провео је у Патријаршији у Београду, потом се враћа у родни Пирот, односно Велики Јовановац код родитеља где остаје до 20. маја 1947. године, када је на седници Светог Архиепископског Синода изабран за Епископа Бањалучке епархије.

Ради изучавања грчког језика владика Василије боравио је неко време, као студент, на острву Халки код Цариграда у Духовној академији грчкој. Био је у пратњи владике др Николаја 1933. године у Светој Гори, када је Преосвећени Николај, као изасланик наше цркве ишао да тамо заведе општежиће по Уставу Светог Саве.

Као студент био је члан редакционог одбора и сарадник студентског часописа "Светосавље". До окупације 1941. године редовно је објављивао разне чланке и расправе верско-моралне, апологетске и полемичке садржине. На грчком језику написао је докторску дисертацију "Проблем спасења по учењу Светог Василија Великог" и са грчког превео књигу "Хилијазан" од Панајота Тренебеле.

Хиротонија владике Бањалучког Василија обављена је 8. јуна 1947 у Саборној цркви у Београду, а светој Архиепископској литургији чиноначалствовао је његова Светост Патријарх српски господин Гаврило. Примајући жезал од Његове Светости Патријарха Гаврила, владика Василије је поред осталог изјавио: "... Идем на епархију свих светих, на епархију знаних и незнаних јунака. Идем на епархију поплочану лобањама и костима једне трећине православних Срба тамошњих. Идем на епархију опрану крвљу и сузама најбољих синова и кћери цркве наше на челу са мучеником владиком Платоном и другим свештеномученицима... Срушена је катедрала у Бањалуци, а срушени су и многи други храмови епархије Бањалучке, који су красили села и градове, поља и долине, у којима су верни столећима приносили молитве Свевишњем. Али није срушена Црква Христова, која ће обновити порушене и опустошене храмове своје... Ја поздрављам ту живу Цркву и молим се Богу да је утеши, охрабри, укрепи и благослови сваким добром у свако доба." Дошавши у потпуно разрушену Бањалучку епархију у којој су свештенички редови били сасвим проређени а храмови разорени, својим неуморним радом успео је да обнови духовни живот, обнови многе храмове и попуни свештеничке редове кандидатима које је сам школовао.

По жељи Светог Архиепископског сабора прешао је 20. маја 1961. године на Жичку епархију, где је наставио свој архипастирски рад проводећи време у сталном обилажењу ове простране епархије. Обновио је у манастиру Жичи за време рата спаљени Владичански конак, а у Краљеву је подигао велелепни Епархијски центар. Због критиковања грађанских власти које су спречавале деци долазак у храмове, издржавао је јединомесечни затвор у Краљеву.

Владика Василије је аутор многих радова које је објављивао у разним богословским часописима и листовима. Представљао је српску православну цркву на Свеправославним конференцијама на Родосу и у Женеви.

Умро је у Краљеву 28. априла 1978. године, а сахрањен на гробљу манастира Жиче.

Владика Нишки др Јован Илић. Владика нишке епархије Јован рођен је у селу Дојкинцима 27. децембра, на Светог Стефана, по старом календару 1883 године, од родитеља Маре и Апостола Илића, земљорадника. Нежног здравља, родитељи су га крстили на дан Богојављења, па је по дану крштења Господњег на Јордану добио име Јордан. По причању самог владике Јована, његов отац Апостол знао је цео "Псалтир" и "Часослов" скоро напамет. "Знао је, записао је владика, много више него што су знали многи свештеници тадашњег времена. Молио се богу и ујутру и увече, и при почетку и свршетку посла. Чим устане ујутру, одмах се умије а затим припали свећу пред иконом и прочита своју дневну молитву. Овако је радио и кад је био на путу или код рођака у гостима. Но, мени су и сада у живој успомени његове дугачке молитве уочи недеље, славе и великих празника. Тада су, пре вечере сви укућани били на окупу, стојећи пред домаћим иконостасом. Пред почетак молитве, он, као домаћин, окади целу кућу, "ижу", спаваћу собу и собу за оставу. Потом чита псалме са вечерње а затим и са јутрење, па кад је био одморнији и имао времена, читао је и часове... Деци је било дозвољено да за време ове молитве дугачке могу седети на поду, али нису смела лармати..."

У таквој атмосфери растао је мали Јордан и завршио у Дојкинцима основну школу. Потом уписује гимназију у Пироту где је одмах привукао пажњу својих наставника вредноћом, марљивошћу и примерним владањем. Сво време гимназијског школовања Јордан је носио народно одело Висока -белетине. По завршеној гимназији одлази у Београд и уписује се у Богословију. Као богословац, међу својим друговима, поред марљивог учења и повучености, био је најмањег раста и слабе телесне конструкције. И поред тога био је са успехом најбољи у својој класи. Завршио је Богословију 1902 године са 19 година и одлучио да се до двадесет пете године, до рукоположења, бави учитељским позивом. Учитељство је осам година по најзачаченијим селима пиротског и тимочког округа -у Завоју, Дојкинцима, Каменици и Рсовцима. Године 1911 оженио се Љубицом, ћерком Симеона Николића, једног од најпознатијих трговаца из Беле Паланке. Ускоро је дошло до промена на епископском трону у Нишу -епископ Никанор је пензионисан а Јорданових 25 година живота давали су му могућност да прими ђаконски а потом свештенички чин. Постављен је за пароха у месту учитељевања, у Рсовцима, где је већ био упознао простосрдчни, побожни и патријархални народ одан цркви, који воли школованог човека и опходи се према њему са дубоким поштовањем. У Рсовцима остаје до 1913. године, када је нишки владика Доментијан умро од тифуса, а његово место заузео Доситеј Васић. Јорданова молба да студира у Швајцарској на Старокатоличком богословском факултету била је прихваћена. Ускоро почиње Први светски рат. Јордан прекида студије и стиже у Солун 1915, када је Србија већ била окупирана. У Солуну среће свог кума Јована Цвијића, који је за време својих проучавања Старе планине, у Дојкинцима упознао младог попа Јордана. На његов наговор, Јордан се враћа у Швајцарску, где је у месту Нешатеу преузео васпитање и учење избегле деце из отаџбине. Од тада до 1919, поред бројних дужности, Јордан прикупља добровољне прилоге за српску војску, сарађује у швајцарским листовима, обавештавајући светску јавност о стању нашег народа у окупираној отаџбини, о насиљима које окупатор врши над недужним цивилима, децом и етничким приликама у окупираним крајевима Србије. У Швајцарској Јордан Илић припрема и полаже испите на Бернском универзитету. По завршетку рата враћа се са породицом у домовину у своју рсовачку парохију, где му 1920 умире супруга. Јордан остаје са малолетним сином Војиславом. Пошто је средио своје породичне обавезе, враћа се у Швајцарску где брани већ пријављени докторат на Бернском универзитету, и 1921 бива промовисан за доктора теолошко-филозофских наука тезом "Die Bogumilen in ihrer geschichten Entwicklung" ("Богумили у свом историјском развоју"). То је био први рад о Богумилима у нашој историографији који је професор Јован Радоњић овако оценио: "Вашу студију прочитао сам са великом задовољством. Градиво сте зналачки и стручно распоредили, јасно и прегледно изнели. За велику је похвалу да сте изворе и стручну литературу савесно проучили и на тај начин дали леп научни прилог за боље познавање ове верске секте у Јучних Словена... Ј. Радоњић, Београд 29 маја 1924".

Нови доктор теолошких наука враћа се у отаџбину и обраћа се молбом епископу нишком да буде премештен на крупачку парохију код Пирота. Али молба му је одбијена.

И молба за пароха нишке епархије била је одбијена. Тек крајем 1921 постављен је за референта Светог Архиепископског Синода СПЦ у Београду. Његов смисао за организацију црквено-верског живота одмах је запажен па је идуће године постављен за секретара Синода СПЦ. Са тог места 1 децембра 1925 изабран је за епископа захумско-херцеговачког, особитим залагањем епископа: Николаја Охридског, Јосипа Битољског и Јеврема Жичког. Епископ др Јордан Илић је први доктор теолошких наука, прва личност у епископском чину на Нишкој епархији од појаве хришћанства до данас на овим просторима, и у томе је његов историјски значај. Јордана А. Илића замонашио је у манастиру Раковици епископ шабачко-ваљевски Симеон Станковић, нарекавши му ново монашко име Јован. Одмах потом био је хиротонисан 21 марта 1926 у Београду за епископа захумско-херцеговачког. У овој епархији провео је од 1926 до 1931 године. Светосавска захумско-херцеговачка епархија добила је у лицу владике Јована високог духовног вођу, а тај дивни и сиромашни народ, поносан и честољубив пришао му је са поштовањем и уважавањем. По пријему дужности епископ Јован је почео сређивање администрације. Саобразно Уставу и законима Српске цркве увео је нов ред управе и права епископа. Сузбио је личности које су биле навикле на народни избор епископа и свештеника, и убрзо успоставио ред и поредак. Пошао је по епархији и посетио у Херцеговини свако и најзабаченије место, заволео Херцеговину толико да, када је премештен са ове епархије, тешка срца растао се од ње. Његовим залагањем поводом десетогодишњице присаједињења Херцеговине Југославији издата је "Споменица епархије захумско-херцеговачке", посвећена живим и упокојеним борцима за ослобођење и уједињење.

Одлуком Светог Архиепископског Синода СПЦ 1931 године премештен је за епископа Браничевске епархије а устоличен је у Пожаревцу 23 јануара 1932 године. За две године проведене у Браничевској епархији успео је да око себе окупи и народ и интелектуалце и да спроведе у живот нови црквени устав. Изабрао је и сазвао први Епархијски савет. У смислу устава и спроведене наредбе, Епархији браничевској придодати су срезови Подунавски са Смедеревом и Великоорашки. Поред тога успео је епископ Јован да обави канонску визитацију свих цркава, парохија, црквених општина у епархији. Његовом иницијативом уместо дотадашњег Службеног весника покренут је часопис "Браничевски весник". За његово време установљена су верско-добротворна старатељства, основано је неколико црквених певачких хора, приређено много духовних концерата и духовних академија, организовани тромесечни сабори народне хришћанске заједнице, основано Епархијско свештеничко удружење, подигнути парохијски домови у Медвеђи, Великом Лаову, Доњој Ливадици, Друговцу, као и конак у манастиру Манасији. За време његовог епископског старатељства довршени су и освећени ови храмови: у Великом Поповићу, Дворишту, Горњој Мутници и Баричу.

Епископ Јован био је члан Светог Синода и Великог управног савета у Патријаршији и потпреседник Великог црквеног суда.

Због свега што је до тада урадио изабран је јуна 1933 за епископа Нишке епархије. По устоличењу одмах је почео са радом на уређењу своје епархије на чијем је челу остао све до 1975 године. Настојио да међу свештенством завлада дисциплина, отпочиње канонску визитацију, издаје наређење о уређењу храмова, инвентара и чувању црквених ствари и имовине. Писао је и штампао много пастирских посланица са поуком свештенству о благочинном ношењу одела и примерном владању, о чувању вере и обичаја а против сујеверја и порока, помаже рад сиромашне деце женског друштва "Св. Царица Јелена" у Нишу.

Неуморан у сваком послу, савестан и у свему законит, тачан и веран канонима, одлуке и решења сам је лично писао, а своје потчињене -парохе, надзорне органе, архиепископске намеснике, административне службенике прво би постављао са одлуком "привремено", а када би се после дугог времена уверио у њихову оданост и верност, постављао би их за "сталног" службеника у том звању.

Епископ Јован је по доласку у Ниш 14 септембра 1933 почео да ради на решавању питања зграде за епископа и административне управе нишке епархије. То питање решено је 1940 када је озидана зграда, а после рата у један део зграде 1947 уселио се

Црквени суд и Епархијски управни одбор епархије Нишке. Његовим заузимањем и донацијом нишког трговца Полихрона Мантића дозидан је звоник велике Саборне цркве у Нишу, а 1942 завршено је њено живописање. Радове је изводио академски сликар Владимир Предојевић. Велику пажњу владика Јован обраћао је на уређење манастира, манастирских имања и монашког подмлатка. Одлуком Светог Архијерејског синода крајем маја 1943 епископу Јовану стављено је у задатак да у Нишу припреми и отвори Привремену богословију "Св. Сава"; њен рад почео је 30 јула 1943 у школи "Коле Рашић". Рад школе је ускоро био прекинут уласком Бугара у просторије школе.

Иако је пред завршетак рата има позиве да оде у иностранство, владика Јован је остао у својој епархији и по завршетку рата ради на сређивању прилика у цркви. У 92 години живота, проведених од тога више од 72 у активној служби -осам година, био је учитељ, петнаест година провео је у служби парохијског свештеника, као студент, васпитач и службеник Светог Синода у Београду, осталих 49 година без прекида налазио се као епархијски архијереј.

Још као парох у Рсовцима почео је да се бави књижевношћу и науком. Његова проповед о Васкрсу објављена је 1911 у "Гласнику" СПЦ у Београду. Као студент теологије у Берну написао је две историјске расправе: "Свети Сава и седамстогодишњица независне српске цркве" и "Обновљена Пећка патријаршија под патријархом Макаријем Соколовићем, њене границе и улога". У Мостару је покренуо часопис "Благе Вести", сарађује у часопису "Братство" у Сарајеву, "Летопису епархије тимочке", "Годишњаку" -календару СПЦ. Доласком за епископа Нишке епархије 1933 наставља да помаже садашње затечене часописе -"Преглед епархије нишке", "Недеља православља", "Духовна стража", а од 1940 покреће лист "Српче -дечиј лист". Године 1959 објавио је књигу "Беседа на Гори -стара истина о новом времену", а 1963 издата су му два зборника његових посланица -"Рад у винограду Господњем". Његовом помоћи и сарадњом покренут је 1967 часопис "Глас православне епархије нишке". Већина његових радова је у виду проповеди и у њима је увек истицао дидактичку страну речи Божје и тема црквених. Народ га је радо слушао а садржај његове поучне речи дуго памтио. Умро је у Нишу 5 фебруара 1975 године и сахрањен у нишкој Саборној цркви.

*

Стручну подршку пружили су ми својим садржајним и зналачким упутствима проф. др Димитрије Калезић, декан Богословског факултета у Београду и Академик Владимир Стојанчевић и њима припада моја дубока захвалност. Прикупљајући грађу у Библиотеци и Архиву Српске Патријаршије посебно су ми помогли господин Градимир Станић, секретар Светог Аријерејског Синода Српске православне цркве и господин Лука Новаковић, управник Библиотеке Српске Патријаршије, којима дугујем велику захвалност за драгоцене савете у налажењу грађе и посуђивању књига.

Дубоку захвалност дугујем Светом Архијерејском Синоду Српске православне цркве и Његовом Преосвештенству Епископу Нишком Господину Иринеју за благослов ове књиге и указању ми велику част деломом Ордена Светогаве Другога степена, као знак признања за велики труд уложен на проучавању значајних догађаја у историји Српске православне цркве, а поводом 120. годишњице ослобођења Југоисточне Србије од Турака 1877/78 - 1997/98. године.

Велики део моје захвалности припада госпођи Верици Ђедовић Вишем саветнику Народне банке Југославије у Београду за разумевање и моралну подршку да се ова књига појави у оваквом издању.

КИРИЛ (Живковић)

Др ВЕНИЈАМИН (Таушановић)

Др ВАСИЛИЈЕ (Костић)

Др ЈОВАН (Илић)

МЕТОСИ НИШАВСКЕ ЕПАРХИЈЕ

Нишавска, односно пиротска епархија основана је 1761. године са седиштем у Пироту, до друге половине XVIII века била је засебна целина у саставу Софијске митрополије. Од 1761. године, када је одвојена, постала је архиепископска столица и имала свог архиепископа, све до 1815. године када је, због неприличног владања свога митрополита Самоила, као и ратовима опустошеном Нишком епархијом, била сједињена у једну Нишку митрополију, на челу са митрополитом Мелентијем, егзархом Доње Мезије.¹ Немири у Турској, нарочито устанак хетериста 1821. године, изазвали су турску власт да се обрачуна са побуњеницима и са Цариградском патријаршијом, када је био поубијан већи број епископа, међу њима и нишки митрополит Мелентије, због веза са Србијом, са четворицом угледних грађана, "био је посечен по наређењу нишког мухафиза Хусеин паше Гаваназоглуа. На његово место одредио је цариградски Синод ужичког епископа Данила, кога је само шест година пре тога патријарх Кирило лишио био владичанског достојанства, утврдивши притом да је "варалица који крчми бога и тргује Христом, поново одвојио Нишавску епархију од нишке и поставио јој за митрополита владика Јеронима. Пре него што је владика Мелентије био затворен, изасланик кнеза Милоша, Мијалко Јовановић је посетио владика "који му је дао неколико лепих чарапа за кнеза и рекао: "Поздрави кнеза Милоша и однеси му овај поклон. Ми смо овде обувени".

Велики устанак Грка 1821. године који је задао много невоља Порти и потрајао неколико година, није био, већ од самог почетка, без

¹ У црквеном погледу пиротски крај није улазио у састав обновљене Пећке патријаршије из 1557. године. Он је био у саставу Софијске митрополије, све до 1761. године када је у Пироту отворена "оделита јепархија, која је одвојена од софијске и нишке". То је била тзв. Нишавска епархија, са посебним владиком - Грком, кога је именовала Цариградска патријаршија. "Та се јепархија звала Нишавска јепархија Горње Мезије, а владика пиротски звао се митрополит Нишавски." Епархија се пружала од села Комштице, до Драгомана, Магова и Трна (Знепоља) и Брезника, захватала је Лужницу до села Стрелца, и низ Нишаву до села Врелца и Сићева. (Пиротски мутесарифлук 1876-1877. године простирао се отприлике на територији Нишавске епархије)

Када је основана Бугарска егзархија 1870. године она је, по султановом ферману, обухватила и Нишавску епархију, и то је трајало док Пирот није био ослобођен, и српска власт - задржаваши једно време као нишавског владика Евстатија - није ову епархију превела у састав српске православне митрополије, проширивши надлежност Нишке епархије и над Пиротским округом, односно дотадашњу Нишавску епархију. - Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, Нови крајеви, Београд 1884, 226.

последница по српски народ у Турској. Народноослободилачки покрет Грка против Турака, који почиње крајем XVIII века оснивањем тајне револуционарне организације Хетерије,² прерастао је почетком 1821. године у револуцију која је добијала присталице и међу балканским народима покореним од Турске. Солидарисући се са борбом грчког народа, они су желели да остваре и своје ослобођење.

И у Пироту је тада постојала тајна револуционарна организација, вероватно и пре 1820.³ године. У архивској збирци Хиландара сачувана су два писма из 1816. године везана за догађаје и односе у Пироту, у периоду турске власти на почетку XIX века.⁴ Писана су из Пирота и Ниша: Једно је писано од пиротских чорбација, а друго од хиландарског духовника Игнатија. Писма откривају неке нове моменте револуционарне активности Пироћанаца и Нишлија у периоду грчког устанка 1821. године, свакако у оквиру Хиландарског метоха у Пироту и Нишу, које доводимо у везу са свим ослободилачким покретима хришћанске раје у Понишављу против османске власти.

Писмо чорбација из Пирота из 1816. године, са пет отисака печата пиротских чорбација,⁵ упућено је Хиландару са молбом да се прихвати пиротски протосинђел Данило кога су Турци осудили на "сургун", од чега га треба по сваку цену избавити. Друго писмо, датирано са 24. мајем 1816. године,⁶ заведено у хиландарској књизи инвентара под називом - "Писмо из Ниш од Игнатија духовника, - односи се на "неколико поклоници од Србију" које Игнатије из Пирота шаље у Хиландар, после тешкоћа са давањем дозволе од турског паше у Нишу, где је 1821. године деловала Тајна нишка револуционарна организација против Турака.⁷ Недавно откривени документ у Одеси даје конкретне податке који несумњиво указују на активност Нишлија у сукобима хетериста са Турцима у пролеће 1821. године у Молдавији.⁸ Подаци о Србима (72) говоре да су Нишлије, а вероватно и Пироћанци, били повезани са борбама у Молдавији, што је доказ више о интервенцији виђених пиротских чорбација манастиру Хиландару. Према подацима из овог извора међу Србима највише је било трговаца и занатлија, што доказује да је револуционарни пункт у Пироту, свакако, био оријентисан

² Основни задатак Хетерије био је прикупљање прилога, куповање и дељење оружја и припремање на устанак не само Грка, већ и осталих хришћана у Турској. - М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, Београд, 1908, 12.

³ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, 14.

⁴ Борислав Андрејевић, *Два извора о Пироћу из Хиландара, са почетка XIX века, значајна за револуционарне и економске односе у време Турака*, ПЗ 8-9, Пирот, 1979, 279.

⁵ Архивска збирка манастира Хиландара - Ф. 7 (1814-1820), Писмо бр. 46, Омот за 1816. Б. Андрејевић, нав. дело 279, у напомени.

⁶ Исти, нав. дело, 282.

⁷ Б. Андрејевић, *Револуционарна делатност тајне Нишке организације против Турака 1821. године*, Лесковачки зборник XV, Лесковац, 1975, 118.

⁸ Николај Тодоровъ, *Нови дани за добровољције од грчкојо встѣание, 1921-1828*, БАН, Институт за балканистика, Софија, 1873, 7-18.

на угледне пиротске чорбације, које је предводио Хаџи Неша Филиповић, повезаним са хиландарским метохом, а преко њега са Тајном револуционарном организацијом у Нишу. Они су својим трговачким и занатлијским контактима били добро обавештени о збивањима у хетеријском покрету против Турака.

Поменута писма упућују да су Пироћанци били укључени у покрет још пре почетка грчког устанка. Међутим, тешко је прецизније одговорити када је у Пироту оформљен револуционарни пункт, али нема сумње да је револуционарне идеје међу Пироћанцима ширио духовник Игнатије који је морао бити у вези са нишким владиком Мелентијем, предводником грчке православне цркве, који је у Ниш дошао 1815. У Цариграду је имао могућности да се упозна са хетеријским покретом тим пре што су у цариградском кварту Фанару, већ после 1812. године делали хетеристи.⁹ Обзиром да је 1815. године Нишавска епархија у Пироту била сједињена са ратом опустошеном Нишком епархијом у једну, Нишку митрополију на челу са митрополитом Мелентијем, егзархом Доње Мезије,¹⁰ пиротски револуционарни пункт је дошао под непосреднији утицај Нишке револуционарне организације. Доласком у Ниш владика Мелентије је био одмах ангажован од тадашњег турског заповедника града Марашли Али-паше да интервенише и успостави контакте са Милошем. У писму Милошу и свим Србима од средине јула 1815. године владика Мелентије позива све Србе да престану са даљом борбом против Турака, потенцирајући да је он "емаџ... да ке добро бити с овога честита везира и богом се вам кунем да ни е превара да немате сумнение нишћа но да догете слободно код мене и да ве отведем код честита везира да му прикажете ваше муке и неволе".¹¹ За непуну недељу дана митрополит Мелентије пише кнезу Милошу пет писама желећи да га убеди да дође на састанак са Марашли Али-пашом, у томе и успева, мада њиховом састанку августа 1815. године на Белици не присуствује.¹² Милош Обреновић је био, очигледно, задовољан посредништвом владике Мелентија између Срба и Турака 1815. године пошто је у буџету Србије за 1816. годину изгласана ставка "за владика Нишавачког 3.000 гроша". Српски кнез је не само наградио Мелентија, већ је желео да га доведе за београдског митрополита,¹³ међутим, у томе није успео због противљења новог београдског везира Марашли Али-паше, који је, као ранији турски

⁹ Б. Андрејевић, *Револуционарна делатност...*, 118.

¹⁰ Е. Голубински, *Крайки очерк историји Православних цркави болгарској, серјској и румунској или молдаваланској*, Москва, 1871, 146, 148; К. Иречек, *Историја на Българите*, Софија, 1929, 351.

¹¹ Писмо Мелентија Митрополита Нишког кнежевима и свим православним хришћанима у Србији писано јуна 1815. из Ниша, М. Вукићевић, *Писма из Првог и Другог устјанка*, Споменик СКА, XXXVII, 1900, 17.

¹² М. Милићевић, *Кнез Милош прича о себи*, Споменик СКА, XXI, 1893, 3-33.

¹³ М. Петровић, *Финансије и устјанове обновљене Србије до 1842*, Београд, 1898, 67.

заповедник у Нишу био упознат са борбом нишких свештеника за овај положај.¹⁴

Революционарне идеје хетериста преносила су у Пирот духовна лица из Хиландара, што је случај и са протосинђелом Данилом, који је у Пирот дошао највероватније 1815. године када је по свој прилици и Пирот постао један од хетеријских пунктова југа Србије и у коме је 1821. године морала постојати револуционарна тајна организација. Припаднике те организације треба тражити међу потписницима наведеног писма Хиландару - Филип, Неша, Хранча, Марко, Петар и др. трговци и занатлије, који су својим ауторитетом, својим трговачким пословима и контактима били упознати са ослободилачким покретима у Грчкој, а који су желели постићи и своје ослобођење. Потврду ових тврдњи налазимо у казивањима старих Пироћанаца, која се веома подударају са наводима у писму. Записао их је Владимир Николић, а односе се на догађаје у годинама "после Карађорђа", односно у годинама после завршетка Првог српског устанка. Једно казивање се односи на "јеромонаха Доситеја" који је заноћио код Хаџи Неше и у току ноћи "пречестио Пиротске свештенике које су Турци обесили",¹⁵ да би одмах затим побегао у Србију. Друго казивање везује се за сарадњу Хаџи Неше са хиландарским духовницима и истиче да је "један калуђер из Свете Горе, који је био у Пироту у светогорском метоху и спремао људе да их води у Свету Гору, много добро живео са Хаџи Нешом. Турци су хтели да га обесе, али Хаџи Неша то дозна и брзо нађе сврљишке хаљине, да му неке пратиоце, те овај побегне у Књажевац, па одатле оде у Београд, где је касније постао владика".¹⁶ Казивања Пироћанаца записана 1912. године, скоро девет деценија од времена одигравања догађаја, могло је допринети забору неких чињеница, али не и суштине догађаја који су скоро сасвим идентични са наводима у писму. Пиротске чорбације тражиле су помоћ од Хиландара за протосинђела Данила, а не од Србије, како казују стари Пироћанци, вероватно стога што се кнез Милош чврсто држао по страни од сукоба с Турцима. Чорбације не истичу праве разлоге пребацивања протосинђела Данила у Хиландар, већ само истичу да је отпуштен "правде ради" и да нису дозволили да га царском наредбом пошаљу у "сургун" где би био "за много" те због тога упућују "молбу долице земљи" хиландарском игуману "да му ви чините икрам благодарно за нашу милост у нашу епархију нишавску".¹⁷ Пиротске чорбације напомињу у писму да уколико протосинђел Данило жели да оде до манастира Ватопеда, значајног центра за време припрема грчког устанка против Турака, да му хиландарска управа то не забрањује, јер за

¹⁴ Б. Куниберт, *Српски устџанак и њрва владавина Милоша Обреновића, 1804-1850*, Београд, 1901, 99.

¹⁵ Владимир Николић, *Сџари Пироћ*, етнографске белешке из прошлости града, Пирот, 1974, 61.

¹⁶ Исти, нав. дело, 61.

¹⁷ Б. Андрејевић, *Два извора о Пироћу*, 284.

њега и његову делатност тврде потписани пиротски "главари". То је, свакако, податак више за припадност протосинђела Данила хетеријском покрету. Бројност овог покрета у Пироту се не може тачно установити, што је и схватљиво када се зна да је читава организација била строго конспиративна. Отуда и српски извори, који говоре о догађајима из 1821. године помињу само Ниш као место у коме је деловала Тајна организација, а узред дају уопштене податке о броју припадника ове организације. Конкретан податак о броју припадника ове организације "око 200 Нишлија" записао је Милан Ђ. Милићевић.¹⁸

На устаничко расположење Пироћанаца против Турака, у време ослободилачког покрета у Грчкој, до 1814. до 1821. године, указују и записи у старим црквеним књигама, који се чувају у Софијској библиотеци, а односе се на догађаје у Пироту из 1821. године. Бугарски историчар Мањо Стојанов наводи два записа карактеристична за покрет у Пироту против Турака и односе са Хиландаром: "Оу Пирот Хаџи Кесарији 3 месеца лежал оу бунар сухоу", а у следећем је записано: "Оу град же Пирот бше един духовник светогорскии пострижник от манастир Хиландар именов Иосаф и того обесиша, и тамо и погребен бист".¹⁹ Када се ради о страдању свештеника у Пироту од Турака, задржало се предање о вешању седморице свештеника које се различито временски датира. Везује се за "Карађорђево време" 1804-1813, и за период "иза Карађорђа", односно грчки устанак 1821. године и за Хаџи Нешину буну 1836. године. Наведени запис из манастирског Поменика помиње само једног духовника Јосифа, представника Хиландарског метоха у Пироту, а вешање хиландарског духовника у Пироту 1821. године потврђује уверење и разлоге прогонства протосинђела Данила 1816. године. Да су представници хиландарског метоха у Пироту били у тесној вези са носиоцима револуционарног покрета против Турака, потврђује и податак из другог писма којим духовник Игнатије обавештава хиландарског архимандрита Исаија на какве је тешкоће наишао код паше у Нишу где су чекали 15 дана док паша није дао дозволу за људе који одлазе у Хиландар.²⁰

Устаничке акције у Молдавији започете 6. марта 1821. године са Александром Ипсилантијем, које су се месец дана касније одразиле и на територију Грчке са центром у Мореји, имале су снажан одјек у свим областима Балкана. Султан Махмуд II (1809-1839), схвативши каква опасност прети царству, наредбом од 31. марта 1821. године изричито је захтевао од Турака сурово разрачунавање са највишим представницима грчког свештенства у Цариграду и читавом Балкану, као носиоцима овог ослободилачког покрета. Нови велики везир у Цариграду, Бендерли

¹⁸ М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд, 1884, 66; Исти, *Поменик знаменитих људи у српској народа*, Београд, 1888, 443.

¹⁹ Мањо Стојанов, *Грчкијо восіание оіџ 1821*. н.м. българските рукописи, Сто и педесет години от грцкото востание 1821-1828. БАН, Софија, 1973, 91, 97.

²⁰ Б. Андрејевић, *Два извора о Пироћу*, 285.

Али-паша, наредио је 22. априла, на Ускрс, да се обесе цариградски патријарх Григорије V и шест других црквених великодостојника.²¹ Током априла Турци су се крваво разрачунавали и у другим градовима Турске са још преко 70 епископа, међу којима је био убијен у Једрену и бивши цариградски патријарх Кирило и кипарски епископ у Солуну.²² У пролеће 1821. године бројна турска војска била је послата у све делове царства. Само три дана после убиства патријарха и његових најближих сарадника, Марашли Али-паша је обавестио Милоша да из Солуна у Ниш долази Хусеин-паша Гаваназоглу са великом војском.²³ Сазнавши за присуство Хусеин-паше са 5.000 војника, Милош је био веома узнемирен, верујући да је војска усмерена и на њега и на Србију, да је Грк Аристид-паша који је носио Милошу писмо од Ипсилантија на потпис "о заједничкој акцији" Срба и Грка против Турака био ухваћен. Милошев страх био је неоснован јер је у султановој заповести од 25. маја, упућеној Србима, наглашено да је гомилање војске у Нишу због "фанариотског рада и пропаганде у Нишу".²⁴

Хусеин-паша је обесио многе калуђере, свештенике и трговце, а међу њима је био и духовник светогорског метоха у Пироту Јосиф.²⁵

Интервенција пиротских чорбација у корист протосинђела Данила представља значајан моменат у револуционарној активности Пироћанаца по свршетку Другог српског устанка, а под утицајем ослободилачког покрета чорбација који су преко трговачких послова и близине Ниша били у могућности контаката и упознавања са ослободилачким идејама тога времена, са циљем да се припреми устанак против Турака у Пироту. Изузетна је вредност писама пиротских чорбација и као извора за економске прилике и односе у Пироту, крајем XVIII и почетком XIX века, а отисци печата на њима представљају вероватно најстарије доступне изворе ове врсте. Могуће је да су ти печати из чувене кујунџијске радионице Ђел Петра, чије је име такође на трећем отиску печата обзиром да се у породичној архиви његових потомака и данас чува 15 изузетних позлаћених печата урађених у његовој златарској, надалеко чувеној радионици, у близини Великог моста.²⁶

²¹ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, Београд, 1909, 42.

²² Mih. Laskaris, *Le role des Grecs dans l'insurrection Serbe sous Carageorges*, Atehes, 1933, 72.

²³ А. С. КК. Писмо Ђорђа Поповића Милошу 13. априла 1821.

²⁴ А. С. КК. Писмо депутата Милошу 14. маја 1821. са прилогом султановог Хатихумајуна од 13. маја.

²⁵ О турским зверствима с почетка XIX века сведоче скелети два човека којима су пребијене ноге. На грудима једног од њих откривен је пекторални крст од бакарног лима. Ово откриће може се везати за монаха манастира Хиландара, Јосифа, који је 1821. обешен у Пироту и био сахрањен у подножју пиротског града. Упореди Б. Деланин, П. Пејић, *Пиротски град*, ГСАД, 3, Београд, 1986, 230-231.

²⁶ Подаци из породичне архиве Ђел Петра, једног од Милошевих повереника за Пирот, поред Хаџи Неше Филиповића; делимично је сређена. Има записа о пословима, руком рађене сребрне рукотворине и доста вредних књига из XIX века.

Према очуваном предању Турци су те године 1821. због одржавања веза са Србијом кнеза Милоша, обесили у Пироту неколико свештеника. После ових догађаја за митрополита је постављен владика Јероним,²⁷ који је заједно са пиротским ајаном Махмуд капицибашом глобио и прогањао грађане Пирота, а многи су због тога бежали преко границе у Србију, одакле су се уз помоћ кнеза Милоша враћали натраг и припремали народ на буне против Турака.

Народ пиротског краја са великим пијететом се односио према црквеним светињама, не само у Пироту, него и у непосредној близини. Када је средином јануара 1833. године изгорео добар део манастира Св. Јован Рилски, заједничка светиња Бугара и Срба, дарови за његову обнову су пристизали не само из српских и бугарских, него и из даљих православних земаља. Кнез Милош је поклонио три звона, а поједини хришћани су били ктитори манастирских стубова испред цркве. Риста, син чувеног сељака Вукадина из пиротског села Јаловик Извора, дао је прилог да се подигне један стуб на коме је натпис "ктитор на тоја стелп Христо Вукадинов от Јаловик Извор каза пиротска" - испод тога стуба уклесан је двоглави орао и година 1835.²⁸

Средином XIX века црквени живот становништва Пиротске митрополије знатно нам је познатији захваљујући приличном броју записа и натписа које су у својим радовима оставили угледни научници: Милан Ђ. Милићевић,²⁹ Коста Костић,³⁰ Јован Хаџи Васиљевић,³¹ Тихомир Ђорђевић,³² Мирко Живановић,³³ Владимир Николић³⁴ и Илија Николић.³⁵

²⁷ Стојан Новаковић, *Цариградска патријаршија и православље у Европској Турској*, Београд, 1895, 46.

²⁸ С. Петровић, *Историја града Пироџа*, 21.

²⁹ М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, 165-169.

³⁰ Коста Костић, *Прилози сѣарим српским записима и натписима*, Извештај Пиротске Гимназије, 1907-1908, Београд, 1908, 3-21.

³¹ Јован Хаџи Васиљевић, *Српски народ и турске реформе*, Браство, XV, Београд, 1921, 163-170.

³² Тихомир Ђорђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе Кнеза Милоша*, Београд, 1926, 419-426.

³³ М. Живановић, *Нишавље*, Пирот, 1934, 104.

³⁴ В. Николић, *Народне школе у Окрућу Пироџском до ослобођења 1877, са сѣаринским записима и белешкама*, Сремски Карловци, 1924, 25-35.

³⁵ Тефтер црквене Општине у Пироту нађен је у магацину Отпада 1955. године у акцији прикупљања материјала за фабрику хартије. Сада је својина Народне библиотеке у Пироту; Тефтер је дат у форми рукописне књиге на 164 стране, величине 35 x 21 cm са корицама у кожи на којима су утиснути прилично очувани источњачки орнаменти. Тефтер је настао 1834. године и носи наслов "Кондика црквена" а потписао га је Панча Еклизар. Писан је црквено-словенском азбуком са примесима грчког језика. Бележење догађаја у Тефтеру почиње 29. јула 1834. године а завршава се 11. фебруара 1872. године, када је, после дуге доминације Цариградске патријаршије проглашена најзад Бугарска егзархија под чију је власт потпала и Нишавска митрополија до 1878. године. Тефтер су водили обично писменији људи, а судећи по рукопису најдуже га је водио Петар

За време владике Нектарија у тефтеру Пиротске митрополије помињу се следећи свештеници: Кола Манча (1837), Захарије (1838), Живко (1842), Кирил Акимов, Никола, Тенча, Стеван (1843), Јона, Коста и Нича (1844-1852). После смрти владике Нектарија, до средине 60-их година, у Пироту је био грчки митрополит Антим. За познавање прилика у Пироту тога времена значајан је допис у српским новинама у коме је владика Антим нападнут да је чинио свакојака неморална дела и злоупотребљавао свој положај: "Владика је рукополагао за свештеника оног ко му више плати. Ту скоро заполио је за 4.000 гроша сељака који незна да чита и да пише. Владика забрањује свештенству које није у његовој милости да врши чинодејства. Да би егзистирало и свештенство постаје слепо оружје фанариота. Када су зимус Пироћани зидали школу отерао им је учитеља. Владика је трговац и закупац. Од сељака узима двојно више него што му припада... Још као англофил тражио је да Инђилиз ослободи хришћане од Турака."³⁶

Париским миром 1856. године право заштите хришћана у Османском царству преузеле су велике силе: Пруска, Енглеска, Италија, Француска, Аустрија и Русија, што је представљало једну врсту прикривања њихових освајачких тежњи и интереса. Фанариотска патријаршија у Цариграду успела је да присаједини Српску и Бугарску патријаршију, пошто их је турска власт уништила због, наводно, неисплаћених дугова држави. Цариградска патријаршија је платила те дугове и тиме посела читаву цркву у Османском царству. Тиме почиње постављање грчких владика и свештеника, отварање грчких школа, форсирање грчког језика. Ускоро ће у вези са тим доћи до српско-бугарског трвења, а томе ће допринети и бугарски национални романтизам који, ширећи доминацију своје цркве, шири и свој језик на штету осталих хришћана у Турској царевини. Бугари прогоне са своје црквене територије све Грке, епископе и свештенике, а на њихов предлог протеран је у "сургун" и владика Антим.³⁷ Нови владика Софроније, такође Грк, провео је у Пироту осам бурних година (1860-1868), када је борба грчких владика против Бугарске егзархије, а у смислу националних претензија, добијала и своју политичку аутономију. Владика Софроније је имао велике материјалне амбиције - прибегавао је продаји парохија "на исполицу" под кирију на годину дана, а рукополагао је за добру награду за свештенике и сасвим неписмене људе. В. Николић наводи да се "приликом рукополагања на прво достоин у смеју и шали добацивало: за свињара, на друго достоин, он би одговарао: за говедара или за овчара и сл".³⁸ Грци владике нису знали српски језик и сваки је имао по једног свог учитеља Грка који је знао српски језик, и за време

Николић, један од главних епитропа и један од првих свештеника, за кога се зна пре доласка владике Јеронима, 1821. године. В. Николић, *Народне школе у Пироћку*, 107.

³⁶ Јован Хаџи Васиљевић, *Српски народ и његове реформе*, 165.

³⁷ С. Петровић, *Историја града Пироћка*, 28.

³⁸ В. Николић, *Народне школе у окрућу Пироћком*, 132.

службе архијерејске, "на десној страни се одговарало на грчком, а на левој страни, у цркви на Пазару, на словенском језику. Певање на грчком вршио би овај учитељ".³⁹ Владика Антим имао је за тумача учитеља Николу кога је он довео, а дужност "саћеларије" вршио је свештеник Коста, познат под именом "поп Коста Саћеларија", имао је парохију у Гњилану и био протеран заједно са владиком Антимом у "сургун" приликом посете Великог везира јуна 1860. године.⁴⁰ По казивању старца Мане које је записао В. Николић, почетком XIX у Пироту је било 12 свештеника који су служили са владиком. Са њима је био и један ђакон и један протосињел, "тако да их је укупно било петнаест душа".⁴¹ Литургија је служена сваког дана у обе цркве, на Пазару и у Тија Бари. Владике у Пироту имале су приходе од сваке куће - "владичко", као и приходе од продаје парохија и од рукоположења, и од "сваке куће по два гроша".⁴² Тако је било све до доласка Софронија, коме су пиротске чорбације (Синод) регулисале плату од 5.000 гроша месечно, јер су материјални издаци и обавезе према нижем свештенству тешко падале народу као и церемонијал, којим је све то увеличао владика купећи димницу са наоружаном пратњом.

Добивши у "расцепу" православне цркве широке територије на Балкану по свршетку Кримског рата, Бугарска организација је почела своју пропаганду и деловање у Нишу, Пироту, Врању и Скопљу.⁴³ Крајем Михаилове владе Егзархија је добијала своје прве организационе и правне контуре, да се 1870. године успоставила као национална црква бугарског народа. Султановим бератом од 1870. године под јурисдикцију Егзархије дошле су готово све старе, средњевековне бугарске епархије, Трновске патријаршије, а 1872. године југоисточне епархије српске Пећке (обновљене) патријаршије и неке епархије аутокефалне Охридске архиепископије. У тим епархијама Егзархије, па и у пиротској, фанариотски митрополити и епископи имали су да напусте своје положаје и буду замењени Бугарима, односно владикама које би именовала новоуспостављена Егзарија. Светислав Петровић наводи податак, да је поред бугарских учитеља у Пироту 1862. године после инспекције Великог везира Кибризли Мехмед-паше било "неколико драгомана у Пироту постављени као уходе, који су примали плату од Турака, које су поједини трговци примали у куће из страха".⁴⁵

После стварања бугарске Егзархије, 1870. године српска штампа је пружала посебну подршку Србима у југоисточној Србији па и у Пироту против турских насиља, злоупотреба грчких владика и бугарских

³⁹ Исти, нав. дело, 133.

⁴⁰ Јован Хаџи Васиљевић, *Српски народ и његове реформе*, 165.

⁴¹ В. Николић, *Народне школе у округу Пиротском*, 131.

⁴² Исти, нав. дело, 132.

⁴³ Нав. место.

⁴⁴ Јован Хаџи Васиљевић, *Просвећене и културне прилике*, 310.

⁴⁵ С. Петровић, *Историја града Пироџа*, 64.

егзархијских пропагандиста. Бугарски лист "Македонија", чији је уредник био песник Петко Р. Славејков а главни циљ пропаганда бугарског националног духа у Понишављу, Поморављу и Македонији, полемисао је са београдским Видовданом, поводом српске пропаганде у Нишу и Пироту, тврдећи да је тамошње становништво бугарске народности.⁴⁶ Поводом ових аспирација на неке крајеве југоисточне Србије, па и на Пирот, српски либерални лист "Србија", у чланку посвећеном српско-бугарским односима, одговарајући "Македонији", закључује одлучно да су крајеви бугарског претендовања српски, као и Пирот, У једном опширном "Писму" и "Старе Србије" исти лист је осудио политику Митхад паше, који, иако се представљао као прави управник, у суштини врши иста насиља као и његови претходници.

С друге стране познато је су и Митхад паша као и пиротски ајани, користили српски језик у саобраћању са становништвом, јер оно није разумевало бугарски језик. Ипак, приликом стварања Бугарске Егзархије 1870. године, Пироћанци су под притиском турских власти, којима је одговарао верски расцеп између хришћана у Турској, морали да се одреде. Турцима је посебно одговарало стварање нетрпељивости између српског и бугарског народа, па су подржавали бугарске територијалне претензије у погледу епархија, које треба да уђу под јурисдикцију бугарске Егзархије.⁴⁷ При томе нису изостајали притисци на становништво. Тако, приликом посете Пироту, Кибризли Мехмед паша је поред виђенијих Пироћанаца, протерао у сургун и митрополита Антима, а на његово место постављен је митрополит Софроније. Својим ставом према Егзархији Антим је допринео да се за девет година колико је био у Пироту, поред српских, продају и бугарске књиге.⁴⁸ Године 1869. дошао је у Пирот за патријаршијског митрополита Партеније "Дебарлија", руски, а потом бугарски васпитаник, чија је прва брига била да по своме нахођењу уреди школу у Пироту.⁴⁹ Пироћанац бугарски васпитаник С. Христов описује како су даскал Коца и митрополитов послужитељ разносили бугарске књиге по Пироту. "Дан-два по доласку у Пирот Партеније је утврдио како недостају бугарске књиге у Пироту,⁵⁰ и после свог повратка из Цариграда, свратио је у Пловдив, одакле је донео доста књига, а довео је и Ристу Г. Пасарева из Пештере у Бугарској познатог учитеља, давши му прву плату 5.000 гроша.⁵¹ У току 1871.

⁴⁶ *Историја Ниша*, I, Ниш, 1983, 329.

⁴⁷ Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија*, књ. I, 705.

⁴⁸ С. Петровић, *Историја зрада Пироћа*, 86.

⁴⁹ Митрополит Партеније (право име Павле Х. Васиљевић Зографски) родио се у Галичнику, 1820, свршио грчку теологију и духовну академију у Русији а посвећен за кукушког митрополита 1859. За нишавског митрополита са седиштем у Пироту одређен 1869. године. Бавио се писањем а његове записе објављивао је Цариградски Вјесник. Познате су његове "Песме из Македоније".

⁵⁰ С. Христовъ, *Пироћкият окръг и неговоито население*, Сборник за народни умотворениа, наука и книжнина, кн. XI, Софија, 1894, 306.

⁵¹ Коста Манојловић, *Народне мелодије из Источне Србије*, Београд 1953, 121-122.

године, због повећаног броја ђака доведена је из Старе Загоре Марија Русева и Ђира Илић из села Моклишта, који је завршио Бугарску семинарију, али је наставу својим ученицима изводио у пиротским школама на српском језику. То је изазвало доста подозрења и митрополита Партенија и после неколико сукоба, Ђира је отеран из Пирота у Пандарило.⁵² Изгледа да је рад Егзархије имао ограничен успех у Пиротском округу, на што нас упућује извештај Призренског Валије од 6. 9. 1871. године, који је приликом своје посете Пироту посебно похвалио уредност српске школе, где је "са напредовањем ученика врло задовољан. Особито му се допало што су ученици у српској школи и турски пред њим на његово захтеваније читали".⁵³

Турцима је посебно одговарало стварање нетрпељивости између српског и бугарског народа па су подржавали бугарске територијалне претензије у погледу епархија које су дошле под јурисдикцију бугарске Егзархије.⁵⁴ Међутим, убрзо су пиротски грађани увидели да није толико реч о борби против Патријаршије и рђавих грчких владика и њихових насиља и злоупотреба, колико да се преко бугарске Егзархије у Пироту наметне некакво бугарско обележје. Ускоро је у Пирот био упућен протосинђел Јосиф, каснији бугарски егзарх, да испита злоупотребе митрополита Партенија.⁵⁵ Српска школа била је смештена у соби Митрополије у дворишту цркве Рождества Христовог на Пазару.⁵⁶ Учитељи њихови помоћници плаћани су од црквених прихода.

Српска школа у Пироту била је манастирског метода до 1868. године, а од 29. септембра 1869. (када је иницијативом Црквене општине – Синода основана у Пироту дворазредна гимназија) обилно је "помагана књигама модерне српске наставе".⁵⁷ Заведене су и неке новине у настави и школства уопште; испити, школски одбор, а установљен је и посебан фонд за издржавање ученика и школе а школски одбор је вршио надзор над њима. Чланови школског одбора били су: Тодор Кокаловић, Тана Поп-Крстић, Алексије Даскаловић и Алексије Стефановић. Народ и пиротске чорбације нису се слагали са покушајима Егзархије да преко својих учитеља заведе у Пироту бугарски језик уместо српског, и то своје незадовољство су исказали у једној шаљивој пјесми, намењеној Даскал Ристи, егзархијском учитељу. Ту народну песму са мелодијом записао је

⁵² С. Христов, нав. дело, 307.

⁵³ В. Николић, *Народне школе у Пироту и округу Пиротском до ослобођења 1877. са записима и белешкама о пиротској епархији*, Сремски Карловци 1924. 25, 27; И. Николић, *Основна школа на Пазару 1815-1975*, Пирот, 1975, 14.

⁵⁴ Призрен, бр. 6, 6. 9. 1871. Библиотека САНУ, РЛ I, 1.

⁵⁵ Јован Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима*, 343.

⁵⁶ С. Христов, нав. дело, 307.

⁵⁷ Јован Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 396.

1949. године познати српски мелограф Коста П. Манојловић, а њен текст гласи:⁵⁸

*Ка'је ѿош'л ка'је ѿо'шл
Даскал Рисѿа у Сѿамбол
Чорбације, чорбације,
Врзоље (су врљали)
Даскал Рисѿа да се више
у Пироѿи не врне.
Даскал Рисѿа с' слзе рони и врви:
Зашиѿо да се, зашиѿо да се
Ја у Пироѿи не врнем".*

У току 1872. године у Пироту и околним селима појавило се велико незадовољство против владике Партенија, који је као и његови претходници од народа узимао и велике суме новца. Најзад, после још једне посете од стране великодостојника, митрополита Глигорија, Доротеја, Мелентија, Илариона, владика Партеније је позван у Цариград, смењен с дужности по одлуци Егзархије, а на његово место за епископа у Пироту 1872. г. постављен Евстатије, родом из села Момине у Бугарској за чије време се у Пироту талас пропаганде бугарске Егзархије појачао. Евстатије је био последњи митрополит Пиротске епархије и једини није становао у згради Митрополије, као његови претходници, већ у метоху суковском (Храму Свете Богородице) "који је на домаку пиротске доцније сазидане Саборне цркве". Поменута Митрополија постојала је до 1880. године, а те године, "општина је откупила за зидање нове основне школе ради чега је она и разрушена".⁵⁹

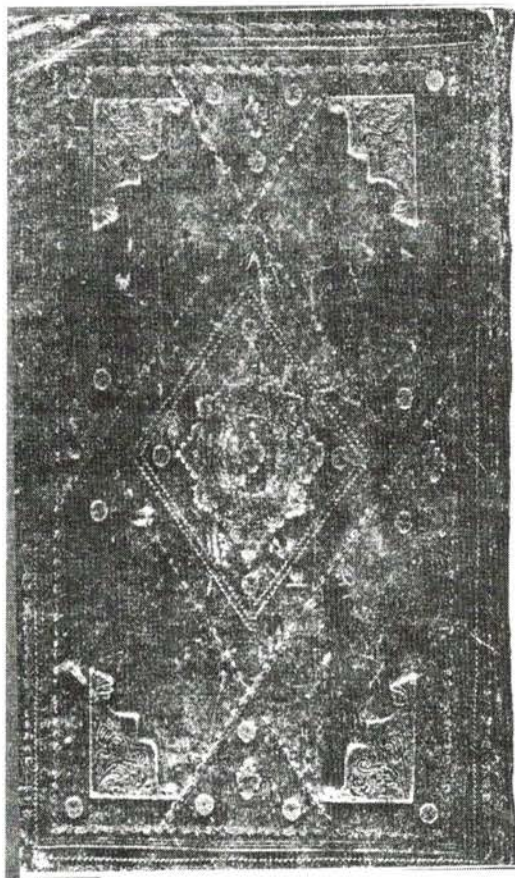
По преузимању дужности епископ Евстатије је у Пиротској епархији затекао преко 25.000 арачких хришћанских глава, неопредељено становништво за Егзархију, али је због познатих злоупотреба претходних фанариотских владика затекао егзархијски оријентисано школство.⁶⁰ Софијски митрополит му је наредио да у Пироту заустави српско национално црквену активност и да школе прилагоди систему бугарских основних школа, као и да настави са увођењем бугарског језика у црквеној администрацији као и у оштењу са грађанством. Његов рад на том питању није дао очекиване резултате - српска школа у Пироту бројала је све више ученика, а пиротска дворазредна гимназија основана 1869. године, и поред покушаја

⁵⁸ Манојловић Коста, *Народне мелодије из Источног Србије*, Београд 1953, 121-122. 191. Са мелодијом; И. Николић, *Основна школа Вук Караѿић 1815-1975*, Пирот, 1975, 14-15.

⁵⁹ С. Петровић, *Историја града Пироѿа*, 35.

⁶⁰ В. Николић, *Народне школе у окрућу ѿроѿском*, 122.

егзархиста да уведу бугарски језик, задржала је обележје српске школе.⁶¹ У томе је много помогла и активност познате београдске Семинарије тзв. Другог одељења као и један од њених утемељивача Тоша Петровић, који је од 1869. године помагао српске школе у Пироту и који се супротставио и самом раду епископа Евстатија.⁶²

Корице Тефиџера Нишавске митрополије 1834-1872. године

⁶¹ Радош Требјешанин, *Евстајије, последњи епископ Пиротске епархије*, ПЗ 7, Пирот, 1975, 135.

⁶² Виден Тошић, *Рукописне белешке*, породична архива у Пироту.

Верски живот Пироћанаца изражавао се кроз осећања, обичаје и традицију који су били вековима неговани у српском народу, посебно под турском влашћу у време обновљене Пећке патријаршије (1557-1766).¹ У пиротском крају црква и свештеници били су поштовани као чуваоци вере и народни представници пред турским властима, али и као једини писмени људи и чувари државне идеје старе немањичке државе и царства. Материјална помоћ православним задужбинама није недостајала од стране "богобојажљивих" Пироћанаца и у «богочуваној» вароши и у селима, а црква је примала у свој фонд у виду улога капитал богатијих трговаца. Ти улози, означени као "темесуци" имали су своју намену и као зајам метосима у Пироту. Хиландар је био цењен и поштован у целом нашем народу, те се стога може потврдити веза између монаха хиландараца, који су живели у Пироту, и који су се заузимали као иконописци у Старој цркви Рождество Христово на Пазару. Њима је 1839. године било исплаћено 3.050 гроша.² Међу њима помиње се мајстор Јован Зограф Самоковлија коме је исплаћено за иконе 2.865 гроша.³ На верски живот Пироћанаца од великог утицаја били су метоси великих српских манастира, царских лаври: Хиландара, Дечана и Студенице, који су имали делове имања у вароши и околним селима,⁴ као и Суковски метох који се одржао до 20-их година нашег века, у близини Старе цркве на Пазару. Калуђери, који су били чувари ових метоха, вршили су истовремено тајно од Турака, и црквене обреде везане за прославу великих верских и националних празника, убирали приходе од метоха, купили милостињу - "писанију", организовали ходочашћа у Студеницу, Дечане, Грачаницу и Рилски манастир (који је био под Пећком патријаршијом до друге половине XVIII века), као и ходочашћа у свету лавру манастира Хиландара. Богатији Пироћанци са тих хаџилука Светом гробу Господњем доносили су скупу и ретку икону Јерусалим и Богородицу-Тројеручицу из Хиландара. Манастир Дечани "Свети краљ", како су га звали у народу, чији се утицај протезао од Прилепа, Самокова до Софије,⁵ докле је отприлике био утицај Пећке патријаршије, имао је велики углед. Честа ходочашћа су Пироћанци чинили овом манастиру, а велики број млађих људи се замонашио у Дечанима. Половином XIX века у Пирот је за чувара Дечанског метоха дошао јеромонах Сава Дечанац, потоњи ректор Призренске богословије и жички епископ, који је оставио своју задужбину на Дорћолу у

¹ Р. Тричковић, *Српска црква средином XVII века*, Глас САНУ, СССXXX, Одељење историјских наука, књ. 2, Београд, 1980, 100.

² Илија Николић, *Тештер Нишавске Митрополије*, 10.

³ Нав. место.

⁴ Јован Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку*, Београд, 1928, 24.

⁵ Р. Грујић, *Православна српска црква*, Београд 1921, 52.

Београду.⁶ Владика Сава, као дечански калуђер, живео је у Пироту од 1857. до 1860. године у метоху манастирском са задатком да сакупља милостињу и води поклонике и приложнике о великим празницима у Дечане. После смрти владике Саве, због сталног упада Арнаута у свету манастирску лавру у Великим Дечанима, што је приморало игумана да од 1850. до 1866. године плаћа Арнаутима суму од 18.798 гроша,⁷ метох у Пироту је продат Ставри Антићу, пиротском трговцу, по наређењу манастирске лавре, а налазио се у близини данашње цркве Св. Богородице у Тија Бари. Савременик Саве Дечанског био је владика Нектарије, омиљен у народу, који га је звао "деда Нектарије". Из причања његових савременика, која је забележио 1910. године В. Николић,⁸ владика Нектарије није научио српски језик и за све време имао је тумача - преводиоца пиротског свештеника Поп-Крсту, оца угледног пиротског чорбације Тане, првог хећима у Пироту. Поп Крста је знао грчки језик и вршио је службу на том језику по потреби, а по потреби био је и типикар у цркви. Поседовао је од црквених књига Триод, Пентикостар, а од књига које су биле у употреби у манастирским школама - Апостол.⁹ Није случајно велики везир Кибризли-паша почео обилазак и инспекцију од Пирота 1860. године, привидно ради увођења реформи у царству у смислу одредаба Хатихумајуна (када је утврђено да је српска школа у Пироту била најуређенија и држала прво место),¹⁰ а прави циљ те посете био је да се разбију симпатије које су Пироћанци имали за Србију, посебно у време кнеза Михаила ("ако хоћеш да будеш Србин, трнокопом ћу те бријати").¹¹ Метох царске лавре студеничке налазио се на углу данашњих улица Нишавски одред и Цара Душана у Тија Бари, а о осталим, осим помена, нема писаних трагова, што би свакако било значајно за убикацију ових некадашњих монашких пребивалишта.

Хиландар је столећима представљао место одакле су Срби кроз духовност, дипломатију и државност, преко Саве Немањића, ушли на

⁶ Ј. Хаџи Васиљевић, *Српски народ и његове реформе*, 165-166.

⁷ С. И. Јастребов, *Манастир Дечани*, превео с руског М. Иванић, Браство, 12-13, Београд, 1908, 190.

⁸ В. Николић, *Народне школе у Пироту*, 127.

⁹ Ове књиге се данас чувају у кући породице Поп Крстић у Пироту. У породичној архиви потомака налази се и Велики крст који се на основу аналогије са сличним из Студеничке ризнице може датирати с почетка XVIII века. На основу стилских аналогија може се закључити да је Велики крст, што га традиција приписује (нажалост без основе) Св. Сави, такође настао у то време. Крст Поп-Крсте има ажурираном техником чипкасто у дрвету изрезаних 16 композиција Христових и Богородичних празника, док му је оков од најфинијег злата, украшен крупним рубинима. На овом крсту је нарочито карактеристична стопа и дршка, које су украшене цветом орнаментиком, филигранским розетама и анђеоским главама барокног изгледа, који повезују овај крст са дечанским крстовима из прве половине XVIII века. - М. Шаќота, *Дечанска ризница*, Београд, 1984, 182; М. Кашанин, *Манастир Студеница*, Београд, 1986, 238.

¹⁰ Јован Хаџи Васиљевић, *Просвећене и њихови политички прилици...*, 54.

¹¹ Нав. место.

велика врата у цивилизацију, место одакле су потекле многе напредне идеје и одакле је створена српска држава и црква. Своје духовне везе са Хиландаром Пироћанци су имали, вероватно, и пре 1561. године, од када потиче до сада најстарији запис да се у Хиландару те године налазио "пиротски старац" јеромонах Исаије,¹² а 1810. године у Студеници се налази јеромонах студенички Максим, који обнавља сребрни ковчег са светим моштима за душу Дафине и њених синова Диме и Димитрија из Пирота.¹³ Светогорски метох налазио се у близини Крајцарове кафане, мало даље од Старе цркве и Митрополије.¹⁴ Највише учитеља истакнутих манастирских школа било је монаха дечанских и хиландарских, а познато је шта су монашки редови значили за српску народну свест и за српски језик. Утицај Хиландара простирао се на север од Ниша, Скопља и Пирота, и тај утицај држао је све до установљења Бугарске егзархије.¹⁵ Хиландарски метох у Пироту, на основу сачуваних писама пиротских чорбација манастиру Хиландару, с почетка XIX века, доводимо у везу са свим ослободилачким покретима хришћанске раје у пиротској кази против османске власти.¹⁶ На револуционарно расположење Пироћанаца против Турака, у време ослободилачког покрета у Грчкој од 1814. до 1821. године, указују и записи из Софијске библиотеке о страдању многих црквених великодостојника.¹⁷

Феликс Каниц у свом опису Пирота и околине у другој половини XIX века оставио је драгоцене податке о метоху чувене царске ларве Св. Димитрија у Солуну, манастиру Дивљана код Беле Паланке, који је по казивању београдског митрополита Михаила, основао војвода Мрњавчевић, што значи да је настао пре Косовске битке.¹⁸ Његов архимандрит Агатангел, родом са острва Тиноса, 1862. године дошао је у Пирот, саградио је поред старог трошног конака и нов 1874. године, а започео је и изградњу цркве која је због избијања српско-турских ратова 1876-1878. године остала недовршена. Године 1877. турски пљачкаши су спалили нови конак, а тада су изгорела и два рукописна пергамента чувана у библиотеци. У првим послератним годинама приходи манастира били су довољни за обнављање метоха, али не и за довршење цркве. На поду цркве налазио се фрагмент римског натписа, а пред порталом "лежала су три трупа стуба дуга по 2 и један стуб за чесму, донесени из Пирота, и антички капители, базе и блокови донесени из Беле Паланке

¹² Љ. Стојановић, *Записи I*, 195 ("Сију книгу приложи старац пиротски јеромонах манастиру Хиландару", лет 7060 - 1561").

¹³ Исти, *Записи II*, 340 ("Сију обнови Максим Јеромонах 1810 Студенички за душу ктитору поклони Дафина маика, са синовима Димо и Димитрије от Пирот").

¹⁴ В. Николић, *Сјџари Пироћ*, 19.

¹⁵ Ј. Хаџи Василевић, *Српски народ и његове реформе*, 166.

¹⁶ Б. Андрејевић, *Два извора о Пироћу из Хиландара с почетка XIX века, значајна за револуционарне и економске односе у време Турака*, ПЗ, 8-9, Пирот, 1979, 284.

¹⁷ Запис у "Зборнику црквених поука и славенске граматике" Народна библиотека, Софија, инв. бр. 1084 (Пирот Хаџи кесарији 3 месеца лежал оу бунар сухоу").

¹⁸ Ф. Каниц, *Србија, земља и сјановништво*, књ. 2, Београд, 1985, 225.

да би били уграђени у новоградњу.¹⁹ Највреднији посед презадуженог манастира био је његов читлук, купљен за 14.000 динара од кајмакама Хали-бега, и воденица са три жрвња. Његов земљишни посед обухватао је 300 хектара (47 ораница и ливада, 2 хектара воћњака и винограда, док је остало под шумом оптерећено од 1.000 динара годишњим порезом).²⁰

Метоси су били и организатори црквених сабора који су представљали велике народне светковине које су, осим црквеног, имале и велики друштвени и национално-политички значај. Одржавани су, углавном, без присуства Турака, што је народу пружало могућности за спонтано изражавање својих жеља, радости и весеља, али и разговоре о општенародним потребама, намерама и подухватима. Поред ропства, вера и црквена организација, једина организација раје у то време, држали су чврсто народни организам и служили и као изговор за политичке састанке, али и као прилика за испољавање културних и стваралачких манифестација духа, умећа и израза народног стваралаштва. Црква је била скоро једина веза за духовно поимање јединства српског народа из разних крајева Османског царства. И сабори Пироћанаца имали су онај значај који је још Вук Караџић записао о саборима у овим крајевима Србије уочи избијања Првог српског устанка.²¹ Зато Д. Трајковић с правом каже да "у оно доба сабори су били једина већа разонода, једини већи прекид у монотоном ропском животу, прекид за чијег трајања су чињена разна чашћења, у корист чула и духа".²²

О црквама, манастирима, метосима и њиховим имањима водили су рачуна још и тутори и Синод, стара установа која се по причању старијих људи звала и Тајни суд, установљен у Пироту, од виђенијих чорбација и која се задржала све до ослобођења од турске власти. У најстарије време у Синоду су били: Пенча Копилаш, Гога Царибродски, Гога Ненин, а с њима је тајно сарађивао Ристо Павлов и Ига Каракаш. На заседању Синода било је по 25 чорбација, али је при суђењу морало бити најмање 12 присутних. Према В. Николићу, изгледа да су у том суду чорбација суделовали од свих заната устабаше или по један занатлија, јер је тада у Пироту било отприлике 25 еснафа.²³ Као велико богоугодно дело сматрало се поклањање, даривање царских лаври деловима имања које су даривали имућнији појединци или, нарочито, еснафи, што се детаљно може видети у Тефтеру црквене општине у Пироту.²⁴ Нажалост, у књигама пиротских цркава, које су као и цркве у Нишу, имале старе

¹⁹ Нав. место.

²⁰ Исто.

²¹ Вук Караџић, *Географическо-статистическо описание Србије*. Даница, Забавник за 1827, Беч, 1827, 109.

²² Д. Трајковић, *У чему је тајна постанка лесковачке индустрије*, *Историја једне првобитне акумулације*, Ужице, 1940, 37.

²³ В. Николић, *Стари Пирот*, 65.

²⁴ Илија Николић, *Тештер Нишавске Митрополије*, Пирот, 1963, 17.

василичке моделе с гинекејом - одељењем за жене на горњем спрату,²⁵ нема никаквих важнијих старијих књига; уколико их је и било, страдале су у рату 1885. године, а што је остало објавили су Љ. Стојановић и К. Костић.²⁶

Велики углед у народу имали су градитељи цркава, људи који су долазили из Старе Србије и Македоније. Тако је средином XIX века познат у пиротском крају мајстор Андреја из Велеса који је градио цркве у Пироту, Нишу, Врању, Скопљу, Смедереву, Мостару и Сарајеву.²⁷ Велико поштовање уживали су и иконописци и фрескописци који су били махом из јужних крајева. Животопис у Суковском манастиру "Св. Богородице" рад је браће Василија и Ристе Поп-Ристића из Самокова,²⁸ а у пиротској цркви животопис је радио Зограф Самоковлија.²⁹

За потребе цркве и метоха поникла је и установа Синод; За Пирот најбољу дефиницију ове установе дали су Јован Хаџи Васиљевић³⁰ и Владимир Николић.³¹ Синод је црквено-школска општина управе на челу које је стајао митрополит или иконом. Чланови Синода (у Пироту се звао Митрополијом), били су одабрани грађани међу којима се у Пироту помињу Неша Филиповић, Виден Јовановић, Димитрије Петровић, Гога Геновић, Хаџи Павел, Ђел-Петар. Чланови су бирани на збору виђенијих грађана и еснафа. Синод је био нека врста аутономне друштвене институције српског народа у Турској, уопште, па и у Пироту, са вишеструким надлежностима. Решавао је мање сељачке спорове, имао надлежности у области брачног и наследног права, затим при поравнању и пресуђивању спорова у парницама, да би се избегао турски суд (шерџат, низам). Иако се Синод сматрао првенствено црквеном установом, у оквиру привилегија, које су православна црква и митрополити имали на основу берата и фермана султанових, половином XIX века све више подлеже утицају крупнијих градских првака Живка Антића, Петра Банковића и Ставре Антића.³² За Синод су били уско везани и еснафи и солидарност у финансирању свих потреба од ширег и општеномодног значаја, на пример; опремање на пут депутација или појединаца, повереника за какве жалбе, молбе, представке Порти у Цариграду, или код српских власти у Србију. Рад пиротског Синода (Митрополије) уживао је подршку пиротског грађанства, нарочито када су биле у питању одбрана српске школе од егзархијских агитатора и

²⁵ Р. Грујић, *Православна српска црква*, 60. (Из података које је оставио В. Николић, види се да су у тим просторијама кажњаване жене рђавог понашања или жене које су хтеле да се потурче.) - Д. Ђирић, *Записи о Пиројџу*, Музеј у Пироту.

²⁶ Д. Ђирић, *Белешке о Пиројџу*, 296.

²⁷ Д. Борђевић, *Црква Турековачка*, Прилог за историју Српске цркве, Ниш, 1940, 16.

²⁸ Љ. Антић, *Манасџир Суково*, календар за 1938, Ниш, 1938, 44.

²⁹ Илија Николић, *Тегџер*, 11.

³⁰ Ј. Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке брилике...*, 57.

³¹ В. Николић, *Стари Пиројџ*, 66.

³² Д. Ђирић, *Белешке о Пиројџу*, 299, Музеј у Пироту.

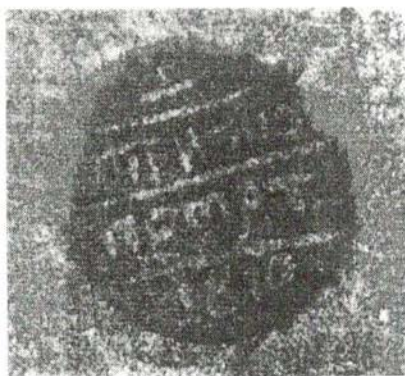

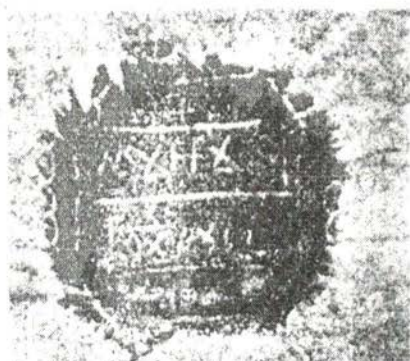
Први оџисак њечайџа на џисму

Друџи оџисак њечайџа на џисму

Треџи оџисак њечайџа на џисму

Чеџворџи оџисак њечайџа на џисму

Петџи оџисак њечайџа на џисму

МЕТОСИ НИШКЕ ЕПАРХИЈЕ

I

До краја 18. века Нишка епархија налазила се у саставу обновљене српске Пећке патријаршије, а после 1766. године дошла је у јурисдикцију Васељенске, Цариградске патријаршије. Последњи нишки владика, послан из Пећке патријаршије у Ниш, био је Гаврило, после кога је из Цариграда дошао Топал - Макарије I. Његов наследник Макарије II имао је владичански сто у метоху манастира Рилског у Нишу.

У време Првог и Другог српског устанка нишка епархија простирала се на управним територијама двају санџака - пашалука: Нишког и Лесковачког, и граничила се са београдском, рашко-призренском, скопљанском, нишавском и видинском епархијом (митрополијом). На северу допирала је до Западне Мораве и Параћина, на западу до Копаоника, на југу до Грделичке клисуре, а на истоку до Беле Паланке. Словенско богослужење и проповеди на српском језику одржавали су се по варошима и селима - упркос томе што је владика био фанариот и што је у Нишу постојала јака грчко-цинцарска трговачка варошка колонија. Када је Србија за време кнеза Милоша 1833. године добила своје јужне границе на Јастрепцу, (припајањем тзв. шест нахија Србији) јужно од Алексинца и до Сврљишких планина, делови који су припали Србији доспели су у надлежност Београдске митрополије. Тада је нишка епархија имала 12.348 кућа, али је од њих, по неким подацима, 6.605 припало Србији, и то на територији крушевачке и "параћинске" нахије.

Национално-ослободилачки покрет Грка против Турака, који почиње крајем 18. века, оснивањем тајне револуционарне организације - хетерије - прерастао је почетком 1821. године у револуцију, која је добијала присталице и међу балканским народима, који су у овој солидарности са грчким народом, желели да остваре и своје ослобођење. И Ниш је тада био један од хетеријских пунктова у коме је тајна револуционарна организација постојала још пре 1820. године. То потврђује и "ратни план од септембра 1820. године" сачињен од хетериста у Румунији, по коме су Ниш и Видин назначени као центри из којих ће, уз помоћ и подршку Милоша Обреновића отпочети акције устаника за ослобођење читаве Румелије и Бугарске.¹ Из недавно

¹ М. Гавриловић, *Милош Обреновић II*, Београд 1908, 14.

убијен у Једрену и бивши цариградски патријарх Кирило, и кипарски епископ у Солуну.

Порта је послала у Ниш Хусеин Гаваназоглу-пашу са више хиљада војника, са задатком да прати ситуацију и понашање кнеза Милоша и Срба у Београдском пашалуку. Истовремено наређује и погубљење неколико нишких првака Срба и Грка, не само због подозрења да су били у вези са тајном грчком национално-револуционарном организацијом Хетерија већ и због психолошког притиска на становништво да се заплаши и остане по страни од догађаја у грчким областима. Хусеин паша је "обесио, које исекао многе калуђере, свештенике и трговце и да је међу њима и владика Мелентије".⁸

Тако су на Ускрс 1821. године у Нишкој тврђави били погубљени, обешени Нишлије: владика Мелентије, прота Стојан Поповић, поп Ђорђе Цинцарин, Младен Овчаревић, Радослав симекчибаша и Голуб мутавџија. Том приликом било је затворено око 200 Нишлија. Погубљење првих нишких грађана међу нишким хришћанима изазвало је велику забринутост код Срба не само нишког краја већ и суседних предела, готово по свим варошима и селима Нишке епархије. Говорило се и о потајним турским егзекуцијама и нестанку многих људи, нарочито по селима. У условима "џихада", узимање талаца био је обичај Турака, па је отуда у први мах и било затворено две стотине Нишлија. О резултатима те истраге Хусеин⁹ Гаваназоглу паша је обавестио Марашли Али-пашу у Београду писмом упућеним из Ниша 15/28. јула 1821.¹⁰

*"Њеџовј ѿлемениѿостии срећном, милосѿивом
браѿу ми најцењенијем, најѿошѿованијем
Госѿодину Везиру и мушѿиру.
Пређашњи мухафиз Ниша Али-ѿаша,
не хоѿећи да мирује, начинио је савез,
са нишким мѿѿроѿолиѿом ѿа је ѿѿѿајно ноћу,
одржавао сасѿанке и кројио ѿланове да,
сачувај боже, исѿреби народ муслимански
у Нишу и на ѿѿај начин да Високој Царској
влади и вечном Царсѿиву најѿури на враѿи
једну велику бриѿу. Пошѿио сам најсавесније*

⁸ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, II, 69.

⁹ Хусеин паша води порекло од старе угледне румелијске породице из Татар Пазарѿика. "Управу над Нишем, сиротним пашалуком" добио је 1820. године, на чијем је челу остао до децембра 1826. године, када је постављен за београдског пашу. - Б. Куниберт, *Срѿски усѿѿанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804-1850*, Београд 1901, 198.

¹⁰ Писмо је један од ретких извора о постојању тајног удружења у Нишу, пронашао га је Глиша Елезовић у Народној библиотеци у Београду 1930. године. Снимак оригинала и превод са турског објавио је у Политици од 3. новембра 1930. године.

испийао сивар, поџубљени су поменути њаша,
речени мийројолий, двојица свешћеника и
два хафира, који су били уишцајни људи
у вароши.

Пошћо су збоџ шоџа поџубљени, њихова
шела, шћо су у зло била оџрезла,
склоњена су са лица земље. Одсечена
џлава поменутоџ њаше послајта је на врело
правде (у Цариград)...

Хусеин њаша, син Мурајов. 25. шевала 1236. џодине.

О активности револуционарне организације у Нишу 1821. године говори још један извор,¹¹ који посебно указује на одјек овог покрета и ван граница Србије. Аустријски конфидент Николај Стојко, писмом од 28. септембра 1822. године јавља у Вршцу архимандриту и администратору епархије вршачке Радивојевићу, да када је "24-аго в Теплицах нашу црков от молера готовоу примити био", тада је тамо дошао "Преосвешчени Гд. Данил Архиепископ Нишкиј". Владика Данило је побегао из Ниша страхујући да ће му Турци за револуцију главу отсећи и у Стамбол однети. Пре доласка у Теплице, како се у писму наводи, владика Данило је известио Милоша Обреновића о тешким приликама у Нишу после угушења "револуције" од 1821. године, а истовремено је од Милоша добио "конт да у Немцију утекне".

Владика Данило је дошао у Ниш крајем 1821. године, када је цариградски патријарх, на тражење Турске централне власти - због револуционарног покрета у Нишу - издвојио из састава Нишке епархије Нишавску епархију са седиштем у Пироту. После владике Данила, Нишком епархијом су управљали: Венедикт I, Јосиф, Григорије, Ђир Венедикт II, Ђир Нићифор, Јоанићије и Калиник. Последњи нишки владика за време турске власти био је Виктор, родом из Калофера у Бугарској, бивши хиландарски калуђер и каснији егзархијски владика. Са ослобођењем од турске управе, Нишка, као и Нишавска епархија дошле су у састав Кнежевине Србије и Српске православне цркве.

II

Метоси манастира Хиландара налазили су се по некадашњим српским земљама. Следаћи пример Св. Симеона - Немање и Св. Саве, манастир Хиландар обдарио је Стеван Првовенчани поседима у Србији, затим краљ Драгутин, краљ Милутин, протосеваст Хреља, познат у народним песмама као Реља Крилатица, подигао је цркву Св. Архангела Михаила у предграђу Штипа, коју је са имањима и људством дао у метох

¹¹ Архив у Сремским Карловцима, Фонд митрополитско-патријаршијски А-229, 1822. година.

манастиру Хиландару. У местима где није било тих поклона, манастир је о свом трошку куповао имање на коме је подизана црква, капеле или параклиси за монахе. Манастирска управа је изабирала у метохи образоване људе из своје средине, искусне духовнике, чије је присуство у оним тешким временима поробљеном српском народу, поред одржања вере, требало да појача народу снагу и васкрс слободе сахрањене на Косову. Путовања у Хиландар и поклоњењем месту у којем су живели Св. Симеон Мироточиви и Св. Сава и доношење икона са њиховим ликом, дух Светосавља на овим просторима добијао је своју исконску потврду и потребу.

Свети Сава је дао онај садржај хришћанској ренесанси Срба који је најбоље одговарао њиховим потребама. Сав устремљен Богу и занесен као пошносцац, али и прибран и вешт у решавању овоземаљских питања, он поштује закон и поноси се самим његовим постојањем, али се ипак претежно влада по својим уредбама и моралним схватањима, која су, иако традиционална, прожета смислом светосавља; "као да су се Срби од Светог Саве почели радовати, јер су избили на пут који их води у царство небеско".¹² Народ је прихватио кућу Немањића и ту Богом надахнуту лозу прогласио светом и због тога што му је она обогатила духовни живот многим задужбинама, манастирским и парохијским црквама које су не само литургијским обредом него и својим фрескама и иконама нудиле потпун доживљај царства небеског и његових одблесака на земљи.

Срби Понишавља су дочекали да се на њих сруче немарљива искушења и после слома на бојном пољу 1389. године када су изгубили и оне који су их до тада предводили, у знак жалости заменили су на својој народној ношњи - белетинама - црвене гајтане црним, али нису шапатам подлегли турској сили. Подизали су богомоље држећи се свог традиционалног језгра у коме су били очувани историјско памћење и дух Светосавља. Народ је и даље славио лозу Немањића и веровао у себе настојећи сам, без игде икога, да врати у стварни живот оно што је преостало само као идеја, обасјан у души светлошћу коју је некада у Србији ужегао њен духовни родоначелник.

И држава и црква неговале су уметност: на унутрашњим зидовима цркава и манастира верни су могли видети целокупну "небеску стварност" како је црква схвата. Ко год је тада улазио у те задужбине није могао остати незадивљен оним што се указивало пред њим. Још и данас, после толико протеклих векова, када се уђе у оближње манастире Поганово и Темску, сва унутрашњост сине у свој својој лепоти. У блескању свећа и кандила све је одуховљено. У калоти куполног простора насликани су у Погановском манастиру Св. Јована Богослова Христос Пантократор и Божанска литургија, у тамбуру пророци јеванђелисти, у пандантифима и Велики празници на највишим

¹² Радован Самарџић, *Косовско оцредељење*, Београд 1990, 51.

површинама олтара и наоса и друге тематске целине, међу којима и неке релативно ретке слике Извора премудрости, алегоријски прикази учења Св. Јована Златоустог и Григорија Богослова, Богородичног рођења и Ваведена. Ту су и други појасеви мученика у попрсјима и фигурама архијереја, апостола ратника и монаха. За иконографију домаћих светитеља од посебног значаја је да су у северној кохти - очигледно по жељи наручилаца - на почасном месту, испред патрона цркве, насликани ликови Светог Саве и Симеона Немање, а у западном травеју у низу анахорета, фигуре балканских испосника Јоакима Сарандапорског и Јована Рилског.¹³

Леонтије Павловић указује да је на северном зиду темачког манастира Св. Ђорђа, Свети Симеон српски приказан као великосхимник, носи мандију са кукуљачом закопчаном под брадом као и аналавом са врпцама и појасом. До њега је Свети Сава, који десном руком благосиља, а обучен је у саос који има крстове на обе половине груди, без рукава. Између Св. Саве и Симеона Немање смештен је свитак са ћирилским текстом "принете ка бо к ка спасение." У Завојској цркви Вазнесења Христовог из 14 века налазе се слични ликови Светог Саве и Стефана Немање, такође са свитком.¹⁴

Сусрети са оваквим призорима морали су оставити дубоки траг у души. Поред светитеља наш народ је видео своје владаре који су се сматрали слугама Христа. У своје доживљавању свега што је гледао и ишчитавао народ је доводио у нераскидиву везу своју цркву и своју државу. Оне су за њега биле једна целина. Обе, онакве како их је он доживљавао, биле су дело народног генија, који је у тренутцима најјачих узлета умео да нађе плодотворно измирење између овоземаљских вредности и вечних истина. Народ овог краја, чији је кнез и сва властела славно изгинула, подносио је терет туђина нимало равнодушно према својој судбини и зато је из епохе Немањића, највише заслугом Светог Саве, изашао привржен својој вери и традицијама, са сопственим законима, моралним начелима и установама свакодневног живота. Имао је народ овог краја интелектуалних подобности да проникне у порекло и смисао слободе као најскупљег исхода свих људских напора. Када је одобрен рад Пећке патријаршије 1557. године, у склопу обнове читаве српске заоставштине оживео је култ Светог Саве. Уверење да у прошлости ништа није било узалудно постало је подстицајна снага свих нових ослободилачких покрета у Понишављу под окриљем хришћанске цркве и њених монаха школованих у Хиландару. У духу светосавског Богочовека враћали су се у родни крај да судбину народне душе просветле и у времену и у вечности. Народ се прилагодио цркви као вечном идеалу, живећи у еванђеоским врлинама и оваплоћујући у свом немирном и тешком животу под Агарјанима

¹³ Гојко Суботић, *Манастир Поџаново*, Београд 1975, 6.

¹⁴ Леонтије Павловић, *Манастир Темска*, Смедерево 1966, 59-60.

богочовечанске вредности - правду, љубав, светлост, слободу, живећи у свести са својим светитељима на челу са Св. Савом.¹⁵

Доносили су Нишлије са својих посета Хиландару иконе са ликом Св. Симеона и Св. Саве на којима су били натписи: "Изображение свашченија царскија Славено-Сербскија лаври Хиландар", или "Изображение Свјашченнија Царскија Славено-Сербскија Лаври Хиландар именуемија, со свјатој Атонстјој Гор сушчија, храна Воведенија Пресвјатија Богородици, е изображенијем (јем) чудотворнаго ЈЕЈА образа и тјех свјатих, коих Храми в томже Манастирје находјатсја трудом и настојанијем всечеснаго Тојаж обители монаха и собрнаго старца кир Атанасија Обрадовича, Благодарни и Г. Стефан Рожа, Немеш и жител Егарскии, и Г. Врета Јоаноич и Москополит, своими иждивенијама на Тип издати, и тосиж свјатјеј обители за свој и своих вјечним помен даровати везусердствовали, лјета 1779."¹⁶

Побожни Нишлије прихватили су хиландарске духовнике преко којих су помагали српску светињу на Атосу. У недостатку писаних докумената, вредно је истаћи предање о "поклону куће са пет соба, кухињом, подрумом и плацем од осам и по ари" неког младог Нишлије хиландарским монасима у Нишу, пре замонашења у манастиру Хиландару. Друго предање помиње неког члана породице "Кацигиних" и покон куће и земље манастиру Хиландару за прихват монаха, када су обилазили Понишавље и прикупљали добротворне дарове за манастир. Кућа метоха манастира Хиландара налазила се у близини храма Св. Архангела. У тој кући се временом развила и мала монашка колонија на челу са "икононом" као старешином метоха.¹⁷ Иконом је поред себе имао по неколико монаха, који су са благословом месног епископа путовали по народу и прикупљали прилоге за манастир. Расположење људи из Понишавља да проведу живот у монаштву, обрађујући манастирска имања био је евидентан, а то је турским господарима више одговарало него да имања леже запуштена. Насељени као занатлије и трговци у Нишу, Срби су се окупљали у црквену општину која је настојала да организованим управљањем обнови верске култове, школује и васпитава децу.

У метоху манастира Хиландара у Нишу налазило се једно одељење које је служило за стално место молитве, звано капела. У капелу су залазили и верници из Ниша и околних места. Прозор кроз који је Нишлијама долазио зрак културе и просвете и одржавана веза са слободним и просвећеним светом био је метох манастира Хиландара. У оно време када Ниш није имао ни једну богомољу, или је имао па је била

¹⁵ Јустин Поповић, *Светиосавље као филозофија живота*, Ваљево 1993, 88.

¹⁶ Петар Гагулић, *Метих манастира Хиландара у Нишу са ирејиском*, Ниш, 1968, 3.

¹⁷ С. И. Јастребов, *Подаци за историју српске цркве, Из пунџојисних бележака*, Београд, 1879, 72.

претворена у цамију, капела метоха хиландарског служила је за окупљање, место одакле су потекле многе напредне идеје чији су носиоци били свештеници и монаси, као народни представници пред турским властима, али и као једини писмени људи и чувари старе немањихке државе и царства. Материјална помоћ није недостајала од стране "богобојажљивих" Нишлија и у вароши у селима, нарочито хиландарском методу, чији су калуђери, купили милостињу и организовали ходочашћа у Хиландар. Када су Нишлије почеле да подижу храм "Свети Архангел" од 1825. године, највећу подршку имали су у монасима метоха у Нишу. "Посредством њиховим, Нишлије су добили из Свете Горе 13 икона велике вредности за иконостас."¹⁸ На иконама са ликовима св. Архангела Михаила и св. Арнахгела Гаврила, којима је и храм посвећен, налази се овај запис: "За време архијерејствовања свепреосвећеног светог митрополита нишког господина Макарија живописано је ових 13 светих икона: ВЛАДИКЕ ХРИСТА две; Богородице две; Благовести; Претече; Сабор Архангела; Апостола Петра и Павла; Јеванђелиста Марка и пророка Данила; Светог Николаја; Светих Анастасија и Антонија; Спиридона и Харалампија и Свете Параскеве, а бригом и старањем свепречасних светих проигумана Хиландараца господина Игњатија и господина Јоне... 1815. година".¹⁹

Живе традиције о некадашњој славној српској историји и оличење "правде Бога истинског" - Милоша Обилића и сликање његовог портрета као светитеља у олтару манастира Св. Тројице у селу Габровцу подигнутом у првој половини 19. века, као и у храму Св. Спаса у Горњем Матејевцу, сведоци су завета створеног у народу који је имао снаге да пораз призна, али да се никад не помири са понуђеном чињеницом да је у томе и његов крај. Овај народ чији кнез и сва властела у боју на Косову славно изгинуше, заувек одневши собом једну велику прошлост, сачувао је успомену на њих, наставио борбу и у њој се надао свом ослобођењу.

Нишка епархија, насилним удаљавањем епископа Калиника 25. 3. 1869. остала је без епископа. Бугарска егзархија у Цариграду, под видом борбе за словенски језик, словенско богослужење, словенски утицај у цркви, развила је помоћу турских власти јаку пропаганду да нишку епископију попуни представником своје народности. У то време чувар хиландарског метоха у Нишу био је хиландарски јеромонах Виктор Чолаковић.²⁰ Егзархисти су у Цариграду успели да добију за њега царски

¹⁸ П. Гагулић, *Метих манастира Хиландара*, 6.

¹⁹ Исти, нав. дело, 6.

²⁰ Он је рођен око 1783. године у Калоферу у Источној Румелији. Син сиромашних родитеља, у младости је изучио абаџијски занат. Доцније се замонашио у Хиландару. У 22 години добио је чин јерођакона, а у 34. години примио је јеромонашки чин. Управа српске лавре Хиландара упутила га је за духовника и чувара метоха Хиландарског у Нишу. На тој дужности остао је 40 година, живећи скромно у манастирском методу. Народ га је од милости звао "деда" Виктор. За време епидемије куге - "чуме" 1837-38. у Нишу, када су многи свештеници избегли са народом, он је једини остао вршећи

берат, а Срби хришћани у Нишу су његов избор за нишког владуку прихватили са задовољством.

До ослобођења од Турака 1878. године Викторово старешинство над Нишком епархијом оправдало је поверење Срба хришћана у Нишу, а с друге стране Егзархија му је претила, због неиспуњења њених циљева, одузимањем митрополитског положаја.²¹ Ослобођење Ниша од вишевековног турског ропства 1878. године затекло је Виктора на столицу Нишке митрополије.

Српска врховна команда установила је "духовну управу" ослобођених крајева, извршила разграничење територије црквених управа и успоставила "три дијецезана" (епархије), независни један од другог, којима су управљали "архиепископи и митрополити" чије су столице биле у Нишу, Пироту и Врању. Како би сарађивали и одржавали везу са грађанством и црквеним властима, сваком од њих је стављен на располагање један од "одличнијих свештеника" који су архијерејима ("митрополитима") помагали у обавештењима и у сагледавању њиховог рада са прописима новог српског црквеног законодавства. Ови свештеници су по завршетку обавезног посла били враћени натраг «на своја места». У Нишу је, као седишту Нишке епархије, био постављен за архијереја "господин Виктор", а као владин изасланик упућен је у Нишку епархију Ив. Јевтић, свештеник, " за одржавање кореспонденције са чланом владе и са митрополитом српским Михаилом."²² Архијереји нису имали одређену плату, него су уживали извесне приходке од свештенства, а поглавито од венчаница, тзв. "вуле", таксе за венчање, коју је укинула српска управа, у намери да се архијерејима одреди "сразмерна награда ради издржавања". Према првим извештајима о стању ослобођене нишке епархије види се да је обухватала: протојереја 9, свештеника 136, јеромонаха 3, црква 52, манастира 6, метоха 3, села 424, кућа 18.938.

Нишки "Митрополит" Виктор убрзао је довршење велике нишке Саборне цркве, која је освећена 13. фебруара 1878. године, помогао је подизање цркве Св. Пантелеја у Нишу 1879. године, као и повраћај нишке цркве Св. Николе у хришћански храм. Као епископ нишке епархије, Виктор је умео да се снађе у новој ситуацији. Тражио је од црквене централе у Београду школоване свештенике који су били способни да изведу реорганизацију и преображај заостале црквене организације нишке епархије. Виктор је даривао са "4000 ћесарских дуката" манастирску лавру у Хиландару, а 8000 дуката његове уштеђевине, после његове смрти, као деда Викторов легат, предат је министарству просвете и црквених послова за манастир Хиландар на Св.

исповест и причешћивање оболелих и сахране преминулих. Ову опаку болест Виктор је прележао у Цариграду у младости.

²¹ П. Гагулић, нав. дело, 14.

²² Архив Србије ПО К-64/418; Видосава Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени њедели Србије 1877-1878. године*, Лесковац, 1975, 65.

Гори.²³ Од новца је у манастиру Хиландару подигнуто неколико монашких ћелија "које и данас носе име деда Виктора".²⁴

Дечански мейоx - У старој српској жупи Затрнављу у Метохији налази се манастир Високи Дечани. Ову лавру подигао је српски краљ Стефан Урош III - звани по месту своје задужбине Дечански. Ова величанствена краљевска задужбина, подигнута између 1327. и 1335. године, представља ремек дело архитектуре и фреско сликарства. Ктитор је манастир богато обдарио повластицама, великим поседима по свима српским земљама, а током векова и многи српски владоци и великаши. Дечански манастир имао је своје метохе у Нишу, Пироту, Новом Пазару, Пећи, Сарајеву, Призрену, Ђаковици, Приштини, Врању, Скопљу, Велесу, Охриду, Штипу, Кратову, Новој Вароши. Метоси ове српске светиње налазили су се и у Солуну, Софији, Ђустендилу, Видину итд.

У Нишу у такозваном "Ђир Костином сокачету" налазила се кућа у којој су живели представници манастира Дечана. Овај метоx био је кула светиља у мрачним временима робовања под Турцима; имао је велики верско-морални, просветни и национални утицај на Србе у Нишу и његовој околини. У свима метосима живели су монаси, изабрани од управе манастира Дечана као чувари и заштитници манастирских интереса и представници царске задужбине. Они су морали бити одабрани и искусни духовници. Вредни, стрпљиви и на тешкоће и терете навикнути - живели су за сво време робовања под Турцима у својој метоху у Нишу. Кад су им прилике биле повољне ишли су у народ по

²³ П. Гагулић, нав. дело, 15.

²⁴ Хиландарски метоx у Нишу делио је судбину Хиландара и српског народа. Круг хиландарских монаха чувара Хиландарског метоха у Нишу затворио се одласком јеромонаха Вићентија у Хиландар. Он је доживео пад бомбе која је срушила кућу метоха приликом бомбардовања Ниша од стране савезника петог априла 1944 године. Већ наредне године, од материјала порушене куће, уз помоћ Црквене општине, јеромонах Вићентије подиже два одељења у дворишту метоха и тиме га поново оживљава.

Гашењем светле традиције хиландарских духовника у Нишу, гаси се метоx. На делу плаца поред Хиландарске улице никла је вишеспратница. Други део плаца са два одељења иза стамбене зграде откупио је Милан Обрадовић и на њему подигао породичну кућу. По одобрењу управе Хиландара продају је извршила Црквена општина у Нишу и новац послала Манастиру.

Средином осамдесетих година, ради очувања културне баштине Србије и статуса Хиландара, удовољено је захтеву његове братије да се метоx у Нишу поново оживи. О Светом Сави 1991. године на Делијском вису свечано је освешан и отворен нови Хиландарски метоx у Нишу. У име Хиландара, бригу о обнови метоха непосредно је водио владика нишки господин Иринеј. О значају метоха господин Иринеј каже:

- Хиландар у Нишу не жели само физички да обнови метоx, већ и живот и дух метоха на начин хиландарских метоха. Хиландар, кроз нишки метоx, хоће да учествује у култури и животу Србије, као што ће и Србија уз помоћ метоха успоставити присније везе са Хиландаром.

Према речима г. Иринеја, метоx у Нишу је од значаја за српски народ и Србију и осим Ниша такву "амбасаду" Хиландар другде нема. - Народне новине, 2-3 фебруар 1991. године.

"писанију". Са собом су носили стародревне крстове, свете мошти и узгред проповедали Христову науку, поучавали народ, исповедали, мирили завађене, читали молитве болесницима, тешили ожалошћене, храбрили малодушне да издрже тешке дане ропства, учили крсном знаку и молитви, а често пута потајно покретали народ на буне и устанке ради националног ослобођења. У мирна времена, кад би се указале повољне прилике, обично с јесени, после сређених пољских радова, или с пролећа, око Васкрса, организовали су веће групе хришћана и са пратњом гаваза и дозволом турских власти одлазили су на поклоњење манастиру Дечану и светињама у њему. Ови поклонички походи имали су велики верско-просветни и национални карактер. Нишлије су сматрале за велику част и националну дужност да се бар једном поклоне овој светињи; с поносом су говорили пре поласка да "иду у Свети Краљ". Поклоници су се отуда враћали својим домовима као полухације. Пре поласка, лица која су се спремала за Дечане, окупљала су се у Дечански метох у Нишу на заједничку молитву, примајући притом поклоне за манастир од оних који су остајали. Из манастира су доносили националне реликвије, крстове, иконе, књиге и друга знамења, које су чуване као кућне амајлије.

По ослобођењу Ниша 1877/78. године Милорад Шапчанин оставио је запис о Дечанском метоху у Нишу.²⁵ Црквена архива страдала

²⁵ "Хајдемо дакле у дечански метох, рекох капетану, па скретосмо у сокачић... Уђосмо у двориште, које доста попритесно, али чисто и лепо засађено. Дом са улице нема ни једнога прозорчића, али из авлије виђаху се многи омањи, чисти стаклени прозори, а пред њима отворен велики ходник на ступчићима, цигљем патосан. Троја врата воде у кућу: лево седи калуђер, десно капела, средња врата воде у остале ћелијице, а над њима је Богородица и натпис о ктитору и добу кад је метох постао.

Дечанац изиђе пред нас у ходник, позове нас у своју скромну ћелију, која је застрвена простим ћилимом, а на ниском миндерлуку асурице од рогоза и чисти покровци од кострети. Зидови просто, али лепо обложени липовином или дрветом од међе леске. У једном крају пећ - мало ластрено кубе.

Напољу опет почео провејавати снег, беше студено, и Дечанац гурну две три обличице у готово охлађену пећ.

Гледам калуђера у његовом простом црном руху, у програшалој бради, с бројаницама у руци и камилавком на глави, камилавком, која је права као у наших монаха, а не она грчка, која је горе заоштинута и на темену испупчена као кинески летњиковац.

- Па како живите, оче? Почех ја, да се само што говори. Имате ли довољно прихода?

- Хвала Богу, рече калуђер, па опет гледа у мене да штогод проговорим. А ја шта ћу, кад сам се најмио да увек говорим кад се други, без невоље, умудре.

- Јесте ли одавно овде?

- 20 година, рече Дечанац.

- Идете ли често у постриг?

- Има три године како нисам био.

- Како то?

- Немирно време, господине, па се збио свет. Нико се данас не отискава радо од своје породице.

- Па зар не можете ићи сами?

- Оно се може, али није адет. Овде је тако: ја скупим из вароши и ове околине по неколико стотина душа, узмемо од паше дозволу и којег гаваза, па их онда водим у

је у Првом светском рату. О њој се старао архимандрит Хаџи Григорије, Нишлија, старешина манастира Дечани. Он је као представник манастира у дечанском метоху у Нишу, преко Саве Дечанца, упозорио Србе у Приштини о правим намерама визитације "великог везира Мехмед Кибризли-паше - привидно да уреди питање господарлука", и народне жалбе и тужбе на господаре, што му је служило као повод да види и изразе политичког незадовољства становника са турском управом; да пронађе и казни сва она лица која хушкају хришћане да се жале на бесправно узурпирану земљу Порти у Цариграду.

Сава Дечанац био је од 1856. до 1860. године чувар Дечанског метоха у Пироту и предводио је поклонике из Пирота, Ђипровца и Трна у Дечане. Са јеромонахом Теофаном, чуваром Хиландарског метоха у Пироту, 1860. године извео је из српске школе највећи број ђака и сачекао долазак Великог везира.²⁶

По запису у читуљи манастира Дечана, архимандрат Хаџи Григорије умро је 1864. године. У метоху Дечанском у Нишу 1860. године одсео је призренски митрополит Мелентије. Одавде је отишао у Пирот да се састане са Великим везиром Мехмедом, с којим се лично упознао у

Дечане. Тамо се моле Богу, виде краљеву задужбину, пишу манастиру богате прилоге, а лепо му накнаде и све трошкове око дочека. Многи, ако сам није могао за живота а он на самрти завешта повећи прилог и нареди који ће из породице отићи место њега и даривати манастир.

- А од чега ви живите? - упитам га мало поверљивије.

- Од исповедања и молитава. Народ је овуда побожан, па тражи наше помоћи. О јесени зађем по селима, па накупим од добрих хришћана помало жита и по коју бачвицу вина.

Ту нека стара Нишлика унесе на служавнику неколико чаша вина. Послужисмо се.

- Постоји ли одавна овај ваш метох?

- Од кад и Дечани. Овај је плац узео још Свети краљ. Има наших старих метоха и по другим великим местима: у Софији, у Солуну.

- А имају ли и други већи манастири из ових крајева?

- Дакако да имају. Овде, на пример, има метох хиландарски, па метох Св. оца Рилског.

- Би ли сте нам могли показати вашу капелицу?

- Извол'те!

Кад пођосмо преко ходника на противну страну куће, отвори једна омања врата и уђосмо у капелу. Лево и десно чисти, бели, дрвени столови, а пред нама мали иконостас, окићен понајвише оним светогорским сликама на платну, које на малом простору представљају читаве галерије "збитија" и светих људи старог и новог завета. На застртом столу неколико црквених књига, мало окковано Јеванђеоце, повећи крст од срме и мерданчића и неколико шарених воштаних свећа, што се даје у руку верноме кад му се молитва чита. Тамњан, измирна и босиљак просипали су своје свете мирисе по овој малој богомољници... Из ормана, у једноме углу, извади и показа нам велики сребрни крст из времена Немањића. Доиста је занимљив био и са своје величине, и са свога стила и са своје старине. Било је на њему и нових додатака, доправака, али је већина истинита старина, у потпуном смислу - древност." - М. П. Шапчанин, *С Дрине на Нишаву*. Београд 1888, 259-263.

²⁶ Јован Хаџи Васиљевић, *Српски народ и турске реформе 1852-1862*, Браство XV, 1921, 183.

Цариграду. Из непознатих разлога „до сусрета није дошло ни у Пироту нити у Нишу, већ у Приштини”.²⁷ Чувар овог метоха био је неко време Сава Барић - Дечанац. Он је за време свог боравка у Нишу потписао код градске банке меницу на 1200 динара неком Јовану Анђелковићу, бозацији на лесковачкој капији, коме је у Призрену сво имање разграбљено од Турака, а неколико смртних случајева у породици потпуно су га материјално упропастили. Но меница је морала да се регулише. Као епископ жичке епархије 1895. године Сава пише нишком свештенику Петру Икономовићу и каже да му се Јован Анђелковић обратио да му позајми новац, па како није имао тражену суму он му је потписао меницу. Моли Петра да узме из градске штедионице у Нишу новац метоха манастира Дечана и да банци исплати 1200 динара, а он се обавезује да ће на тај новац плаћати већи интерес но што чини штедионица.²⁸

На основу предања сазнајемо да је 1860. године чувар Дечанског метоха у Нишу архимандрит Рафаило, родом из Вучја код Лесковца. У време формирања Нишког комитета 1874. године чувар и старатељ Дечанског метоха у Нишу био је Петар Икономовић све до своје смрти 1914. године. После његове смрти, његов син Радомир је кирију од метоха слао управи манастира Дечана. Године 1961. сасвим се утире траг овог српског верско-просветног и националног жаришта, продајом остатка Дечанског метоха Живојину Новаковићу који је на њему подигао кућу.

Рилски мейџох. - Поред метоха манастира Хиландара и Дечана у Нишу је постојао и метох Св. Јована Рилског, као трећи расадник духовног живота и Светосавља на српским просторима. О значају Св. Јована Рилског за бугарски и српски народ остао је запис преписивача књига Владислава Граматика, родом „от Новог Брда”. У молитви, између осталог каже: „Моли се милостивому Владици спасти своје сроднике, јединородни ти језик, Б’лгаре же и Србље, и помози д’ржавним, господом нашим, и покори им в’се противне враги под нозје.”²⁹ Све што је било узвишено и свето, све што је служило развоју вере и добре воље - поштовало се и кроз цркву развијало. Монаси Рилског метоха у Нишу користили су мирна времена за групне посете Рилском манастиру.³⁰ Манастир је пострадао од пожара 1833, када је три

²⁷ Исти, нав. дело, 186-187.

²⁸ Писмо Саве Дечанца нишком проти Петру Икономовићу објављено у: Петар Гагулић, протојереј, *Манастирски мейџоси у Нишу*, Просветна мисао V, 1-2, 1962, 96-107.

²⁹ *Гласник Српског Ученог Друштва*, XXII, 1867, 301.

³⁰ Један од значајнијих војвода цара Душана (има помена да је био у служби краља Милутина у области око Новог Пазара, као и да је играо значајну улогу у доба краља Стевана Дечанског) јесте војвода Хреља, који 1335. године зида манастир на Рили планини у виду тврђаве. О војводи Хрељи нешто података су нам оставили грчки писци оног доба: Нићифор Григора и Јован Кантакузен, доцније грчки цар. Они наводе да је Хреља био јунак и вешт војсковођа и да је био врло богат властелин. То своје богатство он је показао и у зидању овога манастира. Манастир је посветио Св. Јовану „Рилском” и Св. Богородици. Бугарски народ је имао велико поштовање према Св. Јовану Рилском, о

звона подарио манастиру кнез Милош Обреновић. Њему се калуђери овог манастира обраћају 8. новембра 1819. године и «моле да развија братство између Срба и Бугара као доказ сродства између њих... Које је помагао и силни цар Стефан о чему има и «достоверних записа» у самој манастирској цркви у Рилу».³¹

Старања нашег народа за манастир св. Јована Рилског потичу од војводе српског Хреље, познатог у народним песмама као Реље Крилатице, па кроз сву нашу историју до најскоријих дана... Кад су мошти св. Јована Рилског биле пренете у Софију, потом у Мађарску, а затим донете у Трново, на молбу рилских монаха, а посредством султаније Маре, Српкиње, жене султана Мурата II, враћене су 30. јуна 1469. године у Рилски манастир - где се и данас налазе.³² У Рилском манастиру чува се плаштаница коју је 1555. године поклонио манастиру призренски митрополит Симеон.³³ После обнове Пећке патријаршије 1557. године крајеви око Рилског манастира гравитирали су у црквеном погледу према Пећи. Под јурисдикцијом Пећког патријарха налазиле су се епископије самоковска и ћустендилска све до укинућа Пећке

чему је војвода Хреља водио рачуна, те је уместо малог, старог манастира подигао нови манастир. Област државе војводе Хреље била је између Душанове територије и бугарске државе. Манастир на Рили планини по изгледу је представљао утврђење, али је имао и ћелије за калуђере и собе за припремање гостину, када о празнику дођу - слично манастирима у Св. Гори на Атонском полуострву.

Војвода Хреља је касније пристао уз цара Јована Кантакузена и од њега добио титулу ћесара. Недуго затим, дознавши да се Јован Кантакузен договорио са српским краљем Душаном о подели његове територије, Хреља се добровољно потчинио Душану, предавши му притом утврђени град Мелник. Потом се закалуђерио у својој задужбини на Рили планини. Као калуђер добио је име Харитон. Умро је 1343. године, како бугарски летописац бележи, насилном смрћу. Његова жена га је сахранила у његовој задужбини, Св. Јовану Рилском. Ова задужбина српског војводе Хреље је пострадала од пожара 1833. године. Тада је на истом месту подигнут нови, пространи манастир, али је једна кула војводе Хреље остала и до данас. На њој се могу прочитати следећи натписи:

„При државѣ господина црковног Степана Држави краља
свакогда си првѣ господарѣ протополит Хреља) са турѣмъ би-
лиемъ и изводемъ свѣтлѣ отца Никанѣ Рилскогъ и мѣстѣ
Божѣ нарицаемѣ исхоуца в. а. у. С. М. А. Г. А. А.“

„Сви свѣтленѣ и свѣтѣи грами рѣдѣства прѣстѣпѣ
владѣнци наши богородѣмъ и присѣдѣмъ Шѣмъ кадрѣмъ
сѣдѣмъ свѣтѣ и изводемъ отъ прѣдѣмѣ свѣтѣнѣнѣнѣмъ
кѣтѣрѣмъ вѣсѣмъ Храмъ Оубѣмъ вѣрѣнѣмъ во попомѣмъ сѣдѣмъ
Харитѣмъ М.) вѣмъ свѣтѣмъ = С. М. А. Г. А. А. димѣрѣмъ 27 инѣтѣмъ
Х.) (7) вѣмъ жѣ вѣмъ послѣдѣмъ во вѣдѣмѣмъ дѣмѣмъ изводемѣмъ
вѣмъ кѣтѣрѣмъ подѣмѣмѣмъ прѣдѣмъ изводемъ свѣмъ настѣмѣмъ вѣмъ
сѣмѣмѣмъ свѣтѣмъ вѣмъ Турѣмъ и вѣдѣмѣмъ прѣдѣмѣмѣмъ
митрополѣмъ господѣмъ вѣмъ Фѣлѣмъ Сѣмѣмѣмѣмъ кѣтѣрѣмъ турѣмъ
сѣмѣмѣмѣмъ вѣмъ мѣрѣмѣмѣмъ вѣмъ попомѣмъ вѣмъмъ сѣмѣмъ свѣмъ
сѣмѣмъ = С. М. А. Г. А. А. вѣмѣмѣмъ Хрѣтѣмъ = С. М. А. Г. А. А. вѣмѣмъ
Х.) дѣмѣмъ.“

- Опширније: Јован Ђорђевић, *Српски војвода Хреља, оснивалац манастира св. Јована Рилског*, Браство XXXI, Београд 1940, 103-111.

³¹ М. Гавриловић, *Милош Обреновић књ. II*, Београд 1909, 661.

³² Мих. Поповић, *Манастир Рило*, Преглед - службени орган епархије Нишке бр. 9-10 за 1940, 390.

³³ Рад. Грујић, *Кулѣ Св. Саве у манастиру Рилу у XIX веку*, Гласник скопског научног друштва XV-XVI, 1935/6, 362.

патријаршије 1766. године. Везу између Ниша и манастира Рила олакшала је турска административна подела ових предела. У саставу нишког пашалука једно извесно време налазили су се Видни, Ђустендил, Џумаја и Призрен. По једној другој подели нишки сандак сачињавали су срезови, прокупачки и косанички.

Култ према српским светитељима развијали су монаси у самој Рилском манастиру. У манастирској цркви, с десне стране од улазних врата, са запада у природној величини, насликани су портрети св. Симеона Мироточивог и Св. Саве. У источном делу манастирског конака налази се параклис посвећен Св. Симеону и Св. Сави. Параклисе је о свом трошку подигао и ликовима Срба светитеља украсио јеромонах Јевстатије 1844. године, родом из Самокова.³⁴

Да би се донекле добила слика односа управе Рилског манастира са својим метохом у Нишу, у недостатку писаних докумената, која су пропала за време Првог светског рата, доносимо у оригиналу два писма Неофита Рилског, великог духовника, знаменитог писца - који је нека своја дела штампао у Крагујевцу и Београду.³⁵ Овај реформатор бугарског правописа и педагог, дочекао је у Габрову 1835. године кнеза Милоша и поздравио га "... као избавитеља и украситеља Србије" чије је име "... целом Словено-Србско-Бугарском народу мило и сладко".³⁶ По повратку из Цариграда њему је кнез Милош понудио да дође за шабачког владику.³⁷ Прво писмо овог великог просветног трудбеника написано је црним мастилом на пунијој белој хартији и затворено црвеним воском, упућено је: "Всеблаговјејнјешему Отцу Иконому Господину Попа Јоану, дражајшему нам о Христје Брату в Ниш." Писмо је написано краснописним словима и гласи: "Всеблаговјејнјеишии Отец Икономе! Братољубезнје Вас о Христје привјетствујем. - Прежде проводени в Ниш наш таксидиотин, дух. Теофилакт, по негде си дојде пак в Манастир по неизвјесна нам причина, за това није общчебратсвеним совјетом предизбрафме тогова во Христје брата нашего духовника Синесија Архимандрита, когото и испровождаме сега в богоспасаемо Ваше Отечество за духовник и таксидиотин от стране свјашчененог манастира нашего. За това умолавамо Вашу дражајшују нам о Христје љубав да имате реченаго нашего брата в љубав си, и като доброжалетељ и благодарјетељ Монастирски да му предстојавате за всјако нјешчо шче е потребно и полезно и нему и свјашченому Монастиру нашему. За исто ми остаемо на братската Ви љубав одо... попремногу и молим да га порекумендувате и пред Деспотја и пред Христијаните, кадјето познавате за потребно и нужно. Това ви умолаваме с братска љубав и като Ви пожелаем от Господа Бога всјако благодарјестније

³⁴ Мих. Поповић, *Манастир Рило*, 390-1.

³⁵ Исти, нав. дело, 98.

³⁶ Драг. Страњаковић, *Милош Обреновић*, алманах Просвета, 1939, 99.

³⁷ Исти, нав. дело, 98.

остаем с взаимнато си к Вам почтеније Вашего Всеблаговјеинства о Христје братија и взајамно доброжелателије - Игуман свјаченија обители рилскија Неофит и Епитроп Доротеј со всеју о Христје Бтатијеју. 1861. јулија 7. и Манастир Рилски." У врху писма, лево је округли печат са овим речима: "Печат свјашетнија обитељи преподоб. отца Јована Рилског 1833." У средини печата је у попрсју изрезан лик св. Јована Рилског и са стране лика пише: "Сти Јоан Рилск". Друго писмо, са истим печатом у врху, написано црним мастилом - краснописно, на плавој хартији, упућено: "Његовоме Бсеблаговјејству, Отцу Иконому, Господину Попа Јоанну, драгољубезному нам во Христје Брату с цјелованијем у Нишу." Отисак црвеног воска налази се на писму и оно гласи: "Ваше Всеблаговјејство, Отец Попа Икономе, братолјубезнеје во Христје воспривјетсвујем I Благодарно пријохме братското Ви поздравително к нам писмо и предварително се радваме за драгоцено нам Ваше добро здравије, когто од души желајемо, всеблаг Бож да Ви Радвајемсја и приносиме Ви общчобратсвено искренитје своји благодарности, зашто то обичате брата нешого Дух. Синесија и предстојавате за ползја тја свјешченому нашему Манастирју. И за следјущем прочеје пак Ви умолјаваме да престојавате за Манастир колкото Ви возможно, за којето свјати наш Отец и Предстатељ Јоанн с благопријатните своји пред Бога молитве шче Ви вознагради пребогато, а нас шчете задлжите во всегдашније к Вам признателности и благодарности. Като Ви поздравиме прочеје так всички общчебратственос духовним во Христје цјелованијем остајеме во взајмна к Вам братска љубав и доброжелатељство. Вашего братског и Всеблаговјејства во Христје братија и вседсердни Игуман, свјашченија обители рилскија Неофит и Епитроп Арсении со всем о Христје братством, 1864. јунија 30 и, Манастир Рилски." На истом табаку мало укосо дописано: "П. П. Пренесите љубезните ни во Христ поздравленија Господ. Екзарху Отцу попа Петру. Пријохме от дух. Синесија аманетати му благодариме. Молимо го пак да се постара за поклонници. Тојже Игумен Неофит и прочии Соборни Старци."³⁸

Знају се само два имена представника Рилског манастира у метоху у Нишу. Први је Теофилакт, који се помиње у првом писму, а други је Синесије. Његов потпис је остао на једној жалби упућеној 18. марта 1864. године градском ефендији у Нишу против неког Симе ханџије који није хтео да призна и измири посмртни дуг цркви и свештеним лицима за сахрану свога брата Христје од кога је наследио имање. Дуг је износио: за цркву 277 гроша, владици што му је "учинио закон" 150 гроша, попу што му је за четири године "чинио закон": 160 гроша. Поред рилског архимандрита Синесија, жалбу су потписали архимандрит деда Виктор Хиландарац, чувар метоха манастира Хиландара у Нишу, доцније митрополит нишки, затим иконом нишки

³⁸ Два писма архимандрита Неофита Рилског - објављена у: П. Гагулић, Метох манастира Св. Јована Рилског у Нишу с преписком, Ниш 1969, 15-16.

Јован Поповић, као и татори цркве Јованча Јанковић и Михалаћ Мостић.³⁹ Докле је архимандрит Синесије остао у Нишу и шта је даље с њим било, нема података. Оба ова писма, дакле, упућена су Јовану Поповићу проти нишком. Ово свештено лице одиграло је значајну улогу у црквено-верском животу Ниша. Он је био „син нишког свештеника Марјана, који је умро 22. маја 1826. године и мајке Ангелине, која је умрла 9. септембра 1850. године“, како је забележио у својим летописним белешкама прота Јован. Њега је нишки митрополит Григорије рукоположио за ђакона 15, а за свештеника 16. фебруара 1842. године. Нишки митрополит Јанићије произвео га је за протопрезвитера 29. јуна 1848. године, за сакеларија 6. јануара 1850. и 6. јануара 1856. године „за Иконома светонишке цркве“.⁴⁰ 22. новембра 1858. године нишки митрополит Јанићије⁴¹ био је принуђен од турских власти да напусти Ниш, због тога што је сам лично писао сељацима жалбе против насиља турских ага и бегова и давао свој новац да иду у Цариград да се жале турским вишим властима, ради чега су се често подизале буне. Митрополит Јанићије оставио је за свога заменика и епитропа митрополије иконома Јована.⁴² Он је био присутан освећењу темеља велике нишке Саборне цркве и за време вршења митрополитске дужности, пред долазак за нишког митрополита Калиника 1859/60. године, упутио је народу писмени апел за помоћ око довршења Саборне цркве. Иконом Јован био је врло популаран а радио је на ослобођењу овог српског предела од турске власти - одржавајући потајно везу са властима у Београду. Њему се 16. јуна 1849. године родио син Петар Икономовић, кога је нишки владика Виктор 18. фебруара 1874. године рукоположио за ђакона, а сутрадан за свештеника. Прота Петар познат је као велики национални борац и револуционар, а његов син Тодор, бивши учитељ и свештеник, последњи је изданак дуге свештеничке лозе. Иконом Јован живео је 95 година и умро у Нишу 16. октобра 1903. године.⁴³

Друга личност којој се у другом писму обраћа архимандрит рилски Неофит, је Хаџи Петар Д. Поповић, парох нишки, велики противник егзархистичке пропаганде, кога су турске власти биле осудиле на 101 годину робије.⁴⁴ И он је био врло популарна личност у Нишу. Отуда се баш њима обраћа управа манастира у Рилу и моли да они њиховог представника помогну у прикупљању прилога и организовању поклоницких похода. Изгледа да су егзархисти ускоро развили своју пропаганду, те је свештенство српско одустало од помагања представника овог манастира у Нишу, а народ је схватио њихове намере.

³⁹ Исти, нав. место.

⁴⁰ Нав. место.

⁴¹ Нав. место.

⁴² Ј. Хаџи Васиљевић, *Српски народ...* 175.

⁴³ П. Гагулић, нав. дело, 15.

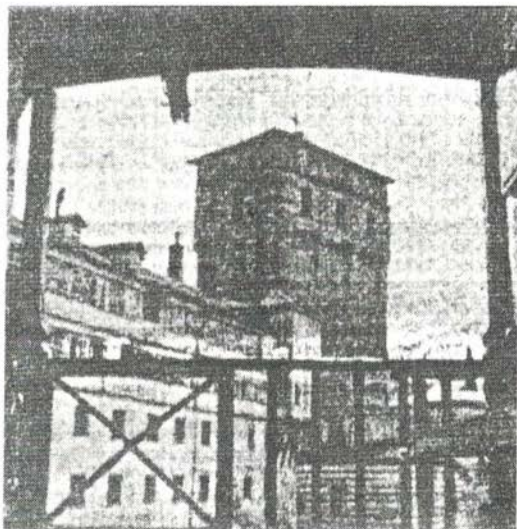
⁴⁴ Бруно Ловрић, *Историја Ниша*, Ниш 1928, 73.

Тако се постепено сасвим угасио живот у овом метоху. По ослобођењу Ниша од Турака 1877. године у овом напуштеном метоху налазио се црквени суд. У њему су издржавала казну она лица која су напустила брачну заједницу.

Негде око 1879. године поново се вратио за пароха нишког из Прокупља прота Младен Поповић, познати противник непријатељске пропаганде и велики национални радник, кога су турске власти биле прогнале у Малу Азију на заточење.⁴⁵ Он је између 1880-1882. године посетио управу Рилског манастира, од које је добио дозволу да купи кућу Рилског метоха у Нишу за 25.000 гроша. Отуда је у народу овај метох био познат под именом „Поп Младенова кућа“, а име рилског метоха потпуно је ишчезло. Ова кућа са плацем налазила се у улици Хиландарској. Кућа је имала приземље и чардак. У приземљу су биле три собе и подрум, а делио их је широк ходник патосан четвртастим циглама. Из ходника се дрвеним степеницама излазило на чардак. Он је био виши за 1 м, истурен над приземљем. На чардаку су била четири одељења, која је раздвајао простран ходник поплочан камењем. Ходник се свом ширином протезао за неколико метара на источну страну куће према улици, чиме се добијала врло лепа застакљена тераса. Кућа је била од слабог материјала, али је имала сав комфор и „господствен изглед“. У собама је таван био од дрвета у резбарији. Врата су била врло масивна и на њима су се налазиле јаке резе. Једно одељење у овој кући служило је за капелу. Вероватно су се и у њој обављала многа богослужења оних дана када у Нишу није постојала ниједна црква. Ову кућу са плацем, на коме је био османлук, продали су 1940. године наследници пок. проте Младена инжењеру Јовану Ценићу. Он је кућу срушио и на њено место подигао палату.⁴⁶

⁴⁵ Тих. С. Танасијевић, *Историјске знаменитости и прошлости града Прокупља са летиописом цркве прокупачке*, Прокупље 1961, 47.

⁴⁶ П. Гагулић, нав. дело 29; - Лик Св. Јована Рилског не налази се насликан ни у једној нишкој цркви. Живописан је у манастиру Св. Јована у сеоској цркви у Горњем Матејевцу и Малчи. У селу Сињу код Пирота подигнут је храм св. Јовану Рилском.

*Део источне сйране хиландарског дворишта са црквом Сабора Арханђела,
йирдом Св. Саве, конаком и новом библиотеком*

*Кућа мејоха Хиландара у Нишу срушена йриликом бомбардовања града
5. априла 1944.*

Хиландарски мейџох у Нишу

ПИСМО ИЗ ХИЛАНДАРА ПРОИГУМАНА ЕВТИМИЈА ИЗ 1842. ГОДИНЕ ЗНАЧАЈНО ЗА ПОЛИТИЧКЕ И ПРОСВЕТНЕ ПРИЛИКЕ ПИРОЋАНАЦА*

У архиву Митрополије старе цркве “Рождество Христово” на Пазару¹ сачувано је писмо упућено Пироћанцима из Хиландара 25.

* Писмо проигумана Евтимија из Хиландара 1842. године Српској црквеној општини Пирота, објављено у: Глас CCCLXXXIV, Одељење Историјских наука, бр. 10, САНУ, Београд 1998, 23-33.

¹ Један од значајних момената у историји пиротске Црквене општине свакако је зидање данашње старе Цркве 1834. године, око које се одвијао црквени живот хришћана у Пироту. Црква се почела зидати 29. јула 1834. године, недалеко од места на коме је постојала стара Црква грађена у XIV веку. Испод амвона у садашњој старој Цркви нађена је мермерна плоча, која вероватно потиче из старе црквице, са двоглавим орлом и круном више главе и са једним крилом на прсима. На плочи је, несумњиво, представљен грб владичански, односно митрополитиски, грб неког Немањића. М. Живановић сматра да је грб Немањића “с тога јер се на плочи изнад и испод грба налазе у шест реда старословенска слова, излизана, да се готово и не познају”. Црква је довршена 21. децембра исте године, освећена од владике Јеронима, а пиротске чорбације изабрали су и црквене епитропе: кир Видена Јовановића, Гогу Ценовића, Панајота Поповића, Димитрија Петровића, Хаџи Ђиру Нешовића, Цветка Ђурчибашу и предали им на чување 24 сребрна кандила, 5 пари сребрних пафти и 36 ока воска. Имена првих епитропа уклесана су на каменој плочи изнад црквених врата. Пазарска црква грађена је у време када је у Пироту, поред Срба највише било Турака, нешто мање Јевреја и Цигана. У граду је било већ осам џамија. То је вероватно и условило одлуку Порте да димензије Православне цркве буду: 9, 6, 28, 14 аршина простора, висине, ширине и дужине. Ово је једини храм у који се улази након силажења низ неколико степеница, да би се, наиме, испоштовала одлука о висини од 6 аршина (3,60м) неопходно је било уклонити темеље цркве дубоко у земљу. Храм је тако добио неопходну висину, а с друге стране оближњој џамији није реметио доминацију што је била очигледна намера султана. Материјално подизање цркве било је ускоро ометено великом буном у Пироту која је била уперена против грубих поступака владике Јеронима и пиротског ајана Махмуд Капиџбаше, који је смењен, а на место владике Јеронима доведен је лемноски владика Нектарије, родом са острва Митилене. У сећању старих људи остао је као “деда Нектарије”. Поклоно је цркви 1852. године “милостиво 29.000 гроша”. Умро је у Пироту 1853. године и сахрањен у гробници иза олтара цркве у седећем положају. После зидања цркве, око 1837. године, остало је још неколико записа: “1837. године лето знати се овај икона от село Проваленик да се споменем Станоје Крстин, син... Поклони у цркву мца ноември 22 ден”. На једној црквеној литији стоји натпис да је зидање нове цркве помогнуто са 6.000 гроша од стране терзијског еснафа који је тада био добро организован. Црква је посвећена Христовом рођењу, са изузетно лепим дрворезом на иконостасу, око цркве је било неколико метоха, међу којима Светогорски. Средином новембра 1855. године по молби пиротског грађанства и одобрењу грчког патријарха, султан Абдул Мецид је својим ферманом дозволио да се на истом месту старе цркве

сакупљања порезе; 3. Нови систем сакупљања регрута и рока служења у војсци.

Сврха овога закона била је да се уклоне узроци који су слабили моћ турске државе и да се усаврши правни, материјални и морални положај царства и свих султанових поданика. Законитост, која је први пут у историји Османског царства прокламовала правну једнакост раје са муслиманима, признала јој је право, статус, поданика, тј. пуноправних грађана кроз уставно гарантоване слободе личности, части и имања. Да би добила и своју материјалну основу, захтевала је и другојачији економски однос дотадашње раје према Османском царству и његовим органима власти. Стога је Гилхански хатишериф предвиђао потребу плаћања "сразмерног данка", тј. према економској способности грађана. С друге стране, у начину прикупљања пореских прихода, постојала је једна велика неправилност која се огледала у установама монопола и илтизама, закупништва. Монополи су били због својих разорних последица за државне финансије и економски развој становништва, укинуги кратко време пре објављивања Гилханског хатишерифа, али је остао илтизам, као систем прикупљања државних пореза. Његовим постојањем целокупна грађанска и финансијска управа једног краја предавала се самовољи једног лица, илтизамину, који је добивши у закуп прибирање државних пореза у једном рејону, радио свим силама и средствима да од закупа обезбеди себи већу зараду.

Против Хатишерифа устали су феудални ред бегова и спахија којима су одузети дотадашњи тимари и зијамети, и улема - у одбрану шеријата и старих установа турске државе. Муслиманске масе схватале су увођење танзимата као погубни за њихов опстанак.³ Антиреформска пропаганда у Босни и Румелији била је тако јака да су се за ново стање окривљавали хришћани, тј. раја ради које је, како се говорило, и потекао и читав реформни рад султана Махмуда II и султана Абдул-Мецида. Стара верска мржња добила је нови подстицај а прогони хришћана узели су драстичне облике.⁴ У немогућности да контролише поступке својих провинцијских чиновника, паша и њихових потчињених органа, муселима и кадија, централна власт је била немоћна према анархији која је све више узимала маха.

Читлучење села, зулуми и злоупотребе власти појединих органа локалне турске управе представљали су главне недаће пиротског становништва уопште, а посебно сељаштва у периоду после неуспелог устанка 1841. године. У аграрно богатој Пиротској нахији Порта је покушала да положај раје поправи стварањем нахијских (и градских) савета - меџлиса, увођењем хришћанских и јеврејских представника у меџлисе и давањем права извесном броју утицајних и богатјих хришћана

³ Васил Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул-Мецида (1839-1861)*, Београд, 1949, 41.

⁴ Исти, нав. дело, 51.

на закупе пореских обавеза сељака према бившим спахијама, односно према држави.⁵ Знајући за велики углед Хаџи Нешин међу Пироћанцима, нарочито после буне 1836. године, Турци су га 1840-их година поставили за главног коџабашу. Његовим заузимањем 1840. године “у Пироту су почеле да се састају виђеније чорбације, најпре у Хајдукоглиној кафани, где је почео да ради народни суд - одбор, већином тајно расправљајући о питањима народног интереса. Касније је савет чорбација држан у Тија Бари, у кући неког Ђорђа, а радили су и у Митрополији старе цркве.⁶ Хаџи Неша као најутицајнија личност и главни коџабаша - кмет био је и главни благајник “за арач и вергију”.⁷ Савременик догађаја Панајот Кочић каже: “Све што смо давали и вергију и арач све се звало мирија. Хаџи Неша је сам сакупљао мирију за цео Пирот и носио те давао у господара. Кад је Хаџи Неша престао бити коџабаша (вероватно после одласка у Софију 1850. године), био је други све до доласка тзв. мале-башија.⁸ То су били кметови за сваку улицу са истим задатком као и њихови претходници. У парничним споровима Хаџи Неша, у почетку сам, а касније с чорбацијама, био је судија који је хришћане мирио, али и кажњавао. Из причања Панајота Кочића, која је прибележио Владимир Николић 1912. године, види се да су поред Хаџи Неше коџабашије и “благајници за варош Пирот били: Пенча Копилаш, Панајот Граматик, Гога Царибродски, а касније Алекса Даскаловић и Коџа Глигоријевић, последња двојица пред крај турске власти”.⁹ Из једног записа датираног 15. новембра 1846. године код деобе неких “кућевних” ствари и новца може се делимично видети занимање и имена чланова установе Синода; “у митрополију 15. новембра 1846 године при сведоци доставених Ђора Х. Стојановић, бојаци Стефан Велков коџабаша, Цветко Игњатовић, учитељ Петар Ђорђевић, Виден Јованов”.¹⁰ Рад Синода Турци нису ометали сматрајући да је црквена општина, али се иза тога крило и политичко и друго деловање.¹¹

У црквено-народној општини, Синоду, чорбације су имале права да суде за поједине мање спорове и кривице у случају неке свађе на улици када су мирили или кажњавали једну од противних страна. Кривца су обично кажњавали да цркви купи “оку воска, свеће колико одреди”,¹² а некада су досуђивали 10, 15 или 25 батина. Батинање је вршио легатор, а и поједине жене рђавог понашања затваране су у једној соби старе цркве. Касније, када су установљене мале башије, чорбације су од њих тражили

⁵ Васиљ Поповић, *Источно шипање*, Београд, 1928, 120.

⁶ В. Николић, *Стари Пирот*, Пирот, 1974, 63.

⁷ Исти, нав. дело, 63.

⁸ Нав. место.

⁹ Исти, нав. дело, 65.

¹⁰ Д. Ђирић, *Белешке о Пироту*, 92.

¹¹ С. Петровић, *Историја града Пирота*, 65.

¹² В. Николић, *Стари Пирот*, 65.

обавештења о пресуђивању појединих спорова. Мада су радили самостално, на многим документима чорбација налазимо име и потпис владике Нектарија, као номиналног, законског представника црквено-народне општине, одн. Синода.

Поред чисто црквених дужности, чорбације су временом узели и световну власт над хришћанима, зато су и Турци често упућивали хришћане на чорбације речима: “Иди бре код вашите чорбације, они че ви боље пресуде, а може и да ви измире.”¹³

II

Насељени као трговци и занатлије у Пироту, Срби су се окупљали у црквену општину. Она је настојала да организованим управљањем одбрани интересе хришћана који су у Пирот долазили на пазар или о већим празницима у цркву.¹⁴ Манастири у околини Пирота су под турском влашћу постали главни расадници писмености и просвете. Први записи и ретки подаци из тог времена изражавају само вапаје и плач над тешком судбином народа, манастира и монаха.¹⁵ Али, већ између тих вапаја наилазимо и на понеки податак о учењу писмености, о учитељима и ученицима. Светислав Петровић¹⁶ указује на податак да је у периоду 1760-1765. године учитељевао у манастиру Темској код Пирота јеромонах Кирил Живковић, каснији славено-српски писац и пакрачки владика, када је настала књига “Слова избрана”, написана 1764. године, о чему сведочи запис на 232. листу ове књиге: “списах аз грешни и недостоини јеромонах Кирил игуман темскога манастира, храма светаго великомучника Георгиа, в томже мнигир ва предела Пиротски 1764. мца јули 13. На Богоумилно прошение Гдара Неши Чилича сина его Младен у Пирот.”¹⁷ Овај запис, као и целу књигу, писала је брзином једна рука, рука поменутог монаха Кирила.

Школе у Пироту и околини нису се много разликовале од српских манастирских школа у осталим крајевима под Турцима; давале су најнеопходније основе писмености, а као уџбеници служили су Буквар (најпре руски, затим српски) и црквене књиге Часловац и Псалтир.

После учитеља Аћима (1815-1825) у Пироту је дуго низ година учитељевао Петар Ђорђевић, који је био познат под именом “Даскал Пејча”. Породица Даскал Пејче доселила се из Рудиња у Пирот крајем

¹³ В. Николић, *Стари Пироћ*, Етнолошке белешке из прошлости града, Пирот 1974, 65.

¹⁴ С. Петровић, *Историја града Пироћа*, 62.

¹⁵ М. Панић Суреп, *Кад су живи завидели мртвима*, Београд, 1960, 40-68.

¹⁶ С. Петровић, *Историја града Пироћа*, 20.

¹⁷ Пуни наслов ове књиге (лист 1. гласи: *Из душевноџо објџеда в неделних днџх слова избрана*. На прости јазик болгарски. Књига има 464 стране, које су у оригиналу пагиниране по листовима, тј. има укупно 232 листа, а чува се у библиотеци Матице српске у Новом Саду, под сигн. ПП 169.

XVIII века, када је његов отац купио кућу од неког Саиџ-хоџе. Пејча је од хоџиних синова научио добро турски језик, а писменост у неком манастиру у Србији. Између 1825-1830. године отворио је школу у својој кући у Тија Бари, а иза тога неко време учитељевао у Хиландарском метоху на Пазару. Око 1835. године преселио је школу у митрополијску кућу до Старе цркве на Пазару, а затим се опет вратио у Тија Бару, где је остао све до 1850. године.¹⁸ Школа Даскал Пејче била је старинског типа, имала је лети 150, а зими 300 ученика. "Учионица је захватала цео простор, као једна соба испод целог крова. То је соба близу 20м у ширину и исто толико у дужину. У њој су клупе за ученике сасвим просте, наређане преко целе ширине и то врло густо. Клупе су носиле име "чинови". Кад је ученицима наређивано да иду на место, говорено је "сваки у свој чин ајде; клупе су свакад пуне ученика од 7 до 15 година па и младића од 18 до 19 година."¹⁹ Ученици су бринули о чистоћи учионице, доносили метле, воду, дрва зими, и сами их цепали. Школа је око 1845. године "имала послужитеља Јованче Брзоконче, али је и он школу учио".²⁰ Баџи су били подељени по разредима: у првим клупама седели су најмлађи и они су учили Часловац, млађи су седели у другим клупама и учили Псалтир, а у трећем старији који су учили Апостол, и у четвртном разреду учио се Октоих.²¹ Ко није хтео да учи Апостол и Октоих ишао је на занате. Све предмете предавао је сам даскал Пејча.

Даскал Пејча је био познат као добар беседник у цркви, а бавио се и књижевном трговином и књиговезачким занатом. Позната је родољубива делатност овог учитеља. Није волео Турке и није крио своју велику жељу за присаједињење овог краја Србији. Јован Хаџи Васиљевић сматра да су представке које су Пироћанци у време велике пиротске буне 1836. године упућивали кнезу Милошу писане даскал-Пејчином руком, зато што су писане више ондашњим српским књижевним језиком, него црквено-словенским и на месном говору.²² Мишљења смо да је даскал Пејча писао и ово писмо које је "наш свечасни брат у Христу господин Исаије Јеромонах, који срећно стиже у манастир уз помоћ Божју и штићен покровом пресвете Богородице Тројеручице с часним поклонцима новембра 17. 1842. године" писао даскал Пејча, јер је тада важио за човека од највећег поверења пиротских чорбација. Својим беседама, које је сам писао, овај учитељ је будио националну свест пиротског живља. Своје рукописне беседе под називом "Слова", њих 14 на броју, после његове

¹⁸ Илија Николић, *Основна школа "Вук Караџић" у Пироћу (1815-1975)*, Пирот 1975.11

¹⁹ В. Николић, *Народне школе у округу Пироћком до ослобођења 1877.*, Сремски Карловци 1924, 9.

²⁰ В. Николић, *Народне школе у округу Пироћком*, 9.

²¹ Исти, нав. дело, 10.

²² Једном, за време благодарења за Царево здравље, у цркви, када је даскал Пејча држао "Слово за Цара" на крају је узвикнуо: "Да не поживи Бог турског цара" уместо "Да ни поживи Бог турског цара" - В. Николић, *Народне школе*, 13, Јован Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 52.

смрти припале су његовом унуку Петру Даскаловићу, трговцу, а затим Старој цркви у Пироту. Велики заљубљеник у књигу, даскал Пејча је био претплатник на следеће књиге: Осмогласник (Цариград 1843), Две советователни слова Плутарха и Херонеа (Београд 1845), Цветообране (Букурешт 1847), Света гора од Димитрија Аврамовића (Београд 1848), Евангелие поучително (Нови Сад 1856). Из претплате на књигу Землоделие од Николаја Икономовича (Београд 1855), на пет примерака, сазнајемо да је био ожењен и да је имао шесторо деце: синове - Емануила (на њега се највише претплаћивао), Константина, Алексу, Васиља, и кћери Евдокију и Анастасију. Око 1857. године даскал Пејча је престао да буде учитељ и отворио књижарску и књиговезачку радњу. Умро је 1862. године.²³

Изгледа да су чорбације окупљене у Синоду одлучиле да школу даскал Пејче, због повећаног броја ученика, поново врате у хиландарски метох, за који су купили -како пишу у писму "обители Хиландара -другу кућу бољу од метоха у близини пијаце", зашто су од проигумана Хиландара, Ефтимија оштро опоменути да је то "срамно и неприлично", да су "преиначили дар својих покојних родитеља и сродника који је одавно дат", а они су, очигледно моћни, "којима се све може", одлучили да тај дар "покваре, и купе кућу усред пијаце за метох." Љути на овакав поступак у вези са хиландарским метохом у Пироту, духовници манастира Хиландара их обавештавају како "нигде немамо метох далеко од цркве", а знајући за оданост Пироћанаца вери и традицији, желе да се писмо прочита јавно "племенитој и христољубивој господи, хаџијама, чорбацијама, поштованим трговцима и осталим православним хришћанима који живе у богочуваном граду Пироту."

Из пописа цркава и манастира некадашње Нишавске (Пиротске) епархије који је обављен 1899. године, може се закључити да је писмо имало утицаја на Пироћанце и њихове предводнике окупљене у Синоду који су одлучили да зграда метоха остане у близини Митрополије (која је после ослобођења од Турака 1877. године уступљена општини за школу), а даскал Пејча је своју школу вратио из црквене митрополијске куће, уместо у Хиландарски метох, поново у Тијабару где је учитељевао "све до 1850. године када је и тим свршио свој учитељски позив".²⁴

Метоси су били и организатори црквених сабора који су представљали велике народне светковине које су, осим црквеног, имале и велики друштвени и национално-политички значај. Одржавани су, углавном, без присуства Турака, што је народу пружало могућности за спонтано изражавање својих жеља, радости и весеља, али и разговоре о општеном народним потребама, намерама и подухватима. Поред ропства, вера и црквена организација, једина организација раје у то време, држали су чврсто народни организам, служила је и као изговор за политичке

²³ Илија Николић, *Основна школа "Вук Караџић"*, 12.

²⁴ В. Николић, *Народне школе у окрућу Пироћком*, 9.

састанке, али и као прилика за испољавање културних и стваралачких манифестација духа, умећа и израза народног стваралаштва. Црква је била скоро једина веза за духовно поимање јединства српског народа из разних крајева Османског царства. И сабори Пироћанаца имали су онај значај који је још Вук Караџић записао о саборима у овим крајевима Србије уочи избијања Првог српског устанка.²⁵ Зато Д. Трајковић с правом каже да “у оно доба сабори су били једина већа разонода, једини већи прекид у монотоном ропском животу, прекид за чијег трајања су чињена разна чашћења, у корист чула и духа”.²⁶

О црквама, манастирима, метосима и њиховим имањима водили су рачуна још и тутори и Синод, стара установа која се по причању старијих људи звала и Тајни суд, установљен у Пироту, од виђенијих чорбација и која се задржала све до ослобођења од турске власти. У најстарије време у Синоду су били: Пенча Копилаш, Гога Царибродски, Гога Ненин, а с њима је тајно сарађивао Ристо Павлов и Ига Каракаш. На заседању Синода било је по 25 чорбација, али је при суђењу морало бити најмање 12 присутних. Према В. Николићу, изгледа да су у том суду чорбација суделовали од свих

²⁵ Вук Караџић, *Географическо-статистическо описание Србије*, Даница, Забавник за 1827, Беч, 1827, 109. - Вук пише о манастирима (намастирима) да су “они до данас били прави и једини стубови и чувари закона ришћанскога и имена српскога. Не само што људи иду тамо, те се исповедају и причешћују и слушају часну литургију, него се ту о многим празницима (н. п. о Благовијести, о Цвијетима, о Васкрсенију, о Госпођи малој и великој, о Ваведенију и о Богојављенију) купи народ као на панађур. Код њекоји намастира, кад је лијепо вријеме, скупи се по неколико иљада душа. Ту трговци продају различну робу; крчмари точе вино и ракију; месари пеку јагањце, овце, козе и свиње, те продају месо; слијепци ударају у гусле и пјевају пјесме јуначке, старе и нове; ту момци гледају ђевојака (ђевојке иду највише о Цвијетима, а младе о Васкрсенију); ту се састају кумови и пријатељи и познаници и договарају се о свачему; ту се кашто и народне старешине (кнезови и кметови) договарају које о чему. Такви се сабори купе и код цркви, али не свагде као код намастира. Кад се иде цркви или намастиру, свако се обуче и накити што ко љепше може. Кома је близу, он пође ујутру, а многи, особито из даљнији села, дођу уочи празника на конак. Истина да се иде у намастире ће је кома најближе; али се иде и у даљније, кашто и по неколико дана н.п. о Тројицама иду богатији људи у Студеницу из цијеле Србије и из Босне и Херцеговине.”

Белешке о манастирима на подручју Пиротског кадилука потичу из последњег турског катастарског пописа Софије с краја XVI века и везују се за име султана Мехмеда III 1595-1603. У дефтеру су поменути следећи манастири који су тада припадали Пиротском кадилуку: Вуча Река са црквом Свете Тројице у близини села Драјинца и Понора; Свети Архангел близу Ломнице и манастир Пресвета Иверица на реци Масловштици у близини Трна; манастир Св. Јован у близини села Звоница; манастир Св. Јован Богослов код села Поганова; манастир Мжај близу села Доње Невље посвећен Св. Петру; манастир Света Иверица, близу села Островица; манастир Свете Петке у близини села Штрбовце; манастир Пречиста у близини Беле Паланке; манастир Свети Димитрије под Ракошем, код Беле Паланке, манастир Свети Онуфрије у близини села Базовика; манастир Св. Ђорђе, код Темске, манастир Св. Петке код села Црвенчева, манастир Св. Никола код села Церовика. - Опширније код: Радмила Тричковић, *Манастири у околини Пироћана крајем XVI века*, Зограф 15, Институт за историју уметности, Београд 1984, 80-87.

²⁶ Д. Трајковић, *У чему је тајна постанка лесковачке индустрије, историја једне првобитне акумулације*, Ужице, 1940, 37.

заната устабаше или по један занатлија, јер је тада у Пироту било отприлике 25 еснафа.²⁷ Као велико богоугодно дело сматрало се поклањање, даривање царских лаври деловима имања које су даривали имућнији појединци или, нарочито, еснафи, што се детаљно може видети у Тефтеру црквене општине у Пироту.²⁸ Нажалост, у књигама пиротских цркава, које су као и цркве у Нишу, имале старе василичке моделе с гинекејом - одељењем за жене на горњем спрату,²⁹ нема никаквих важнијих старијих књига; уколико их је и било, страдале су у рату 1885. године, а што је остало објавили су Љ. Стојановић и К. Костић.³⁰

Велики углед у народу имали су градитељи цркава, људи који су долазили из Старе Србије и Македоније. Тако је средином XIX века познат у пиротском крају мајстор Андреја из Велеса који је градио цркве у Пироту, Нишу, Врању, Скопљу, Смедереву, Мостару и Сарајеву.³¹ Велико поштовање уживали су и иконописци и фрескописци који су били махом из јужних крајева. Животопис у Суковском манастиру "Св. Богородице" рад је браће Василија и Ристе Поп-Ристића из Самокова,³² а у пиротској цркви животопис је радио Зограф Самоковлија.³³

За потребе цркве и метоха поникла је и установа Синод; За Пирот најбољу дефиницију ове установе дали су Јован Хаџи Васиљевић³⁴ и Владимир Николић.³⁵ Синод је црквено-школска општина управе на челу које је стајао митрополит или иконом. Чланови Синода (у Пироту се звао Митрополијом), били су одабрани грађани међу којима се у Пироту помињу Неша Филиповић, Виден Јовановић, Димитрије Петровић, Гога Геновић, Хаџи Павел, Ђел-Петар. Чланови су бирани на збору виђенијих грађана и еснафа. Синод је био нека врста аутономне друштвене институције српског народа у Турској, уопште, па и у Пироту, са вишеструким надлежностима. Решавао је мање сељачке спорове, имао надлежности у области брачног и наследног права, затим при поравнању и пресуђивању спорова у парницама, да би се избегао турски суд (шеријат, низам). Иако се Синод сматрао првенствено црквеном установом, у оквиру привилегија, које су православна црква и митрополити имали на основу берата и фермана султанових, половином XIX века све више подлеже

²⁷ В. Николић, *Стари Пирот*, 65.

²⁸ Илија Николић, *Тештер Нишавске Митрополије*, Пирот, 1963, 17.

²⁹ Р. Грујић, *Православна српска црква*, 60. (Из података које је оставио В. Николић, види се да су у тим просторијама кажњаване жене рђавог понашања или жене које су хтеле да се потурче.) - Д. Ђирић, *Записи о Пироту*, Музеј Понишавља у Пироту.

³⁰ Д. Ђирић, *Белешке о Пироту*, 296.

³¹ Д. Борђевић, *Црква Турековачка*, Прилог за историју Српске цркве, Ниш, 1940, 16.

³² Љ. Антић, *Манастир Суково*, календар за 1938, Ниш, 1938, 44.

³³ Илија Николић, *Тештер*, 11.

³⁴ Ј. Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке йриликe...*, 57.

³⁵ В. Николић, *Стари Пирот*, 66.

утицају крупнијих градских првака Живка Антића, Петра Банковића и Ставре Антића.³⁶ За Синод су били уско везани и еснафи и солидарност у финансирању свих потреба од ширег и општеномског значаја, на пример: опремање на пут депутација или појединаца, повереника за какве жалбе, молбе, представке Порти у Цариграду, или код српских власти у Србију. Рад пиротског Синода (Митрополије) уживао је подршку пиротског грађанства, нарочито када су биле у питању одбрана српске школе од егзархијских агитатора и њихове злоупотребе у корист политичких циљева егзархије,³⁷ а одиграо је велику улогу у тзв. Тајном комитету који је у Пироту формиран 1874. године и који је био у конспиративној вези са нишким комитетом у припремању ослобођења југоисточних крајева.³⁸

---

³⁶ Д. Ђирић, *Белешке о Пироћку*, 299, Музеј Понишавља у Пироту.

³⁷ С. Петровић, *Историја града Пироћка*, 89.

³⁸ Фотије Станојевић, *Пироћ и пиротске њриликe*, приредила др Борислава Лилић, Пирот 1996.

ОДАНОСТ СРБА НИШАВЉАНА ВЕРИ И ТРАДИЦИЈИ

БЕСЕДА У ТЕМСКОМ МАНАСТИРУ СВЕТОГ ЂОРЂА¹

Ваше Преосвештенство Господине Владико и господо свештеници,
цењени гости и поклоници манастира Св. Ђорђа,

У тренутку, једном од најсрећнијих у моме животу, када из руку Његовог Преосвештенства епископа Нишке епархије господина Иринеја примам Високо одликовање подареног ми од Светог Синода Српске православне цркве, осећајући се веома поносном, благодарим из свег срца на великој почаст и дару којим ме је наша Светосавска црква удостојила и као личност и као свога верника, али и као скромног научног радника на пољу изучавања народне и црквене прошлости Пирота и Понишавља, мога много вољеног завичаја.

Ако сам заслужила ово високо одликовање орденом Светога Саве -највишег црквеног одликовања- имам да захвалим и својој породици која ме је од малих ногу васпитавала у духу светосавске традиције Српске православне цркве, и националних идеала и животне истине хришћанске вере и добрих примера из историје Српске православне цркве које сам у детињству прихватила као високе људске и етичке вредности -као путоказ у свом животу- а касније, у својим зрелијим годинама и као историчар, спознала сам колико је значаја за српски народ имала управо Српска православна црква и за одржање националне ослободилачке мисли и обнову српске државе 1804 године, чији је један од великих, највећих, резултата био и Други српско-турски рат 1877/78 године и ослобођење крајева данашње Југоисточне Србије. Баш овим поводом, због ове велике историјске улоге Српске православне цркве у одржавању народног духа и верско-културног препорода нашег народа, слободна сам да као историчар изнесем неколико својих мисли.

У историји српског народа, Српска православна црква имала је изузетну улогу у одржавању верског живота, идеје духовности и националне културе кроз векове, а посебно за време дуготрајне власти турске царевине. Светосавље, култ Немањинке државе, тзв. српска рецензија (редакција) црквено-словенског језика у богословској књижевности чинили су основу за одржање хришћанства и националног идентитета на целом етничком пространству Срба, чему

¹ Беседа Проф. др Бориславе Лилић поводом уручења ОРДЕНА СВЕТОГА САВЕ ДРУГОГ СТЕПЕНА којим је Свети Архијерејски Синод Српске православне цркве одликовао у знак признања за велики труд уложен на проучавању значајних догађаја у историји Српске православне цркве и српског народа, поводом 120. година ослобођења од Турака. 28 децембра 1997.

треба додати и пуно поштовање историјске традиције и народних обичаја са типично српским обележјима. У Пиротском Понишављу, да подсетим, сви ови чиниоци исказивали су на један видан начин самосвест народног живота у прошлости. Од времена турског освајања Пирота верско-црквена организација, са краћим прекидима надлежности (фанариотске) Цариградске патријаршије, била је под јурисдикцијом Пећке, односно обновљене српске Пећке патријаршије. О томе речито говоре, у првом реду, црквени метоси из епохе српске државне управе као и црквене организације у надлежности српских пећких патријарха. Ових метоха само у вароши Пироту (колико се до сада зна) било је од четири најзнаменитијих српско-православних манастира: Хиландара, Студенице, Дечана и Рилског манастира, чији су дародавци, ктитори и задужбинари били српски владари и првосвештеници: Стеван Немања, Стеван Дечански, Цар Душан, Св. Сава. Затим, ту је присутно српско фрескосликарство, са животописима: оснивача независне српске државе посвећеног Стевана Немање и Светог Саве у манастирима села Завој, Темска и Поганово.

Али присуство српског националног духа у Пиротском крају исказивало се и у неким другим народним поступцима. Тако напр., иако је епска поезија у Пиротском крају била мање заступљена него у осталим деловима српског народа, народна традиција задржала је сећање на Немањиће, Кнеза Лазара и Косовску битку, на деспота Ђурђа Бранковића и неке властелине цара Душана са нашега подручја, на Старину Новака и друге. У овом смислу везаности Пироћанаца као честице (дело) српске националне заједнице -за српску народну цркву, историју, културу и традицију, наводим и то да се у Пиротским селима -осим великих Отаца- Светитеља Православне цркве, у нашем завичају славио и Свети Сава, Немањин син, Крсно име Слава Свет'ц. У прилог овог народног, свакако свесног поимања, у Понишављу и Пироту, говорила је и чињеница о ходочашћима -верско-црквеним походима, како варошана тако и угледних сеоских породица најважнијим храмовима -црквама Српске православне цркве: Хиландару, Студеници, Дечанима, Девичу, Грачаници и другим, што је -по знаменитом историчару Старе Србије Јовану Хаџи Васиљевићу и нишком проти, угледном црквеном писцу Петру Гагулићу, сматрано као велика црквено-верска и национално-политичка манифестација, све до Берлинског конгреса 1878 године.

Ваше Преосвештенство и остали угледни гости, дозволите ми нескромност да додам још и то, да сам недавно (у октобру ове године) за Научни Скуп у Призрену, спремила свој прилог о школовању ђака -питомаца у Призренској Богословији са територије (Пиротског округа: Захарје Ристић, Живојин Костић, Ђорђе Манчић, Сретен Анђелковић, Новица Паповић, Љубомир Д. Момчиловић, Душан Поповић, Костадин Милошевић, Живко Костић, Александар Милић, Војислав Поповић, Велимир Здравковић, Димитрије Панић, Светислав Митић и Вукашин

Пејић) коју је пожртвована и храбра српска војска ослободила у рату 1877/78, и у времену после Берлинског конгреса: показала сам да нова српско-турска граница код Преполца, Врања и Ристовца није била препрека да се Понишављани и даље тамо школују, па се то огледало и у томе што се као питомци Призренске Богословије помињу младићи будући свештеници и учитељи из Темске -у којој ми данас држимо овај свечани меморијални скуп -парастос изгинулим народним устаницима овога краја, као и српским војницима из дотадашње слободне Кнежевине Србије који су пали за ослобођење Пирота, Понишавља и осталих предела данашње Југоисточне Србије. Такође и на учешће Пироћанаца у свим великим војно-политичким догађајима- почев од учешћа у Великој сеоби под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем па до првог српског устанка и добровољачких чета у рату 1876.године -који су чинили саставни део српске политичке, војне и националне историје. У овом погледу посебно је значајно то да је Пиротски крај дао једног од најважнијих архијереја Српске православне цркве, Славонског (Пакрачког) епископа (владику) Кирила Живковића (1730-1807 године). А после ослобођења од Турака и елиминације свих туђинских утицаја и притисака у становништву нашега краја, са обновом националне државе, обновљена је јурисдикција Српске православне цркве у виду установљења Нишке епархије на целом простору ослобођених крајева у рату 1877/78.године. Државна управа Кнежевине, од 1882.године Краљевине Србије добила је у делатности Нишке епархије велику помоћ за уклањање свих негативних појава које је турска окупација донела целом српском народу а посебно нашем завичају. Сарадња државних власти са црквеним властима показала се корисном, што је у духу саборности и слоге међу српским народом, увек истицала, показивала и залагала се Српска православна црква као чувар вере, традиција, идеје о државности и независности Србије и националних вредности целог српског народа.

На крају захваљујем се још једном на подареном високом одликовању од стране Светог Синода и молим његово Преосвештенство Господина владику Иринеја да изручи моју велику благодарност Српској православној цркви и моје топле жеље за успех њене верске и националне мисије у српском народу и нашој заједничкој држави.

Поздрављам Његово Преосвештенство и све присутне и желим од Бога свима све најбоље и најлепше, како је записано у учењима и порукама Српске православне цркве.

Мермерна плоча пронађена испод олтарa цркве "Рождество Христово" у Пироћу 1926. са двоглавим белим орлом, симболом династије Немањића. Осипаци плоче налазе се у Музеју у Пироћу.

КУЛТ СВЕТОГА САВЕ

Свети Сава се као богоносац појавио међу Србима у преломном тренутку када се чинило да православни свет нагиње својој пропасти. Византија, са већ трошном идејом универзалног царства, стајала је немоћна пред налетом туркменских номадских племена која су продирала у Малу Азију, а, с друге стране, норманска освајања и крсташки походи оставили су отворене путеве на којима се могао слутити освајач са западних страна. Српске земље биле су разједињене и политички и верски, захваћене коровом манихејске јереси источног порекла, те се стога наметало искушење да се везивањем за католички Рим задобије извесна сигурност у склопу западног света.

Дубоко прожет побожношћу и посвећен Богу, једино је најмлађи Немањин син Растко, у монаштву назван Сава, дочекао све ове невоље, духовно спреман да им се супротстави утемељивши независну српску цркву и најдубље је везао са народом и његовим духовним потребама.¹ Управник једне области, затим калуђер у Светој Гори, а онда архиепископ, дипломата, коме је његов брат краљ Стефан поверавао деликатне задатке, оснивач неколико манастира и организатор њиховог духовног живота и дисциплине, законодавац у области канонског права, први поглавар српске аутокефалне цркве, путник који је обишао сва света места у источном Средоземљу, први прави писац своје земље, реформатор српског монаштва у духу светогорских традиција, ктитор цркова и манастира - све то ради постизања једног циља: да се српски народ укључи у токове хришћанске цивилизације и истинске духовности. Свети Сава је личност чији се посмртни култ проширио по целом Балканском полуострву тако да га је касније делимично прихватило и турско становништво у том делу света, "светац заштитник Срба без премца, полулегендарна фигура која се до данас одржала, слављена у народним умотворинама, поезији и песми; његова митопејска моћ без сумње је јединствена у Источној Европи."²

Свети Сава је дао онај садржај хришћанској ренесанси Срба који је најбоље одговарао природи и њиховим потребама. Сав устремљен Богу и занесен као богоносац, али и прибран и вешт у решавању овоземаљских питања, он поштује закон и поноси се самим његовим постојањем, али се ипак претежно влада по својим уредбама и моралним схватањима, која су, иако традиционална, прожета смислом светосавља;

¹ Радован Самарџић, *Косовско оцредељење*, Београд 1990, 51.

² Димитрије Оболенски, *Шесћ византијских ѿрѿреѿа*, Београд 1991, 126.

"као да су се Срби од Светог Саве почели радовати, јер су избили на пут који их води у царство небеско."³ Народ је прихватио кућу Немањића и ту Богом надахнуту лозу прогласио светом и због тога што му је она обогатила духовни живот многим задужбинама, манастирским и парохијским црквама које су не само литургијским обредом него и својим фрескама и иконама нудиле потпун доживљај царства небеског и његових одблесака на земљи.

У српском облику православља види се, са разлогом, нешто самосвојно и различито од православља других православних народа. Свети Сава, оснивач Српске православне цркве, "највише је настојао, да се у народу усади право хришћанство са својом дубоком етиком, са својим светлим моралом, са својом несебичном љубављу и са својим вечним истинама."⁴ Од времена Светог Саве, па до почетка пропадања српске средњовековне државе за време од века и по, извршило се још присније приближивање између српског народа и цркве која се "стопила с народом у једну целину и црпла је из његових расних особина стално своју снагу."⁵ За ово време успела је Српска православна црква да се приближи народу, да га унутрашње захвати и открије му дубину свога учења и лепоту својих верских обреда. За ово време српски народ се определио за вечно.

У другој половини 12 века Стефану Немањи је 1182 - 1183. године пошло за руком да освоји област Ниша и Пирота, када је пиротски крај ушао у састав Србије.⁶ Нешто касније Немања је прошао са Фридрихом Барбаросом кроз Пирот испраћајући га у крсташки поход Цариградским друмом. Пироћанци су тада, сматра историчар Коста Костић, одушевљено дочекали Стефана Немању и немачког цара, као што су после 50 година са великим пијететом дочекали и испратили тело Саве Немањића у манастир Милешево. Та свечана поворка прошла је Цариградским друмом од Софије до Ниша, а Пироћанци су указали пуну почаст Савиним моштима.⁷

Пироћанци су дочекали да се на њих сруче немарљива искушења и после слома на бојном пољу 1389. године када су изгубили и оне који су их до тада предводили, у знак жалости заменили су на својој народној ношњи - белетинама - црвене гајтане црним, али нису шапатам подлегли турској сили. Подизали су богомоље држећи се свог традиционалног језгра у коме су били очувани историјско памћење и дух светосавља. Народ је и даље славио лозу Немањића и веровао у себе настојећи сам,

³ Радован Самарџић, *Косовско одређење*, 53.

⁴ Станоје Станојевић, *Свети Сава*, Београд 1935, 121.

⁵ Исти, нав. дело, 119.

⁶ В. Ђоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, Светосавски зборник II, Београд 1939, 30.

⁷ К. Костић, *Трговачки центри и друмови по Српској земљи у средњем веку и Новом брду*, Београд, 1899, 207; Ј. Калић, *Пиротски крај у средњем веку*, Пиротски зборник 8-9, Пирот, 1979, 190.

без игде икога, да врати у стварни живот оно што је преостало само као идеја, обасјан у души светлошћу коју је некада у Србији ужегао њен духовни родоначелник.

И држава и црква неговале су уметност: на унутрашњим зидовима црква и манастира верни су могли видети целокупну "небеску стварност" како је црква схвата. Ко год је тада улазио у те задужбине није могао остати незадивљен оним што се указивало пред њим. Још и данас, после толико протеклих векова, када се уђе у оближње пиротске манастире Св. Јован Богослов и Св. Ђорђе, сва унутрашњост сине у свој својој лепоти. У блескању свећа и кандила све је одуховљено. У калоти куполног простора насликани су у манастиру Св. Јована Богослова, Христос Пантократор и Божанска литургија, у тамбуру пророци јеванђелисти, у пандантифима и Велики празници на највишим површинама олтара и наоса и друге тематске целине, међу којима и неке релативно ретке слике Извора премудрости, алегорјских приказа учења Св.Јована Златоустог и Григорија Богослова, Богородичиног рођења и Ваведења. Ту су и други појасеви мученика у попресима и фигурама архијереја, апостола ратника и монаха. За иконографију домаћих светитеља од посебног значаја је да су у северној кохти - очигледно по жељи наручилаца - на почасном месту, испред патрона цркве, насликани ликови Светог Саве и Симеона Немање, а у западном травеју у низу анахорета, фигуре балканских испосника Јоакима Сарандапорског и Јована Рилског.⁸

Леонтије Павловић указује да је на северном зиду Темског манастира Св.Ђорђа, Свети Симеон српски приказан као великосхимник, носи мандију са кукуљачом закопчаном под брадом као и аналавом са врпцама и појасом. До њега је Свети Сава, који десном руком благосиља, а обучен је у сакас који има крстове на обе половине груди, без рукава. Између Св.Саве и Симеона Немање смештен је свитак са ћирилским текстом "*ѿринейѣ ка бо ка сѣасение.*" У Завојској цркви Вазнесења Христовог из 14 века налазе се слични ликови Светог Саве и Немање, такође са свитком.⁹

Сусрети са оваквим призорима морали су оставити дубоки траг у души. Поред светитеља наш народ је видео своје владаре који су се сматрали слугама Христа. У своме доживљавању свега што је гледао и ишчитавао народ је доводио у нераскидиву везу своју цркву и своју државу. Оне су за њега биле једина целина. Обе, онакве како их је он доживљавао, биле су дело народног генија, који је у тренуцима најсилнијих узлета умео да нађе плодотворно измирење између овоземаљских вредности и вечних истина. Народ овог краја, чији је кнез и сва властела славно изгинула, подносио је терет туђина нимало равнодушно према својој судбини и зато је из епохе Немањића, највише

⁸ Гојко Суботић, *Манастир Поџаново*, Београд 1975.6.

⁹ Исто, нав. дело, 7.

заслугом Светог Саве, изашао привржен својој вери и традицијама, са сопственим законима, моралним начелима и установама свакодневног живота. Имао је народ пиротског краја интелектуалних подобности да проникне у порекло и смисао слободе као најскупљег исхода свих људских напора. Када је одобрен рад Пећке патријаршије 1557. године, у склопу обнове читаве српске заоставштине оживео је култ Светог Саве. Уверење да у прошлости ништа није било узалудно постало је подстицајна снага свих нових ослободилачких покрета у Понишављу под окриљем хришћанске цркве и њених монаха школованих у Хиландару, у духу светосавског Богочовека враћали су се у родни крај да судбину народне душе просветле и у времену и у вечности. Народ се прилагодио цркви као вечном идеалу, живећи еванђелским врлинама и оваплоћујући у свом немирном и тешком животу под Агарјанима, богочовечанске вредности - правду, љубав, светлост, слободу, живећи у свести са својим светитељима на челу са Св. Савом.¹⁰

Иако о животу и организацији православне црквене општине у Пироту има мало података до друге половине 17 века, она је као таква постојала и била призната иако је јавно вршење црквених обреда било забрањено. Многобројни пописи приложника манастирима царских лаври из Пирота указују да је град морао имати цркву за православне хришћане. Путописци из друге половине 16. века помињу три хришћанске богомоље. За сагледавање религиозног живота хришћана у Пироту и околини значајни су подаци о свештеницима који су били трајно настањени по селима и манастирима, а то су уједно и подаци о писменим и образованим људима који су имали неоспоран утицај на народ.¹¹ Метоси у Пироту и манастири у околини указују на постојање српске културе и писмености. Они су били расадници просвете и седиште окупљања српског народа под Турцима.¹² Подаци о манастирима у пиротском крају су оскудни јер су у турским пописима обухваћени само они манастири који су представљали самосталне дажбинске јединице у оквиру села, тј. они који су имали сопствене земљопоседе, као манастири Св. Јован Богослов и Св. Ђорђе.¹³ Расположење људи из Понишавља да проведу живот у монаштву, обрађујући манастирска имања, био је евидентан, а то је турским господарима више одговарало него да имања леже запуштена.¹⁴ Насељени као занатлије и трговци у Пироту, Срби су се окупљали у црквену општину која је настојала да организованим

¹⁰ Јустин Поповић, *Светосавље као филозофија живота*, Ваљево 1993, 88.

¹¹ Јован Хаџи-Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у 19 веку*, Београд 1928, 24; М. Живановић, *Нишавље*, Пирот 1933, 24.

¹² Радмила Тричковић, *Српска црква средином 17 века*, Глас САНУ, ССХХ, Одељење историјских наука, књ. II, Београд 1980, 100.

¹³ Гојко Суботић, *Манастир Пожаново*, Београд 1981, 3; Леонтије Павловић, *Манастир Темска*, Смедерево, 1966, 7.

¹⁴ С.И.Јастребов, *Подаци за историју српске цркве, из њених писаних бележака*, Београд, 1879, 72.

управљањем обнови в
записи из тог времен
судбином народа, ман
наилазимо на понеки
ученицима, У манасти
јеромонах Кирил Жи
владика), између 176
избрана" (написана 176
"списак аз грешни и
манастира, храма свето
1764.г. мца јули 13. на
его Младен у Пироту".
рука, рука монаха Ки
садржина је заправо зб
прикупио из разних рус
у своју књигу. Књига
Чилића, коме је треба
Зборник јеромонах Ки
иако су у знатној мери
српско словенске. Кас
Кирило Живковић је у
велики број српских шк
1787. године нарочита
облачења свештеника
Ускршњих посланица ср
"Слово о празновним
Живковић, рођени Пир
подацима из Доментија
Бечу 1794. године са с
просветитељи Симео
Хиландарским, во Св
епископом пакрачким и
типографији благородн
Петровић у својој *Ист
дела: "Сава, светли и пе
чудотворац, син велик
владател Диоклитија, Д
всех сербских и во Ил*

¹⁵ Пуни наслов ове књиге с
избрана. Књига има 464 ст
232 листова, а чува се у биб

¹⁶ Светислав Петровић, *Ист*
1996, 16.

¹⁷ Исти, нав. дело, 11; В. Ђор

управљањем обнови верске култове, школује и васпитава децу. Ретки записи из тог времена изражавају само вапаје и плач над тешком судбином народа, манастира и монаха. Али већ и између тих вапаја наилазимо на понеки податак о учењу и писмености, о учитељима и ученицима, У манастиру Темској, недалеко од Пирота, учитељевао је јеромонах Кирил Живковић, хиландарски ђак (касније пакрачки владика), између 1760 - 1765. године. Тада је настала књига "Слова избрана" (написана 1764.г.) о чему сведочи запис на 232 листа ове књиге: "списах аз грешни и недостоини јеромонах Кирил Игуман, темскога манастира, храма светог Георгија в томче мнигир вапредела Пиротски 1764.г. мца јули 13. на богоумилно прошение гдара Неши Чилића сина его Младен у Пироту".¹⁵ Овај запис, као и целу књигу, писала је једна рука, рука монаха Кирила. Књига је позната научној јавности, а њена садржина је заправо зборник моралних поука које је јеромонах Кирил прикупио из разних руских текстова и које је према свом нахођењу унео у своју књигу. Књига је писама за Младена, сина господара Неше Чилића, коме је требало да буде васпитно - образовна лектира. Свој Зборник јеромонах Кирил је писао добрим делом народним језиком, иако су у знатној мери присутне руско - словенске црте, а такође и српско словенске. Као епископ пакрачке епархије од 1786. године Кирило Живковић је утемељио књижицу у капели епископије, отворио велики број српских школа, бринуо се о образовању свештеника издајући 1787. године нарочита дисциплинска правила која се односе на начин облачења свештеника и попадија.¹⁶ Поред многобројних Божићних и Ускршњих посланица српском народу Пакрачке епархије чува се и његово "Слово о празновним днеш неделних и прочи празников". Кирило Живковић, рођени Пироћанац, спремио је од 1754. до 1794. године, према подацима из Доментијана, три верзије Савина житија, које је издао у Бечу 1794. године са оргиналним насловом "Житије светих серпских просветителеи Симеона и Саве списаное Доментианом, иеромонахом Хиландарским, во Светое Гора учеником свјатого, православним епископом пакрачким и Славонии, печатно в Виени в Славено серпскои типографији благородна Госпр. Стефана Новаковича 1794."¹⁷ Светислав Петровић у својој *Историји града Пироџа* наводи почетак овог вредног дела: "Сава, светли и први архиепископ серпски, просветитељ и велики чудотворац, син великаго кнез Стефана Немани, самодержавног владатела Диоклитии, Далмации, Травунии, Боснии, Славонии, Расии и всех серпских и во Илирија обрета их с народов иже первие светом

¹⁵ Пуни наслов ове књиге (лист 1. гласи: Из душевног обједв в неделни, днеш слова избрана. Књига има 464 стране, које су у оргиналу пагиниране по листовима, тј. укупно 232 листовв, а чува се у библиотеци Матице српске у Новом Саду под 33 сигн.ПП 169.

¹⁶ Светислав Петровић, *Историја града Пироџа*, приредила др. Борислава Лилић, Пирот 1996, 16.

¹⁷ Исти, нав. дело, 11; В. Ђоровић, *Култи Свѣтога Саве*, Браство, 28, Београд 1934, 120.

апостолом Павлом проповед Евангели, пријаша и крестишаја."¹⁸ Ово дело је 1858. године изашло у Паризу под насловом "Словенске легенде средњег века од 1169. до 1237. године (Legendes Slaves du moyen age 1169-1237) са преводом на француски језик пољског филолога Александра Хоћка, тадашњег заменика професора словенских језика и књижевности у чувеном колеџу Француске (College de France).¹⁹ За живота Кирило Живковић је у Будиму 1803. године објавио "Свјашчано мученика Петра нареченога епископа Дамаскога две книги о человјеческом 1. Истином јестественом разумје, 2. О духовном разумје сокрашчане и јасне приписани и на печат дани."²⁰ Умро је у Пакрацу јуна 1807. године и сахрањен у катедралној цркви св. Тројице у Пакрацу.²¹

У плановима Илије Гарашанина играле су Јужна и Стара Србија, веома велику улогу: његова идеја воспостављања старе српске државе није се могла остварити без ослобођења и присаједињења оних наших крајева, између осталог и пиротског, који су улазили у састав средњовековне Србије. Период Уставобранитељске владавине у Србији (1839 - 1958) значио је проширење политичке и културне акције која се огледала у примени национално - политичког програма Кнежевине Србије на прилике у Бугарској као и у помагању почетка бугарског црквеног и школског покрета против злоупотребе фанариотских архијереја. Уставобранитељи, полазећи од своје политике окупљања балканских народа, а пре свега Бугара, за будућу војно - политичку акцију у Турској, помажу новчаним средствима бугарском свештенству које се делом школује у Богословији у Београду, а по свршетку школовања враћа се у Бугарску у борби по бугарским народно - црквеним општинама за замењивање владика Грка бугарским владикама.²² Немајући своје штампарије, Бугари су богослужбене књиге штампали у Државној штампарији Србије, уз учешће српске владе, која је у многим случајевима сносила финансијске трошкове.²³ Више Европљанин по схватањима и модеран политичар и државник по концепцијама и методима, Гарашанин је увидео корист од синхроне и политичке и културне и црквене организованости народа, и у том смислу је помагао Бугаре, пошто је тако могао брже и боље да изврши унутрашње слабење моћи Турске на Балканском полуострву. Његове

¹⁸ Светислав Петровић, нав. дело, 11.

¹⁹ Исти, 11. Књига се појавила поводом 200-годишњице спаљивања моштију св.Саве на Врачару и први је средњовековни објављени историјски извор код нас у целини. Станоје Станојевић, *Историја Српског народа у средњем веку*, извори и историографија, књига I, Београд, 1937, 310.

²⁰ Исти, 11

²¹ Исти, 11

²² Ђорђе Игњатовић, *Школовање Бугара у Србији*, Историјски гласник, 2, Београд, 1972, 43 - 87.

²³ Илија Николић, *Бугарски просветиоци Хаџи Најден Јовановић у Србији*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 21, 1-2, Београд 1955, 74 - 84.

погледе усвојио је потом, разрадио и проширио Кнез Михаило, пошто је ступио у непосредне контакте са већим бројем политичких представника бугарског препорода, залажући се код црквених власти у Цариграду да Бугари добију своје архијереје, словенско богослужење, народне цркве и народно свештенство.²⁴ Незадовољство против фанариотских владика карактерисало је црквени живот у многим нашим градовима: Скопљу, Нишу, Пироту. Почетком Кримског рата 1853. године као представници бугарске организације "Взражданије" дошли су у Пирот калуђер Неофит и Иванча Филибелија као учитељи пиротске основне школе, "да би ширили бугаризам"²⁵. Добивши у "расцепу" православне цркве широке територије на Балкану, по свршетку Кримског рата, бугарска организација је почела своју пропаганду и деловање у Нишу, Пироту, Врању и Скопљу.²⁶ Крајем Михаилове владавине егзархија је добила своје прве организационе и правне контуре, да би се 1870. године успоставила као национална црква бугарског народа. Султановим бератом 1870. године под јурисдикцију егзархије дошле су готово све старе средњовековне бугарске епархије Трновске патријаршије, а 1872. године југоисточне епархије српске Пећке (обновљене) патријаршије и неке епархије аутокефалне Охридске архиепископије. У тим епархијама егзархије, па и у Пиротској, фанариотски митрополити и епископи имали су да напусте своје положаје и буду замењени Бугарима, односно владикама које би именовала новоуспостављена егзархија. Интересантно је Јиричеково гледање, као бившег министра просвете у Бугарској на црквени и политички утицај егзархије у Пироту. Он сматра да су Бугари имали упоришта у вишим, организованијим слојевима у Пироту, док је сељаштво у својој маси на целом овом простору,²⁷ показивало политичких симпатија за Србију, односно српску православну цркву. Егзархија је имала нешто јачи утицај у Пироту међу неколико крупнијих трговаца и извозника на пијаце бугарских градова у Софији и источној Румелији. Карактеристично је, међутим, да бугарски револуционарни комитет није успео да нађе присталице међу Пироћанцима упркос покушајима В. Левског. Насупрот томе, ослањајући се на традиције 1849-1850. године, у пиротској кази је тајна загранична устаничка организација Пироћанаца одиграла велику улогу у одбијању бугаризацијских тежњи егзархије.²⁸ Присталице егзархије у Пироту после ослобођења од Турака вратиле су се Патријаршији, односно Српској цркви. Што се тиче расположења сељачког становништва, оно је

²⁴ Нил Попов, *Дружа влада Милоша Обреновића 1859 - 1860*, Београд 1881, 112-113; Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији 19 века*, Београд 1968, 235.

²⁵ Св.Петровић, *Историја града Пироћина*, 47.

²⁶ Јован Хаџи-Василевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима*, 310.

²⁷ Владимир Стојанчевић, *Односи између Србије и Бугарске од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*. Зборник за историју Матице српске, 18, Нови Сад, 1978, 38.

²⁸ Исти, нав.дело, 40.

већ по свом традиционализму и конзерватизму, масовно остајало изван егзархије, иако је формално било обухваћено њеном ерхијерејском јурисдикцијом. Оно је живело у традицијама бивше Пећке патријаршије која је укинута још 1766. године. Метоси српских средњовековних манастира у Пироту одиграли су ту своју заштитничку улогу у одржавању српске црквене и народне свести.

Живот Срба под туђинском влашћу протекао је у знаку подржавања преузете баштине. У градитељству, сликарству и разним изразима писмености, творци нових дела на овом простору, настојали су да дух свога народа сачувају од сваког отуђења. Имитација им је лако ишла од руке зато што су били под извесном опсесијом величине, лепоте и недокучиве духовности виђеног или прочитаног, што је њихово интегрисање са средњим веком ишло посредством српског православља. У сликарству, нарочито градитељству, ова имитација је постала очевидна кад је, посебно од краја 16 века, оживео култ Св.Саве, па су се мајстори који су живописали пиротске манастире угледали на старију рашку школу. Појава нових уметника и књигописаца у манастирима Св. Јована Богослова и Св. Ђорђа, који су настављали деловање у истом смислу, подстакла је народ да се и он покуша приближити некадашњим узорима. Тако су у Пироту сачувани, а затим живо обновљени ктиторски обичаји - да се за себе и за своје спасење, као и за душе најближих, према могућностима, поручи живопис или икона, плати писање или повез књига, набаве код занатлија свете сасуде и одежде. Све се то требало означити записом, јер сујета није дозвољавала да се учини поклон а да то сви не знају, а и само бележење свога имена, уз одређену намеру, била је трајна препорука Богу и људима. Ктиторски обичаји су били знак тежњи истакнутијих родова или појединаца да прикажу своје племените особине и да постепено образују аристократски слој у своме народу. Аристократско издвајање, коме су тежили родовски и племенски прваци, посебно обogaћени трговци, свакако је била последица извесног напретка као и напора једног отпорног народа на овом простору да одржи свој историјски континуитет.

Свети Сава се у Горњем Понишављу прослављао као домаћа сеоска, еснафска и школска слава у Нишу, Белој Паланци, Пироту као и у селима пиротске казе - Ореовцу, Гњилану, Жељуши, Раков Долу, Црвеној Јабуци, Радосину и другим местима за време Турака с краја 18 века,²⁹ а табачки (кожарски) занатлије у Пироту прослављали су Св. Саву као своју еснафску славу. Народни обичаји све се више мешају са чисто црквеним обредима а национални романтизам све више удаљује од чисто словенске идеје и прославе, црквеног лица, а све више јој даје црту прославе просветилачке идеје, славне словенске прошлости и отпора туђинској култури и туђинском насиљу. У школама у пиротском крају се реже славски колач, говори се о славној националној прошлости, сакупљају се дарови и поклони за издржавање националних школа, за

²⁹ Св.Петровић, *Историја града Пироџа*, 80.

васпитање сиромашних ученика, затим се пева, игра и весели. О Св. Сави се очувао приличан број локалних предања. Приказују се његове воде на више места; пећина испосница помиње се током Градашничке реке, означавају се места народних сабора - Савин крст у Гњилану. Добар део тих предања није аутентичан, него је легендарног карактера, али јасно говори о великој популарности свечевој. Нарочито су честа предања о томе како је долазио на извесна места, па нека благословио, а нека проклео. Тако је, на пример, благословио Сићево и његово вино, а проклео Куршумлију, благословио Височки крај да увек у њему буде добра сира, он је заустављао реке, ућуткивао вирове, отварао врела... Култ Светог Саве у Високу несумњиво је био изузетно поштован. После уједињења, Височанин Душан Ј. Илић, из села Брлога, "израдио је 30. децембра 1933. године за председника Министарског савета гусле са двоглавим орлом и ликом краља Александра, а на полеђини гусала изрезани су ликови Стефана Немање и Светог Саве, а следеће 1934. г. послат је на поклон његовој светости патријарху Варнави диван Светосавски храм, израђен од два комадића старопланинског јавора. Та уметничка израђевина је тешка свега 38 гр. висока 16 цм, са постољем 17 x 17 цм. Храм има три главна улаза, 30 стубова, 4 полукубета, једно велико позлаћено кубе, 16 малих кубета са стране, 5 крстова и 142 прозора и прозорчића. Све је израђено у нашем средњовековном стилу и невероватно тачно и лепо".³⁰

Први писани траг о школској прослави Светог Саве датира из 1734. године и налази се у Аустријској народној библиотеци у Бечу. То је уџбеник за трећи и четврти разред српско - латинске школе у Сремским Карловцима, у коме је записано да на дан Св.Саве, 14. јануара (по старом календару), није било наставе већ се ученици позивају да се за празник моле великом српском светитељу и просветитељу. "Томже в ден памјати великаго свјатитеља и просветитеља сербскога Сави, возми сије лекое бремја и помолисја јему усердно јако да всемилостиви Бог јего свјатими молитвами помрачени на учениу просветит разум твој".³¹ Образовани хиландарски ђак Кирил Живковић Пироћанац, као настојник Гргетешког манастира имао је могућност да се обавести о свим културним збивањима Срба у Угарској, отварајући своју школу у манастиру у Темској крај Пирота и пишући житије Светих српских просветитеља Симеона и Саве, свакако је код својих ученика између 1760 - 1764. године на достојан начин обележавао 14/27. јануар.

Први писани трагови о прослави Св. Саве у Пироту датирају из друге половине 19 века када је, "због табачког заната, чија је слава био Св. Сава, цео Пирот 14. јануар празновао и изгледало је као какав црквени савор. Године 1873. славила је школа у Пироту, а ученици су појали у цркви тога дана после причеса, и кад је служба завршена, одмах су ученици појали, ускликнимо с љубављу Светитељу Сави, а учитељ је

³⁰ Исти, нав.дело, 121.

³¹ Хаџи Драган Антић, *Школска слава*, Политика 27. 1. 1993, 11.

повео ученике кроз врата у двориште а одатле у школу која је била смештена у Митрополији цркве, Рождество Христово на Пазару. За учесницима су ишли свештеници а за овим народ из цркве. У школи је освећена водица, пререзан колач, ученици и народ пошкропљени светом водицом, па су затим ученици декламовали песме и појали химну Светог Саве, Ускликимо. Народ је био весео а на старим људима показивало се неко особито осећање и сузе су им капале од радости".³²

Драгоцене податке о животу и раду ђака и наставника основне школе на Пазару оставио је Милутин Велимировић у свом рукопису "Успомене".³³ Велимировић се сећа школских слава које је сваке године водио други домаћин ђачки родитељ, и куваног жита у фишеку од хартије и симита које су тада добијали. Сећа се и певања за певницом и читања апостола у Старој цркви, за шта је од проте Недића редовно добијао по 1 грош као награду, што је у оно време била велика пара. Аутор "Успомена" завршио је IV разред основне школе на Пазару 1904/1905. када је у школи и у граду прослављена 100-та јубиларна годишњица Карађорђевог устанка свечаним приредбама и ђачким представама. Др Владимир Станојевић, санитетски генерал у пензији, унук славног Аранђела Станојевића Трнског ученик Наталије Ракетићеве, изабранице Радоја Домановића, професора Пиротске гимназије пише: "На светосавској вечерњој приредби у кафани, "Национал" ђачки хор је извео једном најуспешнију тачку "Хајдук Вељко и Мула паша". Наставник Софроније Симић започињао је песму тенором, "Књигу пише Мула паша", а ја сам настављао сопраном "Хај, хај", док је цео хор завршавао са "хај, хај". По завршетку певања пришао је присутни начелник округа Дробњак и честитао на лепом певању Међејки, Симићу, хору и мени".³⁴

Дан школе Пиротске гимназије био је један од најсвечанијих школских празника - пише Драгиња Аранђеловић, професор Пиротске гимназије у пензији. "Готово увек био је састављен од преподневног, поподневног и вечерњег дела: пре подне би се на свечан начин одржавало водоосвећење, резање славског колача, затим би наставник Гимназије одржао своју претходно добро припремљену беседу; ученици школе извели би своје рецитаторске, хорске, солистичке, вокалне или инструменталне нумере и присутни гости позивани су на послужење и разгледање збирке ботаничког зоолошког или другог којег кабинета. У поподневним часовима ученици су се на школској игранци забављали,

³² Тоша Петровић, *Записи*, рукопис у поседу породичне архиве потпуковника ВиденаТошића; Тоша Петровић је био један од добротвора Саборне цркве "Успеније Св. Богородице" у Тија Бари. абација, живео је у Пироту од 1841. када је побегао из оближњег села Рагодежа испред турских зулума после угушења буне 1841. године. Умро је 1934. године у Пироту у 106. години живота.

³³ Архив САНУ, Историјска збирка бр. 14.325, 18 -31.

³⁴ Проф.-др.Владимир Станојевић, *Месџо моје драго*, сећања, У: Основна школа Вук Караџић 1815 - 1975. Пирот, 1975. 133 - 137.

обично од 14 до 17 часова, а за то време наставници су примали госте".³⁵ У почетку није било вечерњих забава с игранком или концертних вечери, које су почеле да се изводе тек почетком овог века. Директор школе читао је извештај о финансијском стању Фонда сиромашних ученика и позивао грађане да га новчаним прилозима помогну, што су они јавно чинили. Доцније са ученицима наставници су приређивали у вечерњим часовима забаве с игранком или концертне вечери на којима се изводио забавно - уметнички програм. Велику улогу у припремању свеукупног програма, посебно онога на забавама, имао је учитељ музике и певања, који је налазио музичка дела, одабирао извођаче, стварао гимназијски хор, вршио пробе и бдео над самим извођењем. Ту одговорну дужност најдуже је обављао педантни и дружељубиви учитељ Карло Мађејка, који је временом, набављајући музичке инструменте, посебно клавир, створио камерни музички ансамбл од 20 ученика (укључивши себе и своју кћер) и музицирао с њима у току школске године, да би њихова најбоља остварења представио јавности на прослави Дана Школе. Чист приход, не тако мали, улазио је у благајну фонда за потпомагање сиромашних ученика Пиротске гимназије. Школске прославе имале су забавни, просветни и васпитни карактер, а биле су спона између школа, родитеља и друштва.

Први пут Пиротска гимназија свечано је прославила Дан Школе 14/27. јануар 1880. године. У присуству грађанства Светозар Лазаревић, рачуноводитељ Општинског суда, поклонио је ученицима 17 књига а присутни су дали 40.40 динара, на чему је изражена јавна захвалност штампана у "Српским новинама".³⁶ Континуитет прослава можемо пратити тек од појаве првих штампаних извештаја годишњих, почев од 1896/1897. године, у којима је вођено поглавље "Школски летопис", из ког се јасно види да је 14/27. јануара 1897. године школска слава свечано прослављена. После обредног церемонијала, под управом учитеља музике и певања Младена Бошњаковића, пред грађанством је у школској дворани изведен сплет народних песама. Предавач Паун Спасић говорио је "О судбини Срба у руско - турским ратовима од почетка до данас", а затим су гости били послужени. Поподне од 14 до 17 часова била је изведена игранка, а увече су наставници приредили забаву у корист Фонда сиромашних ученика.³⁷ Са сличним програмом прослављена је и школска слава 14/27. јануара 1898. године. Тада је професор Светислав Обрадовић одржао предавање "О сунцу", а на забави у корист Фонда сиромашних ученика предавач Владимир Петковић говорио је на тему "О душевним слабостима".³⁸

³⁵ Драгиња Аранђеловић, *Моја сећања*, рукопис у поседу породичне архиве у Пироту.

³⁶ АС, МПс. ф 13, п 154/1880, п. бр. 2889; Илија Николић: *Пиротска гимназија 1879-1919*, Споменица Пиротске гимназије 1879-1979. Пирот, 1979. 100.

³⁷ Годишњи извештај о Пиротској гимназији у шк. 1896/97, 15.

³⁸ Годишњи извештај о Пиротској гимназији у шк. 1897/98, 16.

Године 1900. славило се у декорисаној школској згради пред представницима свих надлештава и виђеним грађанима. Наставник Јован Николић беседио је "О развитку српских народних песама", а директор говорио о важности прошлогодишњег указа 1899. г. којим се школи даје назив "Гимназија Св.Саве". Гости су послужени по старом српском обичају и показивана им је богата школска зоолошка збирка испуњена препарираним животињама и птицама. Увече су ученици извели игранку под управом наставника Карла Мађејке, који их је пратио на тек купљеном пианину. На књижицу Фонда сиромашних ученика уложено је 158 динара прихода од те забаве.³⁹

И следеће 1901. године школа је опет свечано славила; обредом је чинодејствовао вероучитељ Милош Велимировић, а приправник Коста Н. Костић беседио "О Цару Душану и граду Дубровнику", а поподне су наставници дочекивали госте.⁴⁰ Школска слава свечано је прослављена и 14/27. јануара 1902. године, када је, по уобичајеном церемонијалу, професор немачког језика Софроније Симић одржао говор "О љубави родитеља и њиховим обавезама према деци - ученицима", а директор и латинац Мита Живковић упознао је присутне са стањем Фонда (било је у готовом 1215 динара и 25 пара). Увече су у корист Фонда ученици са Карлом Мађејком извели пред грађанством концерт од три песме и две пијесе у четири руке на школском клавиру, и две пијесе за клавир и виолину. Чистог прихода с концерта било је 174.20 динара.⁴¹ Године 1903. Школа је Савин Дан славила у нарочито декорисаној згради, са церемонијом по утврђеном реду. Професор Милан Сретеновић говорио је "О води за пијење". Вечерњи програм са игранком састојао се од следећих тачака: "Краљева химна", увертира из опере "Песник и сељак", "Богови силни", "Словенске игре II", "Из домовине", "Ускликнимо с љубављу". Концертом је дириговао Карло Мађејка, а чист приход од 143.75 динара дат је Фонду сиромашних ученика.⁴² Следеће 1904. године на свечаности о прослави Дана школе говорио је суплент Јован Попадић "О нашем сунчаном систему", а увече је приређен други концерт с игранком, опет у корист Фонда сиромашних ученика са следећим програмом: "Химна Св.Сави", "Увертира чаробни стрелац", "Жалопојка", "Св.Сава и Хасан паша", "Из словенских лугова и гајева", "Пер Гинт" од Едварда Грига, "Ноћни стражари". Мешовитим хором дириговао је Карло Мађејка, а чист приход од забаве износио је 109.25 динара.⁴³ И 1905. године Дан школе је свечано прослављен. Пошто је прота Михаило Недић са вероучитељем Д. Поповићем обавио обредни церемонијал, професор Владимир Радић одржао је предавање "Како се

³⁹ Извештај Краљ. срб. Гимназије Св. Сава за школску 1899 - 1900, 10 - 11.

⁴⁰ Извештај Гимназије Св. Сава за шк. 1900/1901, 3 - 12.

⁴¹ Извештај Краљ. срб. Гимн. Св. Сава за шк. 1901/1902, 14.

⁴² Извештај Гимназије Св.Сава у Пироту за шк. 1902 - 1903, 18 - 19.

⁴³ Извештај Краљ. срб. Гимн. Св. Сава за шк. 1903 - 1904, 25 - 26.

ваља хранити", а четворогласни мешовити хор ученика отпевао је "Химну Св.Сава, Љ. Момчиловић, уч. V разреда, рецитовано је "Отаџбину" Ђуре Јакшића, а од концерата увече чист приход био је 144.30 динара. Ускоро иза тога краљ Петар Карађорђевић посетио је Пирот. На великој свечаности и народном весељу, ученици Пиротске гимназије су на славоуку испред моста на Градашничкој реци написали: "У државу Немањину стару добро дошао светли господару".⁴⁴

Следеће 1906. године школска слава прослављена је са уобичајеном свечаношћу: после обредног церемонијала учитељ латинског језика Стеван Николајевић одржао је говор: "О карактеру и утицају васпитних прилика на карактер", а Панта Митић, уч. II р., декламовао је песму "Светоме Сави" од М. П. Шапчанина. Ђачки хор је отпевао песму "Из моје домовине", а Јанићије Спасић, уч. II р., декламовао "Нашу земљу" од П. Прерадовића. Поподне је била ђачка играња, хором је руководио К. Мачејка, а чист приход од забаве (173.9. динара) уложен је у Фонд сиромашних ученика школе.⁴⁵ По утврђеном церемонијалу одвијала се прослава Дана Школе и 1907. године када је у корист Фонда сиромашних ученика сакупљено 229.2. динара.⁴⁶

У току 1907. године довршена је нова зграда Пиротске гимназије, а 14.10. извршено је свечано отварање и водоосвећење нове школе. Чиновејствовао је протојереј Михаило Недић, а на јектенија је одговарао ђачки хор. После поздравних говора директора, господина Николе Ракића и изасланика Министарства просвете г. Миливоја Ј. Поповића, Ђачки хор, под управом вишег учитеља музике г. Карла Мађејке, отпевао је следећу химну при отварању зграде Гимназије "Светог Саве":

Нови храмe, дико наша!
Отвор двери, ми смо жедни.
Жедни знања и вештина,
Јер без тога сви смо бедни!
Моле деца Светог Саве,
Да просвете своје главе!
Петсто лета ови краји,
Тамом беху покривени -
Треба радит, треба учит,
Да нам образ не црвени,
Јер смо деца Светог Саве,
просветимо своје главе!
Још аманет, омладино,
Нек нам буде српско име -
а већ језик имаш такав,
да с поносиш увек њиме.
Та деца смо Светог Саве,
Просветимо своје главе.⁴⁷

⁴⁴ Извештај Краљ. срб. Гимн. Св. Сава за шк. 1904 - 1905, 22 - 23.

⁴⁵ Извештај Краљ. срб. Гимн. Св. Сава за шк. 1905 - 1906, 5 - 6.

⁴⁶ Вапа Јулије, *Путовање по Источној Србији*, Извештај за 1906 - 1907, 31 - 37.

⁴⁷ Св.Петровић, *Историја зграда Пироћа*, 70.

После ове химне, коју је саставио учитељ језика Александар Кузмановић, ђачки хор је отпевао "Ђачки венчић", композицију Исидора Бајића. После декламације Драгољуба Јевтовића, уч. II р., и Јулија Вапа, уч. VI р., многобројни гости су разгледали кабинете и учионице нове Гимназије. Године 1908. први пут је прослављен Савин Дан у новој згради врло свечано. Св.Петровић је тим поводом забележио: "Светосавска забава у корист Фонда сиромашних ученика била је прекрасна. На самој прослави водицу је осветио прота Милош Велимировић. Он је са директором и два ученика пресекао колач. Говор професора Косте Н. Костића ("Историја града Пирота") прочитао је директор. После "Химне Светом Сави", коју је отпевао мешовити ђачки хор, Драгољуб Јовановић, уч. II р., деклемовао је песму "Крунисање Душаново" од Милорада Петровића. После подне је била ђачка игранка нарочито богат зоолошки кабинет".⁴⁸ Затим је уз пратњу војне музике била игранка. Чист приход са забаве у износу од 202.10 динара уложен је у Фонд сиромашних ученика.

Следеће 1909. године директор Гимназије Никола Ракић известио је Министра просвете и црквених послова дописом о програму светосавске прославе: "Овогодишња прослава првог српског просветиоца Св.Саве својим сјајем и многобројним посетом овдашњих грађана и чиновништва одвојила се од свију прошлих. Прослава је извршена по програму који је управа овдашње Гимназије одштампаним позивницама, упућеним свему чиновништву и грађанима објавила. У гимназијској дворани, у присуству многобројног грађанства и свију ученика ове Гимназије и ученица овдашње Приватне женске гимназије, извршено је водоосвећење и резање колача; чинодејствовао је овдашњи и окружни протојереј г. Михаило Недић, а на јектенија је одговарао мешовити ученички хор. По извршеном водоосвећењу г. Недић је изнео значај прослава Св.Саве не само као српског просветитеља већ и као великог родољуба и великог српског државника. Замеривши грађанима што нису присуствовали литургији посвећеној Св.Сави, обратио се ученицима да они као одрасли никад не забораве ту своју дужност. После говора г.Недића беседио је Петар Нешић, суплент, "О уметности". Затим су ученици отпевали "Химну Св.Саве", а Реља Гавриловић, уч.V р., деклемовао је "Немцима од Саве до Рајне", од Вој. Илића, што је све присутне дирнуло до суза, а затим је мешовити хор ученика отпевао "Српског рода ми смо синци", бурно поздрављен од присутних. По завршетку програма ученице пиротске Женске гимназије послужиле су госте, а разредне старешине свога разреда послужиле су житом. Поподне од 2 до 6 била је одређена игранка за ученике. Пре доласка свих гостију директор Гимназије Никола Ракић је дириговао ђачким хором, те је отпевана "Химна Св.Саве" и "Српског рода ми смо синци", затим је поново деклемовао Реља Гавриловић, а једна ученица Женске гимназије деклемовала је "Српкиња сам". Игранку је посетио велики број гостију.

⁴⁸ Исти, нав.дело 91.

По свршеном концерту директор је присутним гостима, као јединим приложницима Фонда, изнео стање за 1908. годину и захвалио на прилогу и пажњи коју указују својој омладини. На каси је пало прилога 375.00 дин... Што се тиче ученичких радова, пиротска Гимназија има, благодарећи самој згради, ту срећну околност да у своме вестибилу има сталну изложбу ученика, цртежа - ћилимова израђених у бојама и прекопираних са ћилимова са старим пиротским шарама, који чини особито леп утисак на многобројне посетиоце ове Гимназије".⁴⁹

Следеће 1910. године свечаности за Дан Школе 14/27, јануара присуствовао је престолонаследник Александар које је ученицима по завршеном програму даривао по један наполеон.⁵⁰

Све до првог светског рата светосавске прославе имале су сличан садржај програма, а немирна времена и ратови који су уследили онемогућили су нормално одвијање образовно - васпитног рада школе, тако да се у штампаним извештајима не помињу више школске славе ни њихови програми.⁵¹

Појаву Друштва "Св.Саве" 1886. године поздравило је цело српство с великим одушевљењем и с великим надама у његов рад. Оснивачи су хтели да створе организацију која би заштитила српски народ од терора бугарског егзархата у Јужној Србији аустријских власти у Босни и Херцеговини. Задатак Друштва био је: ширити просвету и неговати национално осећање у целокупном народу са аманетом: "Брат је мио, које вере био". Свој задатак ДСС постизало је и издавањем добрих књига и слика, подизањем и потпомагањем школе и цркава. Своја издања слао је средњим школама на поклон, културно - просветним установама, народним читаоцима и својим члановима. Чланови су били редовни утемељивачи и добротвори (улог 1.000 дин.). За утемељиваче и добротворе постојала је диплома, за добротворе и сребрна светосавска медаља.⁵² Од 1887. до 1912. Друштво је имало у Београду основну и продужну школу кроз коју је прошао велики број младића из јужних крајева, међу којима је било и доста пиротске омладине. Само неколико месеци по свом постанку, установило је Друштво издање свог годишњака - "Браство" (штампано првих година у 8 000 примерака и раздавано народу бесплатно). Следеће године Друштво је основало своју Вечерњу светосавску школу, која је касније спремала кандидате за учитеље и просветне ранике. За 24 године постојања кроз њу је прошло око 20 000 српске деце и многи из Пирота по препоруци проте Милоша Велимировића.⁵³ По ослобођењу и

⁴⁹ АС.МПС, ф. 39, п. 8/1909; И.Николић, *Пирот и срез Нишавски књ.3*, Пирот, 3. 1982, 855-857.

⁵⁰ Св.Петровић, нав. дело, 81.

⁵¹ Мадих М. *Извештаји Пиротске Гимназије 1911 - 1912*, 41 - 43.

⁵² Св. Петровић, нав. дело, 88.

⁵³ Исти, нав. дело, 83.

уједињењу број добротвора и утемељивача се увећавао, како је констатовано на III Друштвеној ванредној скупштини. "Одзив је био најбољи само из крајева у којима се слави и празнује Св. Сава (...) из Ср.Карловаца било је 84, из Бањалуке 53, из Сплита 41, Пирота 54, Велеса 35 итд."⁵⁴

Задатак управе Друштва "Светог Саве" био је оснивање пододбора ДСС у унутрашњости ради чега је слала своје поверенике у Ниш, Врање, Пирот, Лесковац. У Пироту је основан пододбор ДСС 24. 9. 1889. године. "Пододбор је свим силама настојао да постигне оно што је за протекле две године пропустио због одласка првог председника пододбора и болести и смрти другог. На збору држаном септембра изабрани су у пододбор: Ђока Анђелковић, директор Гимназије, Гргур Станаревић, судија Окружног суда, Никола Ј. Соколовић, учитељ, Лаза Николић, окружни благајник, Гаја Илић, предавач, Милош Велимировић, свештеник, Војин Ђирковић, председник Општине пиротске, Алекса Ђорђевић - Баја, трговац. На састанку пододбора изабран је за председника Ђока Анђелковић, директор Гимназије, за потпредседника Гргур Станаревић, судија".⁵⁵

Три године касније председник пододбора постаје прота Милош Велимировић, и повереник Српске књижевне задруге, власник листа "Момчиловац" и председник Народне одбране.⁵⁶ Нешто касније, између 1904. и 1907. године прота Велимировић и професор Коста Костић помињу се као повереници Управе ДСС.⁵⁷ Ратне године прекидају активност пододбора ДСС у Пироту, а многи од чланова и утемељивача дали су своје животе у ослободилачким ратовима 1912 - 1918.

Култ Светог Саве на овим просторима слио се у једно убеђење, чији је врховни принцип - сила наше душе, наше историје, нашег човека, срце живота српског народа, народне просвете, народне културе, једном речју, српске народне историје. И све истинске вредности српског народа велике су и вечне само зато што су оваплоћење светосавског духа. Потомци Светог Саве у пиротском крају умели су да испуне светосавским животним духом све области живота у којима су делали, стварали и живели. Отуда су њихова имена записана неизбрисивим словима у вечним летописима неба и земље, летописима који су преживели све погроме, мрак и таму, а наш познати теолог и проф. Богословског факултета у Београду отац Јустин Поповић назвао је светосавље српском филозофијом живота која није друго до Јеванђеље доживљено у српском телу и души на нашем тлу и поднебљу.

⁵⁴ Јован Хаџи Васиљевић, *Прилике под којима је постојало Друштво Св.Саве и његов рад од постојања до сада*, Браство 18, Београд 1924, 12.

⁵⁵ АС.ДСС, 87/1889; Илија Николић, *Пирот и Срез Нишавски*, књ.2, 392.

⁵⁶ Св.Петровић, нав. дело, 83.

⁵⁷ Друштво Св. Саве, *Извештаји о раду у 1904 - 1907*, Браство 12 - 13, Београд, 1908, 2.

ПИТОМЦИ НИШАВСКЕ И НИШКЕ ЕПАРХИЈЕ НА ШКОЛОВАЊУ У ПРИЗРЕНСКОЈ БОГОСЛОВИЈИ У ВРЕМЕ ПЕТРА КОСТИЋА*

I

Петар Костић је већи део живота провео у Призрену на раду у Богословији и Митрополији¹. У Богословији је службовао од 1873. до 1894. године, као наставник а затим и као управитељ. Тада је одгајио прве генерације својих ученика и истовремено радио на унапређењу Богословије-тада једине више верско-просветне установе Срба у Старој Србији. Петар Костић је кратко време провео на служби у Солуну (1897-1899) и Скопљу (1899-1901) сличним пословима народног просветитеља и националног радника, слично као и у Призрену, све до пензионисања 1922. године. Тако је Петар Костић провео пуне четири деценије на васпитавању и образовању многих генерација свештеника и учитеља који су, скоро сви, били из разних крајева Старе Србије и Македоније.²

Удео ђака-питомаца из дела Старе Србије, ослобођене 1877-78 године на школовању у Призренској Богословији није био мали. Шта више, после ослобођења крајева Југоисточне Србије-некадашњег Нишког санџака-одлазака питомаца на школовање у Призренску Богословију наставио се, иако не одмах после српско-турских ратова 1876-1878 године. У овоме прихватању ђака из тек ослобођених четири Јужноморавска округа-Нишког, Пиротског, Врањског (и Топличког) - улога Петра Костића и као професора и као управитеља - декана Богословије била је свакако значајна захваљујући његовим бројним везама са најпознатијим народним представницима из Јужноморавских

* Рад саопштен на научном скупу "Петар Костић - животи и дело", у организацији Косовског одбора САНУ и СО Призрен, 30 и 31 октобра 1997.

¹ У погледу наслова овога рада треба дати кратко обавештење. Помиње се територија Нишке и Нишавске епархије из које одлазе ђаци на школовање у Призренску Богословију, а врањски крај је припадао скопској православној митрополији. Међутим, сви крајеви који се помињу у раду сачињавали су део Старе Србије који су били ослобођени у рату 1877/78 односно припадали територији Нишког санџака. Зато се у раду помиње Нишки санџак. После ослобођења сва ослобођена територија у црквеном погледу сачињавала је српску -Нишку митрополију, осим Прешева које је са Бујановцем и Пчињом остало и даље под турском влашћу.

² Петар Костић, *Црквени животи православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку (са усвојенима ђацима)*, Београд 1928.

крајева. Дobar и угледан педагошко - стручни рад Призренске Богословије и њених наставника, као и родољубива средина призренских Срба и целе призренске црквено - школске општине, сигурно су утицали на долазак младих људи из Нишког, Пиротског и Врањског округа у Призрен. Овоме је ишла на руку и околност да су четири ослобођена округа и територија Нишког санџака до ратова, били саставни део турског Призренског, односно Косовског вилајета. Јер, и дотада, постојале су јаке привредне и културне везе, на пример Ниша са Призреном, где су велику улогу имали и метоси Дечана и Патријаршије у Нишу, Пироту, Лесковцу.³ На долазак питомаца у Призренску Богословију и после 1878 године, по свој прилици утицао је и Тодор Станковић, крајем 19 и почетком 20 века службеник српског конзулата у Скопљу, а затим и као конзул у Приштини, у чију је конзуларну надлежност спадао и Призрен.

Са ослобођеног дела територије северне Старе Србије, највише ученика у Призренској Богословији било је из Врањског и Пиротског округа. Ученика са села било је далеко више него из вароши, односно од грађанске деце. По социјалној основи највише ђака потицало је из земљорадничких - сељачких породица - преко половине, затим из свештеничких - преко четвртине са речене територије, трговачке и занатлијске деце било је свега око десет, а из чиновничких тек неколико ученика. За четрдесетогодишње службовање Петра Костића, Ниш, Пирот, Врање и Лесковац дали су свега девет ученика – варошице – Лебане(1), Власотинце(1), Сурдулица(1), Бујановац(3), и Прешево укупно седамнаест ђака, а сви остали потицали су са села. Осамдесет и пет ђака, за које постоји документација, са ослобођене територије у рату 1877-78 (заједно са Прешевском казом-срезом која је после Берлинског конгреса остала у Турској), чинили су десети део свих ђака Призренске Богословије, за период 1873-1922 године. Овде треба поменути да је велики број ђака из Нишког, Пиротског, Топличког и Врањског округа после ослобођења ишао на школовање у Београд.⁴

Систематизовани табеларни преглед ових питомаца Призренске Богословије давао је следеће податке⁵:

³ Јован Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку, до српско-турских ратова 1876-1878*, Београд 1928.

⁴ Петар Костић, *Просветно-културни животи православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку и почетком XX века (са усвојенима њица)*, Скопље 1933.

⁵ *Споменница педесетогодишњице Призренске Богословско учитељске школе 1871-1921*, Београд 1924, 133-159.

II

СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД СВРШЕНИХ УЧЕНИКА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ
БОГОСЛОВСКО-УЧИТЕЉСКЕ ШКОЛЕ У ПРИЗРЕНУ ОД 1873/4 ДО 1922/23.

Ред. број	Име и презиме	Место рођења	Занимање родитеља	шта је сада
1	Јордан Т. Поповић	Бујановац	Протојереј	
2	Сима Игумановић	Бујановац	свештеник	учитељ
3	Стојан Стевановић	Бујановац	свештеник	учитељ
4	Стојадин Станковић	Буковац окр. врањски	Земљоделац	свештеник
5	Војислав Поповић	Градња окр. врањски	Земљоделац	свештеник
6	Живко Поповић	Гњилане	свештеник	учитељ
7	Тодор Поповић	Гњилане	свештеник	учитељ
8	Коста Стевановић	Гњилане	тежак	свештеник
9	Василије Живковић	Гњилане	Трговац	био учитељ
10	Данило Катанић	Гњилане	Трговац	био учитељ
11	Трајко Илић	Гњилане	Трговац	учитељ
12	Ђорђе Катанић	Гњилане	Трговац	учитељ
13	Лазар Васић	Гњилане	Трговац	учитељ
14	Апостол Филиповић	Гњилане	Занатлија	био наст ове школе
15	Петар Јовановић	Гњилане	Занатлија	учитељ
16	Михаило Јовановић	Гњилане	Занатлија	свештеник
17	Зарија Ђорић	Гњилане	Занатлија	учитељ
18	Арсеније Поповић	Гњилане	Занатлија	учитељ
19	Павле Даниловић	Гњилане	Занатлија	учитељ
20	Никола Серафимовић	Гњилане	Занатлија	свештеник
21	Ђорђе Васић	Гњилане	Занатлија	професор
22	Ђорђе Поповић	Гњилане	Земљоделац	био учитељ
23	Трајко Ковачевић	Гњилане	Земљоделац	протојереј
24	Захарије Ристић	Јеловик окр. пиротски	Земљоделац	свештеник
25	Живојин Костић	Јовановац окр. пиротски	Земљоделац	учитељ
26	Драгутин Јакашевић	Клиновац	Земљоделац	учитељ
27	Алекса Поповић	Клиновац	Земљоделац	свештеник
28	Милутин Паповић	Клисура-Пирот	свештеник	учитељ
29	Димитрије Костић	Лесковац, окр. врањски	Трговац	свешт. у Србији

30	Јован Костић	Лесковац, окр. врањски	Трговац	учитељ
31	Душан Ђорђевић	Ниш	Бакалин	свештеник
32	Иван Поповић	Ниш	свештеник	свештеник
33	Тодор Икономовић	Ниш	свештеник	
34	Јован Војиновић	окр. нишки	железничар	свештеник
35	Драгољуб Митровић	окр. нишки	Кафеџија	свештеник
36	Мирољуб Миловановић	окр. нишки	Пекар	учитељ
37	Будимир Марковић	окр. нишки	Трговац	прив. учитељ
38	Александар Јончић	окр. нишки	Земљоделац	учитељ
39	Благоје Шишаковић	окр. нишки	Земљоделац	учитељ
40	Бранислав Перић	окр. нишки	Земљоделац	свештеник
41	Душан Томић	окр. нишки	Земљоделац	учитељ
42	Петроније Миљковић	окр. нишкии	Земљоделац	свештеник
43	Ђорђе Манчић	окр. пиротски	Земљоделац	свештеник
44	Сретен Анђелковић	окр. пиротски	Земљоделац	свештеник
45	Миодраг Стаменковић	окр. врањски	свештеник	свештеник
46	Милић Илић	окр. врањски	Трговац	свештеник
47	Ђорђе Поповић	окр. врањски	учитељ	свештеник
48	Младен Цветковић	окр. врањски	Земљоделац	свештеник
49	Светислав Здравковић	окр. врањски	Земљоделац	свештеник
50	Антоније Крстић	окр. врањски	Земљоделац	свештеник
51	Јован Радовановић	окр. врањски	Земљоделац	свештеник
52	Никола Поповић	Пчиња, окр. врањски	свештеник	учитељ
53	Димитрије И. Илић	Пчиња-Врање	Земљоделац	учитељ
54	Новица Паповић	Пирот	свештеник	свештеник
55	Љубомир Д. Момчиловић	Пирот	Занатлија	свештеник
56	Душан Поповић	пирот. округ	Земљоделац	свештеник
57	Данило Поповић	Прешево	свештеник	учитељ
58	Јордан Поповић	Прешево	свештеник	учитељ
59	Јордан Поповић	Прешево	свештеник	учитељ
60	Драгомир Поповић	Прешево	свештеник	свештеник
61	Ђорђе Поповић	Прешево	Земљоделац	учитељ
62	Владимир Ђорђевић	с. Бабичко лесковачки ср.	Земљоделац	свештеник
63	Димитрије Јовановић	с. Глоговац окр. пиротски	Земљоделац	свештеник

64	Василије Поповић	с. Гркиња, окр. нишки	Земљоделац	свештеник
65	Костадин Милошевић	с. Гњилан окр. пиротски	Земљоделац	свештеник
66	Живко Костић	с. Јаловик окр. пиротски	свештеник	свештеник
67	Александар Милић	с. Камбелевце окр. пиротски	Земљоделац	свештеник
68	Војислав Поповић	с. Клисура окр. пиротски	Земљоделац	свештеник
69	Велимир Здравковић	с. Кобелево, пирот округ	Земљоделац	свештеник
70	Ђорђе Поповић	с. Кормијане, гњилански ср.	Земљоделац	био свештеник
71	Стојан Поповић	с. Кормијане, гњилански ср.	Земљоделац	био свештеник
72	Јован Стевановић	с. Кормијане, гњилански ср.	Земљоделац	био учитељ
73	Димитрије Илић	с. Козји До- Пчиња окр. врањски	Земљоделац	учитељ
74	Јован Рајичић	с. Пасјане, Гњилане	Земљоделац	учитељ
75	Димитрије Панић	с. Расница окр. пиротски	Земљоделац	свештеник
76	Светислав Митић	с. Трњана окр. пиротски	Земљоделац	учитељ
77	Вукашин Пејић	с. Вргудинац окр. пиротски	Земљоделац	свештеник
78	Душан Петровић	Соко Бања окр. нишки	свештеник	свештеник
79	Данило Поповић	ср. гњилански	свештеник	свештеник
80	Љубомир Анђелковић	Сурдулица окр. Врањски	Земљоделац	свештеник
81	Ђура Базовић	Власотинце, окр. врањски	занатлија	свештеник
82	Аритон Костић	Власотинце, Лесковац, окр. врањски	трговац	чиновник
83	Добривоје Арсић	Врање	чиновник	пр. учитељ
84	Благоје Поповић	Врање	свештеник	свештеник
85	Стојан Пауновић	Врање	занатлија	свештеник

АКТИВНОСТ МИТРОПОЛИТА МИХАИЛА НА СРЕЂИВАЊУ ПРИЛИКА У НИШАВСКОЈ ЕПАРХИЈИ ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРАКА 1877.*

Нишавска, односно Пиротска епархија основана је 1761. године са седиштем у Пироту, до друге половине 18 века била је засебна целина у саставу Софијске митрополије. Од 1761. године када је одвојена, постала је епископска столица и имала свог архиепископа, све до 1815. године када је због неприличног владања свога митрополита Самоила, као и ратовима опустошеном Нишком епархијом, била сједињена у једну Нишку митрополију, на челу са митрополитом Мелентијем, егзархом Доње Мезије.¹ Немири у Турској, нарочито устанак Хетериста 1821. године изазвали су турску власт да се обрачуна са побуњеницима и са Цариградском патријаршијом, када је био поубијан већи број епископа, међу њима и нишки митрополит Милентије, због веза са Србијом, са четворицом грађана, "био је посечен по наређењу нишког Мухафиза Хусеин паше Гаванозоглуа."² Цариградски Синод је на његово место одредио ужичког епископа Данила, кога је само шест година раније патријарх Кирило лишио владичанског достојанства, утврдивши притом да је "варалица који крчми Бога и тргује Христом,"³ поново одвојио Нишавску епархију од Нишке и поставио јој за митрополита владика Јеронима, који је заједно са пиротским ајаном Махмуд Капиџибашом глобио и прогањао грађане Пирота, а многи су због тога бежали преко границе у Србију, одакле су се уз помоћ Кнеза Милоша враћали натраг и припремали народ на буне против Турака.

Народ пиротског краја са великим пијететом се односио према црквеним светињама, не само у Пироту него и у непосредној близини. Када је средином јануара 1833. године изгорео добар део манастира Св.Јован Рилски, заједничка светиња Бугара и Срба, дарови за његову обнову су пристизали не само из српских и бугарских, него и из даљих православних земаља. Кнез Милош је поклонио три звона а поједини хришћани су били ктитори манастирских стубова испред цркве, "Риста, син чувеног сељака Вукадина из пиротског села Јаловик Извора, дао је

* Рад саопштен на Међународном научном скупу "Живот и дело Митрополија Михаила" у организацији САНУ, СПЦ И СО Соко Бања 23-25 септембра 1994. у Соко Бањи.

¹ Илија Николић, *Теофилер Нишавске Митрополије*, ИЧ књ.12-13, Београд, 1963, 271, 285.

² М.Б.Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд, 1884, 33, 65 - 67.

³ Рад. Грујић, *Православна српска црква*, Београд, 1920, 108.

прилог да се подигне један стуб на коме је натпис - "Ктитор на тоја стелл Христо Вукадинов од Јаловик Извор каза пиротска" - испод тога стуба уклесан је двоглави орао и година 1835".⁴ Средином 19 века црквени живот становништва Пиротске митрополије знатно нам је познатији захваљујући приличном броју записа и натписа које су у својим радовима оставили угледни научници: Милан Ђ. Милићевић,⁵ Коста Костић,⁶ Јован Хаџи Васиљевић,⁷ Тихомир Ђорђевић,⁸ Мирко Живановић,⁹ Владимир Николић,¹⁰ и Илија Николић.¹¹

За време Нектарија у тефтеру Пиротске митрополије помињу се следећи свештеници: Кола Манча (1837), Захарије (1838), Живко (1842), Кирил Акимов, Никола, Тенча, Стеван (1843), Јона, Коста и Нича (1844 - 1852). После његове смрти до средине 60-их година у Пироту је био грчки митрополит Антим. За познавање прилика у Пироту тога времена значајан је допис у *Српским Новинама* у коме је владика Антим нападнут да је чинио свакојака неморална дела и злоупотребљавао свој положај: "Владика је рукополагао за свештеника оног ко му више плати. Ту скоро запопио је за 4000 гроша сељака који незна да чита и да пише. Владика забрањује свештенству које није у његовој милости да врши чинодејства. Да би егзистирало и свештенство постаје слепо оружје фанариота. Када су зимус Пироћанци зидали школу отерао им је учитеља. Владика је трговац и закупац. Од сељака узима двојно више него што му припада...Још као англофил тражио је да Инђилиз ослободи хришћане од Турака."¹²

Париским миром 1856. године право заштите хришћана у Османском царству преузеле су велике силе: Пруска, Енглеска, Италија, Француска, Аустрија и Русија, што је представљало једну врсту приказивања њихових освајачких тежњи и интереса. Фанариотска патријаршија у Цариграду успела је да присаједини српску патријаршију, пошто је турска власт уништила због наводно неисплаћених дугова држави. Цариградска патријаршија је платила те дугове и тиме посела читаву цркву у Османском царству. Тиме почиње постављање грчких владика и свештеника, отварање грчких школа, форсирање грчког језика. Ускоро ће у вези са тим доћи до српско-бугарског трвења а томе

⁴ С.Петровић, *Историја града Пироџа*, приредила Др Борислава Лилић, Пирот, 1996, 21.

⁵ М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, 165 - 169.

⁶ Коста Костић, *Прилози старијим српским записима и најновијим*, Извештај Пиротске гимназије, 1907 - 1908, Београд, 1908, 3 - 21

⁷ Јован Хаџи Васиљевић, *Српски народ и његове реформе*, Браство, 15, Београд, 1921, 163-170.

⁸ Тихомир Ђорђевић, *Архивска збирка за насеља у Србији у време прве владе Кнеза Милоша*, Београд, 1926, 419 - 426.

⁹ М.Живановић, *Нишавље*, Пирот, 1934, 104.

¹⁰ В.Николић, *Народне школе у Окрућу Пироћком до ослобођења 1877*, са старинским записима и белешкама, Сремски Карловци, 1924, 25 - 35.

¹¹ Тефтер црквене Општине у Пироту нађен је у Пироту 1955. године.

¹² Јован Хаџи Васиљевић, *Српски народ и његове реформе*, 165.

ће допринети и бугарски национални романтизам који, ширећи доминацију своје цркве, шири и свој језик на штету осталих хришћана у турској царевини. Бугари прогоне са своје територије све Грке, епископе и свештенике, а на њихов предлог протеран је у "сургун" и владика Антим.¹³ Нови владика Софроније такође Грк провео је у Пироту осам бурних година (1860 - 1868), када је кулминирала борба грчких владика против бугарске Егзархије, а у смислу националних претензија добијала и своју политичку аутономију. Владика Софроније је имао велике материјалне амбиције - прибегавао је продаји парохија "на исполицу" под кирију на годину дана, а рукополагао је за добру награду за свештенике и сасвим неписмене људе. В. Николић наводи да се "приликом рукополагања на прво достоин у смеју и шали добављало: за свињара, на друго достоин, он би одговарао: за говедара или за овчара и сл."¹⁴ Грци владике нису знали српски језик и сваки је имао по једног свог учитеља Грка који је знао српски језик, и за време службе архијерејске, "на десној страни се одговарало на грчком, а на левој страни у цркви на Пазару, на словенском језику. Певање на грчком вршио би овај учитељ."¹⁵ Владика Антим имао је за тумача учитеља Николу кога је он довео, а дужност "саћеларије" вршио је свештеник Коста, познат под именом "поп Коста Саћеларија", имао је парохију у Ђијлану и био протеран заједно са владиком Антимом у "сургун" приликом посете Великог везира јуна 1860. године.¹⁶

Крајем Михаилове владе Егзархија је добијала своје прве организационе и правне контуре, да се 1870. године успостави као национална црква бугарског народа. Султановим бератом од 1870. године под јурисдикцију Егзархије дошле су готово све старе, средњовековне бугарске епархије, Трновске патријаршије, а 1872. године југоисточне епархије српске Пећке (обновљене) патријаршије и неке епархије аутокефалне Охридске архиепископије. У тим епархијама Егзархије, па и у пиротској, фанариотски митрополити и епископи имали су да напусте своје положаје и буду замењени Бугарима, односно владикама које би именовала новоуспостављена Егзархија. Светислав Петровић наводи податак, да је поред бугарских учитеља у Пироту 1862. године после инспекције великог везира Кибризли Мехмед-паше било "неколико драгомана у Пироту постављени као уходе, који су примали плату од Турака, које су поједини трговци примали у куће из страха".¹⁷

После стварања бугарске Егзархије, 1870. године српска штампа је пружала посебну подршку Србима у југоисточној Србији па и у Пироту против турских насиља, злоупотреба грчких владика и бугарских егзархијских пропагандиста. Бугарски лист "Македонија", чији је

¹³ С.Петровић, *Историја града Пироџа*, 28.

¹⁴ В.Николић, *Народне школе у округу Пироџском*, 132.

¹⁵ Исти, нав.дело 133.

¹⁶ Јован Хаџи Васиљевић, *Српски народ и његове реформе*, 165.

¹⁷ С.Петровић, *Историја града Пироџа*, 64.

уредник био песник Петко Р. Славејков а главни циљ пропаганда бугарског националног духа у Понишављу, Поморављу и Македонији, полемисао је са београдским *Видовданом*, поводом српске „пропаганде” у Нишу и Пироту, тврдећи да је тамошње становништво бугарске народности.¹⁸ Поводом ових аспирација на неке крајеве Југоисточне Србије па и на Пирот, београдски либерални лист "Србија", у чланку посвећеном српско-бугарским односима, одговарајући "Македонији", закључује одлучно да су крајеви бугарског претендовања српски, као и Пирот. У једном опширном "Писму" из "Старе Србије" исти лист је осудио политику Мидхат паше, који, иако се представљао као прави управник, у суштини врши иста насиља као и његови претходници. С друге стране познато је да су и Мидхат паша, као и пиротски ајани, користили српски језик у саобраћању са становништвом, јер оно није разумевало бугарски језик. Ипак, приликом стварања Бугарске Егзархије 1870. године, Пироћанци су под притиском турских власти морали да се одреде. Турцима је посебно одговарало стварање нетрпељивости између српског и бугарског народа, па су подржавали бугарске територијалне претензије у погледу епархија, које треба да уђу под јурисдикцију бугарске Егзархије.¹⁹ Притом нису изостајали ни притисци на становништво. Изгледа да је рад Егзархије имао ограничен успех у Пиротском округу, нашто нас упућује извештај Призренског валије, од 6. 9. 1871. године, који је приликом своје посете Пироту, посебно похвалио уредност српске школе, где је "са напредовањем ученика врло задовољан. Особито му се допало што су ученици у српској и турској школи и турски пред њим на његово захтевање читали."²⁰ Међутим, убрзо су пиротски грађани увидели да није толико реч о борби против Патријаршије и рђавих грчких владика и њихових насиља и злоупотреба, колико да се преко Бугарске Егзархије у Пироту наметне некакво бугарско обележје.²¹ Ускоро је у Пирот био упућен протосинђел Јосиф, каснији бугарски Егзарх, да испита злоупотребе митрополита Партенија.²² Српска школа била је смештена у Митрополији у дворишту цркве Рождества Христовог на Пазару,²³ у црквеној порти, у партеру и на спрату. Учитељи и њихови помоћници плаћани су од црквених прихода.

У току 1872. године у Пироту и околним селима појавило се велико незадовољство против владике Партенија, који је као и његови претходници од народа узимао и велике суме новца. Најзад, после још једне посете од стране великодостојника, митрополита Глигорија,

¹⁸ *Историја Ниша* I, Ниш, 1983, 329.

¹⁹ Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија*, књ. I, 705.

²⁰ В. Николић, *Народне школе у Пироћу и округу Пироћком до ослобођења 1877*, 124, 25, 27; И. Николић, *Основна школа на Пазару 1815-1975*, 14.

²¹ *Призрен*, бр. 6, 6.9.1871, Библиотека САНУ, РЛ I, I.

²² Јован Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима*, 343.

²³ С. Христов, *Пироћки окрџ и његово население*, Софија 1894, 307.

Доротеја, Милентија и Илариона, владика Партеније је позван у Цариград, смењен с дужности по одлуци Егзархије, а на његово место за епископа у Пироту 1872. године постављен Евстатије, родом из села Момине у Бугарској за чије време се у Пироту талас бугарске Егзархијске пропаганде појачао. Евстатије је био последњи митрополит Пиротске епархије и једини није становао у згради Митрополије, као његови претходници, већ у метоху суковском (Храму Свете Богородице) "који је на домаку пиротске доцније сазидане Саборне цркве." Поменути Митрополија постајала је до 1880. године, а те године "општина је откупила за зидање нове основне школе ради чега је она и разрушена."²⁴

По преузимању дужности епископ Евстатије је у Пиротској епархији затекао преко 25000 "арачких хришћанских глава", неопредељено становништво за Егзархију, али је због познатих злоупотреба претходних фанариотских владика затекао егзархијски оријентисано школство.²⁵ Софијски митрополит наредио му је да у Пироту заустави српску националну активност и да школе прилагоди систему бугарских основних школа, као и да настави са увођењем бугарског језика у црквеној администрацији као и у општењу са грађанством. Његов рад на том питању није дао очекиване резултате - српска школа у Пироту бројала је све више ученика, а пиротска дворазредна гимназија основана 1869. године, задржала је обележје српске школе.²⁶ У томе је много помогла и активност познате београдске Семинарије тзв. Другог одељења као и један од утемељивача Тоша Петровић, који је од 1869. године помагао српске школе у Пироту и који се супротставио и самом раду епископа Евстатија.²⁷

Међутим, не може се порећи изванредан успех који су Егзархисти имали у вароши Пироту а знатно мање у његовој нахији обзиром да су и једни и други били хришћани, да су им ослободилачке тежње биле готово истоветне, а с друге стране језици обеју нација су слични и лако су се разумели. Тако је пиротска област, као ретко која у осмој деценији 19. века постала поприште верских немира између егзархиста и фанариота односно патријаршиста, о чему говори следећи запис:

"Напредовање просвете у овом региону беше више заустављено од стране црквене хијерархије но од стране туђина, управо, овај округ био је те зле среће да су се преко њега ломиле размирице патријарха и егзарха. Пиротски округ је лежао на путу између цариградске и нишке дијецезе. У Пиротском округу среле су се обе црквене власти. Пироћанцима беше суђено да буду сведоци ове жалосне борбе."²⁸

По запису пиротског свештеника оца Спиридона Пирот је ослобођен: "1877. лето месец декемврија ден 16. означујемо како

²⁴ С.Петровић, *Историја града Пироћа*, 35.

²⁵ В. Николић, *Народне школе у округу пиротском*, 122.

²⁶ АС, Мпс. Ф 13-110; "Призрен" 6. 9 1871, 2.

²⁷ Виден Тошић, *Рукописне белешке*, породична архива у Пироту.

²⁸ Просветни гласник за 1880, 336.

преузеше србе Пирот, у петак улезеше почту турци побегоше из града у четвртак",²⁹ па је том приликом епископ Евстатије сачекао на челу свештеника и народа српску војску на улазу у Пирот. Није се снашао у новонасталим специфичним условима и убрзо бива смењен.³⁰

У тим данима став и делатност цркве били су веома значајни зато је по налогу Српске владе српски митрополит Михајло, по ослобођењу Пирота послао почетком јануара 1878. године свештеника Николу Ружичића као изасланика владе, са задатком да уклони егзархијске свештенике и уведе црквени ред и поредак какав је био у Кнежевини Србији, као и да преузме и среди имовинске односе цркве и државе, као и да уреди црквену администрацију. Од Евстатија је захтевано да управу црквом у овом ратном стању повери Ружичићу, да се у црквеној администрацији уведе српски језик и да се у цркви као врховни господари помињу српски митрополит Михаило и кнез Милан. Евстатије је само формално прихватио ове захтеве, али је и даље радио и прижељкивао бугарску црквену управу. Иза тога уследило је писмо српског митрополита Михаила епископима Ниша и Пирота у коме се истиче да држава стоји испред цркве и да се она потчињава државним законима.

"ЕПИСКОПИМА У НИШУ И ПИРОТУ

Срдачно благодарећи Богу ишло је милосјивно благоизволео благоволити оружје храбре војске свејложа господара српског књаза нашег Милана Обреновића IV ми се радујемо ишло можемо да вас и вашу иастиву поздравимо са срећним ослобођењем и уједињењем са Србијом и по ишме да позовемо вас у заједницу са православном српском црквом у којој по милости бојжој ми чиновалствујемо јављајући се вашим преосвешћенству и позивајући вас у заједницу српске православне цркве, ми вас молимо, да се одазовеите овоме нашем брајском позиву и изволиите наредити да се по правилу које је у Србији:

Прво, сјоминје благовјерни и христјољубиви књаз наш Милан, сујружа његова књежиња Наћалија и наследник његов Александар при бојсслужењима и чиновејствима у цркви и ван цркве, као ишло ћетје и ваше преосвешћенство на дојичном месту сјоминјаићи и нас у знак заједнице са вама.

Друго, да свеићенство и свеићенство обојеја реда ваше ејархије појшјомаже српске власићи ради сигурности, реда и оишјећ најрејка.

Треће, да свеићенство народу прејходи примером и поучава ја у вери и побожности као и у врлинама граћанске добродјејелји и чистости, у оданости према свејломе Књазу и дому његову и у послушности власићима које он посијави, као и у уздржљивости и жрјтвама које се појраже за оишју користи и срећу.

Ми се радујемо ишло смо добили добре гласове о родољубљу вашег преосвешћенства и у већине ишмоиних свеићеника који су с љубављу предусрејтали српску војску, иа се наома да ће се иша љубав и сложа његоваићи и све више уишрђивати под владом његове свејлости просвећеног, вишешког и родољубивог земаљског нашег господара и у заједници с њим.

²⁹ Душан Ћирић, *Белешке о Пироћу*, 111, рукопис. Музеј Понишавља у Пироту.

³⁰ Опширније код: В. Стојанчевић, *Односи између Србије и Бугарске од Санстефанског мира до Берлинског уговора*, Зборник за историју Матице Српске, 18, Нови Сад 1978, 51-64.

У намери да се боље упознамо са стањем ваше епархије молимо вас да нам пошљете извјештаје о простору своје епархије. Колико имате цркава и манастира, колико парохија и свештеника, колико у ком манастиру браћства, колико протојереја и неокрећеног имања или немају и како се издржавају цркве и манастири, колико и зашто свештеници примају награде за чинодејства од народа или од прихода црквених, а и како сте ваше преосвећенство и колико примају награде или плаће и да ли сте је примају од народа непосредно или посредно преко власти, одсеком или друкчије и како.

Ово је нама потребно ради будућег расуђивања, а међутим и ваше преосвећенство и свештество примаће награду као што је и до сада било по тамошњим обичајима до даље наредбе државне и саборне власти српске.

Надамо се у њеблагод ђосиода сјасишеља Исуса Христја пасицира и челника нашег, да ће избавити сву своју светиу цркву од злокачественаго Ига Азарјанкога и њада ћемо са свом ослобођеном браћом и децом видети се у православном сабору српске цркве која ће пуно радосно одајти Госиоду хвалу, умети и решити коначна питања за умирање и усјокојење свију и свакога.³¹

Значајно је да, на Ружичићево инсистирање, Евстатије одговори на писмо митрополиту Михаилу, Евстатије је послао само статистички преглед своје епархије. Пише и министру Васиљевићу и то на руском језику, жалећи како не зна "по српски варошко писат",³² већ само бугарски и руски, приговарајући му се како му је нишка епархија узела шест села, затим скоро информативно наводи бројке цркава и свештеника у својој епархији, али намерно пропушта да наведе број православних домова и њихове националне припадности. У акцији прикупљања помоћи српској војсци, када је "Прокупачка црква понудила српској војсци 40 000 гроша, Нишка 30 000 гроша, Лесковачка 2 000 цесарских дуката, Пиротска црква се не помиње као приложник".³³ Ипак су Пироћанци, заслугом Николе Ружичића, прикупили од народа за Црвени крст око 50 000 гроша.

У борби за одржавање свога положаја Евстатије је очајавао усамљен јер је национално одушевљење Пироћанаца за сједињењем са Србијом било јаче од Егзархије и грчког богослужења. На свечаности 13. фебруара 1878. године приликом освећења Нишке саборне цркве, којој је присуствовао и Кнез Милан, а која је имала и политички карактер јер се одржавала у тренутку када су се Русија и Турска погађале око будућег мировног уговора, а којој је присуствовао и Евстатије, Кнез Милан му се обратио: "Врло ми је драга ваша изјава, тим дражија што је ваше преосвећенство било сведок те крваве борбе моје јуначке војске, што је својим очима гледало ону свету борбу за ослобођење Пирота у којој је 700 мојих војника погинуло и рањено. Нека ми Бог дао да проливена крв српска пред Пиротом и другим местима буде од користи за слободу и срећу наше браће".³⁴ После свечаности у Нишу српска власт није више

³¹ АС, По 64-92, 113.

³² Нав. место.

³³ Нав. место.

³⁴ Тодор Поповић, *Блде усјомене мог животиа*, приредила др Борислава Лилић, Пирот 1996, 1-145.

желела Евстатија у Пиротској епархији и он је уклоњен, послат је у Крушевац, у манастир Св.Романа, где је извесно време живео као свргнути епископ, за кога се, како се види из једног дописа, тражи " 1431 динара за трошак епископа Евстатија у Крушевцу".³⁵

После протеривања епископа Евстатија пиротска владичанска столица Горње Мезије, коју су Грци установили 1761. године је укинута а Пиротски округ је припојен Нишкој Епархији актом митрополита Михаила 1. новембра 1880. године. До тада је Пиротском епархијом управљао митрополит Михаило, преко проте Драгомира Цветковића, ученог богослова, сарадника *Хришћанског весника*, а који је становао у улици која се и данас зове Протина мала.³⁶

Интересантно је Јиречеково гледање, као бившег министра просвете у Бугарској на црквени и политички утицај Егзархије у Пироту. Он сматра да су Бугари углавном имали упориште у вишим организованијим слојевима у Пироту, док је сељаштво у својој маси на целом овом простору,³⁷ показивало политичких симпатија за Србију, односно српску православну цркву. Егзархија је у Пироту имала нешто јачи утицај међу неколико крупних трговаца и извозника на пијаце бугарских градова у Софији и Источној Румелији. Карактеристично је међутим, да у Пироту Бугарски револуционарни комитет није успео да нађе присталице међу Пироћанцима упркос покушајима В. Левског.³⁸ Насупрот томе, ослањајући се на традиције 1836. и 1841. године у Пиротској кази је тајна загранична српска устаничка организација Пироћанаца одиграла велику улогу у одбијању бугаризацијских тежњи Егзархије. Присталице Егзархије у Пироту после ослобођења, вратиле су се патријаршији, односно српској цркви. Што се тиче расположења сељачког становништва, оно је, већ по свом традиционализму и конзерватизму, масовно остајало изван Егзархије иако је формално обухваћено њеном архијерејском јурисдикцијом. Оно је живело у традицијама бивше Пећке патријаршије која је укинута још 1766. године. Метоси српских средњовековних манастира у Пироту одиграли су ту своју заштитничку улогу у одржавању српске црквене и народне свести.

³⁵ АС, По, 119.

³⁶ С.Петровић, *Историја града Пироћина*, 38.

³⁷ В.Стојанчевић, нав.дело 56.

³⁸ Н. Бурмовъ, *Български револуционерен централен комитет* (1867 - 1876) София, 1945. 101; В. Стојанчевић, *Односи између Србије и Буџарске*, 51 - 64.

КУЛТ ЧУДОТВОРНИХ СВЕТОГОРСКИХ ИКОНА НИШАВСКЕ-ПИРОТСКЕ ЕПАРХИЈЕ

I

Иконе су за молитву употребљаване од првих векова хришћанства. Свештено Предање сведочи о постојању Спаситељевог лика, још за време његовог земног живота (Нерукотворени Образ), као и о икони Пресвете Богородице насликаној одмах по смрти и Васкрсењу Њеног Божанског Сина. Свештено Предање потврђује да је Православна црква од почетка имала јасно и непроменљиво схватање нарочитог значаја иконе, пошто оно произилази из учења о оваплоћењу Другог Лица Свете Тројице- Господа Исуса Христа. Употреба икона корени се у самој суштини хришћанства, јер последње откривење које је предао Богочовек, није само откривење Речи Божије, него исто тако лика Божијег, како саопштава Св. еванђелист Јован: „и Логос постаде тело и настани се међу нама.”

Верни целивају икону Пресвете Богородице стога што је она постала Мајка Сина Божијег, а такође и иконе светих, јер су били верни Богу, борили се против греха подражавајући Христу, ишли његовим стопама и проливали крв своју њега ради. Светитељи се поштују као људи које је сам Бог прославио, који су с Божијом помоћу постали страшни за непријатеље људског рода, а добротвори за оне који се с вером подвизавају. Иконе светих су место сусрета чланова цркве која пребива на земљи са светитељима који живе на небесима и већ су прибројани небеској Цркви. Иконе Христа, Мајке Божије, анђела и светитеља стално подсећају верне на невидљиво присуство целе небеске пуноће у цркви -оне видљиво изражавају идеју неба на земљи.

Српски народ је кроз иконе потврђивао стварност светитеља као живих бића; гледајући у њихове ликове добијао подстрек и одушевљење да, под туђином, и он хода њиховим путем са чврстином вере њихове, напајао се њиховом неустрашивошћу пред страдањима и мукама и да се жртвује из љубави према Богу. На лицима свих светитеља читали су православни смерност, постојанство, дубину мисли, озбиљност, мир, благод, невиност и чистоту душевну. И тим својим духовним родитељима налазило се за корисно да дом свој украсе светим иконама. Робујући под Турцима кроз неколико столећа Срби су били без школе и писмености. Осим свештеника мало је ко знао да чита Свето писмо и учи се навици спасења. Зато је читање заменио гледањем Светог писма

насликаног на иконама, житијима светитеља, Христових јунака, и више кроз очи него кроз уши сазнавао истину живота и пут спасења. Тако су очували своју веру и спас своје душе. Икона је, исто као што је и симболизам првих хришћанских векова била заједнички језик целе цркве и заједнички језик јединства цркве, изражавала заједничко православно учење, заједничко православно аскетско искуство и заједничку православну литургију. Икона је увек изражавала откривење цркве, износећи га на видљив начин пред очи верника, постављајући га пред њихове очи као одговор на њихова питања, као учење и путоказ, као задатак који треба испунити. У икони човек прима откривење и преко иконе он одговара на то откривење онолико колико он у томе учествује. Другим речима, икона је видљив доказ како Божијег снисхођења човеку тако и човековог полета према Богу. Ако реч и песма Цркве посвећују нашу душу помоћу чула слуха, икона је посвећује помоћу вида, првог међу чулима како кажу свети Оци: «Светиљка тијелу је око. Ако, дакле око твоје буде здраво, све ће тијело твоје свијетло бити.» (Матеј 6, 22).

Помоћу речи и помоћу иконе литургија посвећује наша чула, стога је Црква одлуком Седмог Васељенског Сабора наредила да се «постављају иконе попут слика Часнога крста, извора живота у свим Божијим црквама на посудама и светим хаљинама, на зидовима, на таваницама, у кући и на јавним путевима.» То је зато, јер она види у икони средство које може и које мора да омогући испуњење у нашем животу онога «шта нам је открио и пренео Богочовек». С друге стране, пошто «благодат коју су светитељи стекли у току свога живота остаје и даље стално на њиховим иконама, постављане су свуда да би освештале свет благошћу која је њима својствена.»¹

II

Центар окупљања Пироћанаца у време турске власти био је око Темског манастира Св. Ђорђа² чија је околина била препуна

¹ Леонид Успенски, *Смисао и садржај иконе*, Свети Кнез Лазар, Часопис за духовни препород, 2-3, Призрен 1995, 150,151; Упореди: Hugo Koch, *Die Altchristliche Bilderfrage Nach der Literarischen Quellen*, Göttingen, 1917; Georg Ostrogorsky, *Studien zur Geschichte des Byzantinischen Bilderstreites*, Breslau, 1929; Г. Острогорский, *Соединение войска о св. иконах с христологической догматикой в сочинениях православных апологетов раннего периода иконоборчества*, изд. Кондаков. Семинария, Прага, 1929.

² Када је у другој половини 4. века установљена епископска столица у Дакији са седиштем у Белој Паланци -Remesiani- и за првог епископа дошао чувени проповедник Никета, хришћанство се захваљујући њему «брзо ширило у планинама Нишавља, а Тугес-Пирот постаје центар хришћанства који својом шумовитом околином привлачи многобројне аскете да подижу своје ћелије свуда у Понишављу, а нарочито око данашњег манастира Св. Ђорђа у Темској. У самом Тугесу подигнута је мала црквица у близини Градића с леве стране пута Пирот-Ниш. Уочи првог светског рата једна побожна жена открила је остатке ове црквице а у рушевинама је нађена већа количина златног и сребрног новца, са ликом и именом цара Константина. У самој тврђави постојала је још једна мала црквица чији се темељи и данас могу видети у унутрашњости Централне куле». -М. Живановић, Нишавље, Пирот 1934, 14. Милојевић убраја Понишавље у прву српску

испосничких ћелија и малих цркава и заштићена шумом. Овај предео је пружао веома добро склониште, али је и често страдао због близине града Темца. Када је 1761. установљена у Пироту Митрополија - „Нишавска Епархија Горње Мезије” - од тада ничу и у самом Пироту пуно метоха и мањих цркава и Пирот постаје оно што је до тада Темски манастир. Везе које је Пирот имао и пре оснивања Митрополије са манастирима у Србији (Студеницом, Дечанима, Грачаницом) још су више појачане. Све ово је поред чисто верског карактера, јачало и српски дух и успомену на слободу Немањинског периода, бодрило Нишављане да на почетку 19. века својим учешћем у српским устанцима искажу своју припадност српском народу.

свету Црну Гору -због калуђера- црноризаца, поред Охридске, Битољске, Кичевске, Дебарске, Скопљанске, Ђиланске, Кумановске, Криворечке, Врањске, Бањске и Софијске нахије. Тај „средердни” део српске земље и Србије, још за време Стефана Немање, препун је био српским манастирима који су у то време „представљали Академије знања и вештина јер су њима калуђери писали књиге, изучавали све науке и вештине, као: Богословију, Философију, Астрономију, Математику, Јестаственицу, Лекарство, Видарство, разне занате и Вештине изучавали теоретично у манастирским школама и практично у манастирским разноврсним болницама, сликарницама, занатлиницама, разноврсним радионицама.” На источној капији српске државе у другој половини 19. века помињу се као Милутинове задужбине: Св. Стефан Архиђакон у Бањи (Тустендилу), Св. Богородица -задужбина Стефана Дечанског и Реље Охмућевића у Самоковској нахији, Св. Јован у Трнској нахији, Св. Арханђео Драгомански, Св. Богородица и Св. Марина у Софијској нахији. Драгомански манастир Св. Арханђела, задужбина Немањића, до постанка Кнежевине Бугарске припадао је Пиротској нахији; Рујански манастир Св. Арханђела у Трнској нахији задужбина је из доба краља Драгутина; Масловштитчки манастир Св. Богородице задужбина је српска из доба Деспотовине; Доброшевски или Погановски манастир Св. Јована Богослова задужбина је из времена краља Уроша Великог -такође је у Трнској нахији; Белоградшки манастир Св. Богородице задужбина је српских владалаца пре Немање; Дивљански манастир Храм Св. Димитрија задужбина је Мрњавчевића; у Пиротском округу Суковски манастир Рођења Св. Богородице, задужбина Деспота српских; манастир Темски Св. Ђорђа задужбина српска из доба Немањића, обновљен за време српског деспота Стефана Високог (почетак 15. века); манастир Ржански Рођења Св. Богородице задужбина српска из доба последњих српских деспота; Базовички манастир Св. Онуфрија такође из доба последњих српских деспота.” -Милош С. Милојевић, *Наши манастири и калуђерство*, Београд 1881, репринт издање Београд 1997, стр 54; Милојевић даље наводи да је већина ових манастира имала своје манастирске метохе. Духовници ових метоха -таксиоти- издржавали су свој метох прикупљањем милостиње а по одобрењу и благослову својега манастира -духовник је могао да постриже какву старицу а некад и млађу за монахињу. Таква се калуђерица сматрала као монахиња оног манастира из којег је био духовник који је постригао, и она је остала у метоху. Прибирала је милостињу за манастир од побожних хришћана а раздавала народу *канаскију* -штампане видове манастира, бројанице, крстиће, а из Хилендара још и грође са лозе Светога Симеона. Сакупљене прилоге слала је или сама односила у манастир уредно. Зна се да су се на тај начин монашле жене метоха манастира Дечани и Рилског манастира (којих је било у Пироту и Нишу) и манастира Св. Јована Бигорског. Оне су ткале платна, плеле чарапе, и спремале ручне радове у преобукама за манастире којима су припадале.” Око 1850. године поново се обнавља монашки живот калуђерица, што се види из берата које је султан издавао Митрополитима рашко-призренском и скопском. -Архимандрит Н. Дучић, *Рашко-призренска митрополија*, Београд 1896, 74.

У састав Хиландарског властелинства после краља Милутина, ушли су многи метоси са својом земљом и приходима. Хиландарци су долазили на своје метохе не само са би руководили пословима већ и да би обновили запуштено и довршили започето. Преко њих се преносио утицај светогорске уметности на градитељство и сликарство у матици земљи. Тада су преношени у Србију, у Поморављу и Понишављу, поред култа чудотворних икона и атонски облици и култови на цркве. Хиландарци су у живопис својих метоха редовно уносили неку од својих тема. Ширили су кроз сликарство Хиландарски иконографски тип Св. Симеона и Св. Саве, подстицали су омиљеност неке од својих чудотворних икона или истицали на почасно место у храму слику Ваведења Богородице, своје храмовне славе. На тај начин присније су сродили свој манастир са средином у којој су им се налазили метоси. Најстарији писани запис о везама са Хиландаром Пироћанаца датира из 1561. године године где се као ктитор Хиландара помиње Старац Исаије који је походио задужбину Стевана Немања и Светога Саве и на књизи коју је приложио манастиру, записао: „Сију книгу приложи старац пиротски Исаије иеромонах манастиру Хиландару в љетје 7060” (од стварања света). Нема записа од када се икона Богородица Тројеручице налазила у Хиландарском методу у Пироту, али се са сигурношћу може тврдити на основу бројних казивања (нека од њих је прибележио Т. Петровић а односе се на другу половину 19. века), да је њен култ у Пирот донео неки од бројних приложника пиротских манастиру Хиландару. Шездесетих година 19. века чувар Хиландарског метоха у Пироту био је јеромонах Теофан Хиландарац. Сачуван је и један натпис на посребреном дискоу за нафору у Саборној цркви манастира Хиландара следеће садржине: „От рождества Христова 1856, марта 10 дна сеј дискос приложи во свјатеј црквеј Хиландар господин Хаџи Панча родом от Пирот, ради покојних родителех јего Јеремија монаха и Недели Свјех сродников их...”. Ова веза Пироћанаца са Хиландаром и другим српским манастирима настављена је и у 20. веку и то највише преко „руских светогораца”. Немајући довољно Срба калуђера Митрополит рашко-призренски Нићифор обраћа се старешини ћелије Св. Јована Златоустог у Св. Гори, да му са знањем руског конзула у Пећи, пошаље изван број калуђера Руса ради чувања Дечанске лавре која је тада доста страдала од Арнаута. Оснивач ове ћелије, старац Кирило одазива се молби и 1903. године са 20 младих калуђера долази у Дечане, где за кратко време обнавља живот у овој царској лаври. Нешто касније, по избијању револуције у Русији, 1918. године ови калуђери долазе у Пирот са благословом епископа нишког Доситеја и преузимају управу манастира Св. Богородице у Сукову. За ове светогорце Суково је било погодно место за њихов мисионарски рад. Они су за своју ћелију на Св. Гори Атонској прикупљали прилоге у новцу и натури. Вођени овим калуђерима Пироћанци су у већим групама одлазили, најчешће пред

Ускрс на Св. Гору Атонску, да би се тамо о празнику исповедили, причестили и молитвом окрепили.³ Дан њиховог поласка записао је

³ Код Срба Нишављана посебан, култни значај имала је страсна -последња недеља великог Ускршњег поста. Наводимо ретки запис једног Нишлије из 19. века: «Од празника Цвети сваке вечери целе последње -Страсне недеље, бивало је, бдење у цркви Св. Арханђела Михаила. Других цркава онда није било у Нишу. На Цвети увече у први мрак, почињало је дрвено клепало лупати за бдење дуго, и то у размаку три пута. Звона онда нису била, јер Турци из фанатизма, мржње и ината и других бојазни нису дозвољавали да ма која црква има звона. Народ је онда био много побожнији и увек је на свако бдење радо ишао на време у цркву и она је увек била пуна света. По турском обичају и наредби никада се није ишло ноћу по улицама без светлости. Сваки је морао носити упалени фењер, ако тога нема носио је упалену славску свећу. Ишли су: стари, млади, мушки и женски па и децу своју водили на бдење и тиме васпитавали младеж у духу хришћанства и побожности. Народ је волео и чувао своје верске обичаје, зато је са великом побожношћу ишао чак и ноћу у цркву. Уочи Страсне недеље, Митрополит је Нишки достављао паши, да према хришћанском обичају последње недеље Великог поста народ иде у цркву на бдење и молио је пашу да за то време постави стражу у дворишту црквеном и ван њега, ради целе Страсне недеље. Стража је долазила и вршила своју дужност до свршетка бдења. Народ је дошао на време. Црква је пуна дупке. По обичају, уз пратњу свих свештеника Митрополит улази у цркву носећи у руци дугачак црн штап место патарице. Свештенство облачи за бдење црну одећу. Почиње бдење. Пева се «алилуја» нотално. Свештеник кади народ тајном кадионицом, (то је кратка кадионица без ланчева и прапорака) без икаквог звука... За бдење Великог четвртка спремали су се поред осталог и сви полијелеји, светњаци, кандила итд. У ово доба био је још један обичај. Усред цркве се ставио један дрвени стуб до три метара висине. На врху стуба закован је био један троугао од дрвета, а на његовом горњем делу десне и леве стране укуцавани су по шест шиљатих ексера. На њима се ставило 12 воштаних свећа од 40-50цм висине свака свећа. Ово се употребљавало само на Велики четвртак увече за време јутрење када се чита 12 јеванђеља. Увече тога дана у црквено обично време запале се свећњаци, кандила, полијелеји, запале се и оних 12 свећа, што су на троуглу. По завршеном читању сваког јеванђеља, одмах би се гасила и скидала са троугла једна свећа. Тако је сваки могао у моменту видети и знати, па и деца, колико су јеванђеља прочитана и колико још има до свршетка. После шестог јеванђеља, при певању дирљиве и жалосне стихире: *Днес Христѳос висий на дрвје...* из олтара се износио велики крст. Овај крст на коме је Христос у природној величини изрезан и намалан још и данас се налази у ондашњој старој цркви Св. Арханђела Михајла, онај исти из старог доба, дрвени велики крст. Кроз северна врата из олтара излазе два ђака са рипидима, два ђакона, сви свештеници, три калуђера (Хиландарски, Дечански и Рилски, који су стално живели у Нишу у својим манастирским метосима -становима), за њима иде Митрополит. Место сјајне владичанске «патарице» носи он велики црни дрвени штап знак жалости. Сви су обучени у жалосним црним одежама пева се: *Днес Христѳос висий на дрвје...* Јавља се из олтара Христово Распеће, које носи најстарији свештеник на десном рамену. На Распећу горе три велике воштанице. Свештеник је био Иконом Јован -поп Ване у оно доба било је проте, али према Цариградском правилу у свештенству најстарији чин био је *Иконом*. Распеће се носило поред предикаонице до амвона напред цркве. Народ се непрестано крсти са највећом побожношћу и пада на колена. Многи гласно плачу. Призор величанствен. Дирљиво је и жалосно одјекивало у цркви и оно куцање чекићем, кад се Распеће - Крст, утврђивало напред цркве, у постоље - камен. Чују се гласови људски: ето сад закопаше Христа. Није могуће описати овај приказ, онај моменат и ону верску побожност. Чим је Крст постављен Митрополит и свештенство крсте се, метанишу и целивају Распеће по реду. Митрополит иде уз свој сто. Продужује се бденије а народ са страхопоштовањем и побожношћу, прилази и целива Свето Распеће. Нека од жена мете на Распеће пешкир, нека комад свиленог платна од «бурунцука», а нека комад «бурунцука». Пошто се бденије сврши а народ целива Распеће, свет се разиђе кућама...» - Димитрије Цветановић, *Бдење - Страсне - последње недеље великог Ускршњег поста* за

прота Љубомир Антић: „Био је то празник и догађај за све и за њихове рођаке и пријатеље који су слали манастиру своје поклоне. После молелства за пут, излазили би из цркве на челу са рипидима, свештенством и народом уз брујање црквених звона и одлазили на станицу одакле су возом путовали за Грчку.“⁴ Једна група од 56 Пироћанаца је 12. априла 1923. године стигла у Хиландар на Велики петак, предвођена свештеником Атанасијем Џунићем. Пироћанцима је приређен свечани дочек. Богобојажљиви Пироћанци даривали су манастир пиротским ћилимима и новцем, обишли и друге манастире Свете Горе Атонске, које су такође даривали новцем и поклонима. Братство ћелије Св. Јована Златоустог је том приликом, као ударје, предало Пироћанцима две изузетне чудотворне иконе - Св. Богородицу *Млекопитатељницу* за цркву *Успеније Пресвете Богородице* у Тијабари, где се она и данас налази, и Св. Богородицу *Достојно Јест* - за цркву *Рождество Христово* на Пазару. „Иконе су дочекане у Пироту са великим пијететом и страхопоштовањем. Била је огромна маса света, ђака и свештеника на железничкој станици, када су иконе изнете из вагона присутна је била и војска, да почасним плотунима дочека њихов долазак у Пирот“.⁵ Иконе се чувају као највеће светиње у пиротским црквама а има и забележака да су људима доносиле чудесна исцељења од многих болести.

Међу чудотворним иконама са Св. Горе Атонске које су у Понишављу почеле да се славе током 19. века, неке су припадале руским монашким заједницама.⁶ Једна од њих је и икона Богородице *Достојно Јест* којом су руски монаси даривали пиротске чорбације 1923. године. На

време турске владавине до 1878 у Нишу, Успомене старог Нишлије, Преглед цркве Епархије Нишке, 1932, XIII, 4, 89-91.

⁴ Љубомир Антић, *Везе Пироћа са Хиландаром и Свјетом Гором*, ВСУЈ, XVI, 964, 369, 7.

⁵ Виден Тошић, Казивања, забележено 1963. године.

⁶ Прве поуздане везе између српских и руских земаља односе се не само на почетак владавине династије Немањића, него се однос на Растка Немањића потоњег Светога Саву који је примио постриг у руском манастиру Светог Пантелејмона и тамо провео прве монашке дане, да би се потом преселио у Ватопед - Доментијан, *Живој Свјетога Симеона и свјетога Саве*, Ђ. Даничић, Београд 1865, 124 - 127; Теодосије Хиландарац, *Живој Свјетога Саве*, Ђ. Даничић, Београд 1860, 6 - 10; Први писани траг о директној вези Хиландарског братства са руским Кнежевством датира из 1550. године када је предводника Хиландарског Братства - Хиланадрског игумана Пајсија примио Иван Грозни. За ову прилику Хиландарци су промишљено одабрали поклоне за руског цара: то су најпре иконе хиландарских ктитора Светог Симеона и Светог Саве Чудотворца, светог краља Милутина, светог кнеза Лазара, напрсни сребрни крст са делићем Часног крста украшен бисерима и драгим камењем који је Свети Сава носио. Светогорски иноци су молили руског владара да им помогне да се реше разних невоља које су их снашле пропашћу српске државе и губитком дарежљивих ктитора. Моле за новац да обнове манастирске зидине; моле и за заштиту код турског султана од похлепе и пореза његових људи, као и да им султан поврати имања која су им Грци узели. Обзиром да је Иван Грозни убрзо послао писмо султану Сулејману II да олакша намете Хиландарцима, у недостатку архивских списа, упућује нас да би и друге молбе игумана Пајсија биле услышене.

икони је натпис: „Сија Св. икона написана и освјашчена на Св. Атонској Горе В. Руској обитељи Св. Јована Златоустаго при настојатељи јеромонахом Кириле с братијом 1914 год.“ Икона Богородице смештена је са леве стране олтара на постаменту, и украшена је многим вотивима. Њена чудотворна моћ показала се три године по доласку у Пазарску пиротску цркву. То је догађај везан за велику поплаву 30 јуна 1926. године, када је црква Рождества Христовог била испуњена водом до доњих прозора. „Када је после неколико дана избачена сва вода видело се да је потребно изменити под од цигала и плоча. Том приликом је испод олтара подигнута преврнута велика мермерна плоча на којој се указао прекрасан српски двоглави орао с круном. Тај уметнички рад је сличан двоглавим орловима у манастиру Манасији, Каленићу и Љубостињи. То значи да је тај наш споменик из 15. века, и да је на месту Старе Цркве била једна од оних древних православних цркава које је 1664 поменуо енглески племић Џон Бурбури. Тај двоглави орао је такође печат српства Горњег Понишавља.“ О наласку те драгоцене српске плоче анонимни песник написао је следеће стихове:⁷

⁷ Светислав Петровић, *Историја града Пироћа*, приредила др Борислава Лиљић, Пирот 1996, 97-68. Са доласком чудотворних икона Богородице Млекопитатељнице и Богородице Достојно Јест, Пирот је постао једно од места, између два светска рата, са веома богатом духовном културом и патријархалним животом, где се чувају принципи свете Христове науке. У том циљу у Пироту је радило неколико установа: 1. *Друштво женског хришћанског покрета* -основано иницијативом његовог преосвештенства епископа нишког др Јована са циљем верско-моралног уздицања чланица и стварања свести о хуманости. Пред Божићне и Ускршње празнике Друштво -одева око 20 ученика и материјално помаже сиромашне породице. Друштво често држи предавања уз сарадњу Пиротског парохијалног свештенства." 2. *Хришћанска православна заједница* -основана одмах по свршетку првог светског рата. Друштво је постојало као подбор Хришћанске заједнице у Крагујевцу. На апел владике др Николаја, водећу улогу у друштву добијају млађи свештеници који су сваке недеље и празника држали популарна предавања религиозно-моралног карактера. Од Чланског улога и добровољних прилога, друштво је помагало своје сиромашне чланове у случају смрти, несрећа и очи великих Господњих празника, којом приликом никада није изостала помоћ потоњег епископа нишког др Јована, родом из оближњег пиротског села Дојкинаца. Друштво је сваке године у току лета предузимало молитвене походе у оближње парохије и манастире. 3. *Црквено певачко друштво у Успеније Свете Богородице*" -основано је одмах по ослобођењу 1919. године са циљем: да кроз религиозну хорску песму „буди верска и морална осећања, да подстрекава чланове и остале верне на све што је свето и узвишено.“ Оснивач је слепи црквени појац Милан Џунић. У почетку хор је био дејчи. Касније је реорганизован и претворен у црквено-просветну установу уз велику помоћ и симпатије грађанства. Осим црквених песама којима на челу друштва био је прота Михаило Неђић. За свој рад одликовано је Орденом Светога Саве. 5. *Библиотека Свештеничког брајствова*. Уједињењем 1918. године, српском православном свештенству стављено је у задатак и рад на санирању верских прихода у народу, које је рат до темеља уздрмао. Из тог разлога а на иницијативу неколико свештеника, основана је библиотека Свештеничког братства која је располагала великим бројем црквених и великана светске књижевности. У библиотеци су одржавана предавања из области религије. 6. *Дечји црквени хор*ови у

При оправци старе цркве у Пироту
Тридесет четврте - прошлога столећа -
Подигоше цркву побожни нам претци.
Уз мирис тамјана и воштаних свећа
Слушаху се често и Бог и сви светци.

У тој богомољи оправка се врши:
Над црквеним подом одјекује пијук,
По нека се плоча ил опека крши
Док напољу ветар мења снажни фијук.

основним школама постојали су као саставни део верске наставе -певали су на школским и црквеним свечаностима, духовним концертима, у цркви на Св. Литургији. Предводили су их свештеници -вероучитељи.

Црквено верски живот тридесетих година нашега века описао је у својим *Записима* један од добротвора Тијабарске цркве пешадијски потпуковник српске војске Виден Тошић: -Пироћанци се утркују у својој побожности, знајући да без Бога и вере нема живота, знајући да је то извор и утока живота. За све ово Пироћанац има да захвали светој Српској православној цркви, да захвали свом првом просветитељу и архиепископу Св. Сави који га је научио, просветио и упутио на пут спасења. Овај се крај с правом може назвати светосавским по бројности српских православних храмова и манастира који су жижка некадашње културе, народне просвете и религиозне свести; уточишта оних, што под земаљским блеском заборављају своје грађанске дужности према Богу и људима; мирна пристаништа узбуркане немоће људске. У њима су налазили мира сви без разлике: богати и сиромашни, слободни и потлачени. У овим скромним многобројним богомољама за време петвековног робовања, у недељне и празничне дане, махом ноћу, сакупљао се православи народ и узносећи молитве Богу, надао се слободи и лепшој будућности. У погледу посеђивања храма нарочито предњаци Пирот. Сваке недеље и празника обе пиротске цркве пуне су благочестивих хришћана. Због те своје праве побожности он је назван „Малим Јерусалимом“ и „Богочуваним градом“. Да су Пироћанци побожни види се и по томе, што највише хаџија -поклоника има у Пироту. Сваке године одлазе у Јерусалим по неколико побожних људи и жена чији је заветни циљ да пред своју смрт посете Гроб Господњи. Њихов испраћај и дочек је празник за све Пироћанце. Пироћанци радо и често посећују оближње манастире и храмове. О славама могу се видети читаве поворке људи који пешице или на волујским колима одлазе на црквену свечаност, носећи при том помоћ цркви или манастиру. Ту се целе ноћи и дана певају црквене песме, читају акатисти и разне молитве. Уобичајено је да домаћин храмовске славе буде из Пирота. Своју побожност и љубав према цркви и вери Пироћанци нарочито исказују при приређивању црквено-националних прослава - свечаности и дочека црквених великодостојника. Сви наши архијереји који су у Пирот били званично или незванично, дочекивани су најсрданије и њихове поуке биле су за народ прави мелем. Све је то израз дубоког поштовања и љубави према цркви и Богу. У овој побожности нарочито се истичу наше жене. Слободно се може рећи да праву веру и све хришћанске обичаје одржава жена, која иако неучка, са пуно смисла и разумевања чува веру својих прадедова, веру светосавску која је наше племе провела кроз многа искушења и очувала у најкритичнијим моментима. Патријархална и побожна она из такве вере црпи своју моралну снагу и моћ за живот и рад. Због њене дубоке побожности, честитости и вредноће, обично јој се уступа вођство породице и она је стуб куће и прави васпитач своје деце. Али и поред тога, Пироћанка се живо интересује за сва хумана и просветна друштва и у њима узима живог учешћа. Нарочито је активна у *Колу српских сестара, Женској радничкој подружници, Филимарској задрузи и Хришћанској заједници...* -Виден Тошић, *Записи*, рукопис, у поседу породичне архиве потомака.

Сузе радоснице испунише очи
Свих присутних кад на преврнутој плочи
Показа се бели двоглави орао.

Кад је тај знак Српства у невољи био,
Досетљив га Србин привремено скрио,
Јер би га иначе изгубит морао.

Побожни Пироћанци су овај доказ српског Понишавља као и повлачења воде управо до нивоа висине постаментa на коме је била постављена приписивали иконе Богородице Достојно Јест, испред које и данас непрестано горе три кандила, и око које су поређани бројни дарови верника.

У некадашњем Дечанском метоху у Пироту (на углу данашњих улица Цара Душана и Скопљанске), у кући породице Јонић сачувана је Богородица са Христом типа Иверске Портаитисе. Манастир Ивирон на основу историографских доказа, основан је у 10. веку као први негрчки манастир на Светој Гори. Посебна знаменитост овог манастира је чудотворна икона Мајке Божије Чуварке Вратница и заштитнице манастира Ивирона за коју је везано више традиција и легенди. Првобитно предање каже да је икона једно време била у поседу једне удовице из Константинопоља, која је светицу бадила у море како би је заштитила од беса иконобораца. Икона је плутала по пучини седамдесет година док је таласи нису избацили на светогорску обалу недалеко од Климентовог манастира. Тада се са неба спустио стуб светлости који је показивао где се налази свети лик. Монаси су прихватили светињу и сместили је у главну цркву, али је икона три пута напуштала то место и сама се смештала крај улазних вратница. Тамо је и остављена, добивши име Портаитиса, а монаси су јој изградили посебну капелу. Икона је типа Богородице Одигитрије (Путеводитељице). На образу се назире ожиљак од рана коју је икони мачем нанео један арапски гусар. Према предању, тај Арапин по имену Рахаи, угледавши крв која је потекла из ране, преобратио се у хришћанство и до смрти остао у манастиру. То је Свети Варварин. Небројена чуда догађала су се пред овом иконом описана у књизи *Чудеса њед иконом Мајке Божје Иверске Вратирице* коју је приредила братија овог манастира, који је сада настањен Грцима. У Русији и данас постоји неколико икона Пресвете Богородице Иверске које су се прославиле чудесима. У време столовања Никона, Новоспаског архимандрита, а затим сверуског патријарха, на његову молбу бејаху урађене две копије Иверске иконе (једна 13. 10. 1648 а друг 12.2.1654), израђене у самом манастиру на Атосу од стране калуђера који су у току пресликавања држали строги пост, непрекидно узносећи молитве Пресветој Богородици. Прва икона чува се у Кули код Ускршњих врата, а друга у Иверском Светојезерском манастиру Новгородске епархије. (У Београду, на Новом гробљу недалеко од споменика учесницима у Првом светском рату налази се руска иверска

капела, у којој се и данас богослужи, а канонски припада под Подворје Московске патријаршије). Култ ове чудотворне иконе проширио се и на српским просторима, нарочито на њеним источним границама, посебно у Понишављу. Чудотворна икона типа Богородице Иверске са Св. Романом и Св. Стилијаном (данас у поседу породице Јонић) из деветнаестог века, је посредством руских монаха донета у Дечански метох у Пироту. Почетком двадесетих година овог века терзија Младен Јонић је купио плац са зградом Дечанског метоха, и у празној тек купљеној кући, затекао чудотворну икону на зиду.⁸ Икона представља Богородицу са Христом и свецима, Светим Романом и Светим Стилијаном. Богородица је на икони зрелог доба са ожилком на десном образу, малих меланхоличних уста са очима упртим у празно, са нијансом стрепње. Та лепа аристократска глава индивидуалних црта тамнијег тена уоквирена је позлаћеном бордуром пурпурно црвеног мафориона који се развија у лаганом и меком ритму, подвлачећи развијањем материјала изнад чела и испод врата дужину лица. Ова нарочито изражена икона Богородице може се везати за једну од најславнијих цариградских икона тзв. Одигитрију, која је тако названа по манастиру Одигон, где је неко време чувана као светиња. Према традицији њу је насликао апостол Лука, а у петом веку Јевдохија, супруга Теодосија II, послала је из Јерусалима у престоницу. Копија Богородице Одигитрије у разним фазама историје Цариграда играла је велику улогу као светиња која заштићује. Богородица има на образу рану из које тече крв, која се односи на чудо познате иконе Богородице Иверске - Портаитисе. Богородица Портаитиса била је поручена у време када се за њом осећала непосредна потреба. Српски етнички елеменат био је пољуљан опасношћу од Егзархије у другој половини 19. века што је вероватно навело калуђере (или ктитора) да у ова тешка времена ова чудотворна Вратарица буде схваћена као вишњи покров над овом српском земљом. На полеђини иконе је запис: *На манасџирски конак оу Пиротџ Јосиф, Најден, Јованка, Тона Презвиџер*. Култ Богородице Портаитисе Иверске био је веома раширен у целој Пиротској нахији, на што указују подаци из последњег турског катастарског пописа Софије с краја 16.

⁸ О овој икони постоји запис унукe Младена Јонића госпође Мирјане Игић у коме се каже: „Ова прелепа икона је већ 80 година у власништву породице Јонић. Већ прво чудо она је показала појавивши се на зиду тек купљене празне куће. Тако је чудо и провиђење већ на самом почетку одредило даљу судбину чудотворне Богородице Заштитнице. Као побожни људи Младен и Љубица Јонић су икону очистили и поставили са осталим иконама поред кандила, молећи се свесрдно пред њом. Крајем 1940. године икона је сишла са зида на комоду испод кандила иако је била обезбеђена јаким металним алкама окаченим о зид. Било је несумњиво да се догодило чудо и по објашњењу свештеника икона је овим указивала на важне догађаје. Убрзо је избио рат, страдања, невоље. Људски сачувана, али материјално уништена, породица Младена Јонића са шесторо деце дочекује ослобођење. Из куће је, „у име народа“ однета сва роба и пословни капитал, остала је само икона и молитва пред њом. Уочи крсне славе Св. Николе 1948. године чудо се поновило, икона је поново сишла...” -Мирјана Игић, *Чудотворна икона Богородице Сјасићелице*, рукопис, стр. 2-3.

века. У Дефтеру се поред осталих манастира помињу и два манастира посвећена овој Светитељки: Манастир Пресвета Иверица на реци Масловштици у близини Трна и Манастир Света Иверица близу села Островице. Чудотворна икона типа Богородице Портаитисе била је и заветна икона Тијабарској цркви у Пироту породице Живка Антића Свињара, познатог борца против Егзархије, рађена 1871. године као схватање о Богородици Победници.⁹

Личност Светога Саве оставила је дубоке трагове не само на савремена већ и на потоња збивања зрачећи на широком пространству православног света. Поставши наставник своје народу, Свети Сава је унео у Србију три симбола са истока: Жезло - патарицу Светог Саве Освећеног, симбол заједничког подвижништва, Млекопитатељницу, симбол догме оваплоћења и Богородицу Тројеручицу наставницу у спасењу. Велики оснивач јединствене лавре на Истоку Сава Освећени пре краја живота пророчки је казао својој братији да ће временом посетити његову лавру истоимени богомољац царског рода из Србије, Сава коме обитељ треба да преда Млекопитатељницу. Предање каже да је Свети Сава Српски икону донео са истока из Лавре Светог Саве Освећеног и поставио у цркви при Карејској келији. Ова икона је доживела посебно поштовање с почетка двадесетог века у Пиротској епархији као дар руских монаха са Свете Горе Атонске. Копија ове иконе донета је у Пирот 1923. године и данас се налази са леве стране олтара цркве *Усїеније Пресвѣѣ Боџородице*. На икони је запис: *Сија св. Икона најисана и освјашчена Св. Аїїонској Горје в Руској обїиїели Св. Јована Злаїїоусїїаџо їри насїїојайїеље јеромонахом Кириле с браїїијом 1914. ѓод*. Апостол Лука је на икони насликао Богомајку која носи њен благослов за увек. Млекопитатељница Светог Саве у Кареји може се сматрати очигледном поуком православног схватања Христовог оваплоћења. Дошавши у Ватопед Свети Сава је од раније «видео велику славу Пресвете где се слави силама небеским и на земљи родовима човечијим и где се сматра Блаженом и велича од свих мужева, по речима саме Пресвете: «Јер од сад ће ме сматрати блаженом сви родови као истиниту Богородицу».¹⁰

Култ старих светогорских икона добио је нов подстрек у 19. веку. Слављене су на овом подручју чудотворне иконе а међу таквим светињама неколике светогорске чудотворне иконе уживале су велико поштовање међу побожнима. Једна од њих била је и икона Преподобне мати Параскеве - Свете Петке Српкиње. Казивања о њеним чудима била су позната на целом простору Понишавља и њих је описао Мита Ракић обилазећи Новоослобођене крајеве после српско-турских ратова 1876-

⁹ Упореди: *Вишїиї ѡкров над Афоном*, Москва 1902; Радмила Тричковић, *Манастири у околини Пироїта крајем 16. века*, Зограф 15, Институт за историју уметности, Београд 1984, 80-87.

¹⁰ Лука I, 48; Доментијан, нав. дело 35; Мирјана Татић-Бурић, *Боџородица Млекоїїїаїїељница*, Зборник за ликовне уметности 26, Нови Сад 1990, 119-138.

1878. године. У литератури из овог времена помињу се народна предања о пећини у Знепољу која се налази «на друму уз Јерму надомак цркве Св. Петке Трнске на самом врху у камику са водом која капље испод иконе», а за коју је народ веровао да је лековита за очи ујед змије и лудило. У опису овог култног места помиње се у народу очувана легенда о Св. Петки као светитељки - исцелитељици, због чега се на њено светилиште и око иконе окупљао народ из свих околних крајева и места у Понишављу, верујући да постоји већа моћ од духова, Божанска, којој се човек обраћа у случајевима болести молитвама, жртвама и заветима, вером, надом и љубави којима су могли бити објашњени случајеви излечења и самоизлечења. За истинског хришћанина најприступачнији и најразумљивији начин лечења разних болести, међу њима и оних душевних, као и оних које су за медицину неизлечиве, је онај путем молитве. За лечење су биле коришћене две врсте молитава, и то: канонске, које је признавала званична црква, и оне које нису биле признате од званичне цркве, апокрифне молитве. Нови завет је пун примера чудотворних исцељења којим је Христос лечио најтеже и неизлечиве болести и болеснике од слепила, глувонемости и других, при чему оно што је Исус тражио од болесника и што поручује кроз векове и за сва будућа времена: «Све што иштете у молитви са вјером, добићете – Све је могуће ономе који вјерује – По вјери вашој нека вам буде – Вјера те је твоја спасла – Не бој се, само вјеруј!» Христос је у неким случајевима лечио само речима или додиром док су у неким случајевима излечења биле «довољне и Христове хаљине». Владика Николај Велимировић пише о оваквом Христовом лечењу и каже да је додир Христов био знак његове љубави, па према томе ојачава нашу веру у невидљиву присутност Божију. Први додир детета после рођења јесте мајчин додир испуњен љубављу мајке према детету, а сличну моћ има и додир иконе и крста, познат православним хришћанима из искуства. Касније се кроз целу историју хришћанске цркве, преко апостола и светитеља, преносила моћ вере у Христа лечењем не само молитвом, већ и додиром исцелитеља, мазањем уљем (јелеосвећење), целивањем моштију светитеља, при чему је опет вера у болесном човеку била та која је одлучивала о исходу лечења. Хришћански, православно посматрано, чудотворна лечења почивају на вери човека који је у првом реду, и то од самог свог постанка, *homo religiosus*.¹¹

Као део култа светитеља - избавитеља, исцелитеља, којима су били посвећени манастири и цркве Понишавља, у литератури се помиње један архаичан магијско - религиозни ритуал тзв. «опасивање црква и

¹¹ Мита Ракић. *Из Нове Србије*, Отаџбина књ. V. Св. 17-20, Београд 1880, 600-601; Владета Јеротић. *Чудотворно лечење у медицини и Свејна Гора*, Друга казивања о Светој Гори, Издање поводом 800. годишњице Хиландара, Београд 1997, 235-248.

манастира"¹² која врше нероткиње „бездетке“. Слично обичајима код других народа и у овом обичају снагом магијског круга, уз ношење иконе (Свете Петке), која има улогу у ритуалу лечења стерилности код жена, ово опасивање цркава требало је да заштити жену пре свега од злих духова и лоших утицаја, који су по народном схватању главни узрок неплодности код жена. Осим овог обичаја који се вршио око цркава и манастира, бројни манастири, цркве и црквишта у Понишављу кроз читав период Османске власти, а и после тога, били су стециште болесника у одређеним данима и о празницима, када су се обављали и црквени обреди уз традиционалне обичаје у циљу излечења окупљених болесника и заштите здравља људи и стоке. У Понишављу до данас је сачуван традиционални обичајни годишњи календар празника посвећених светитељима - исцелитељима и култу њихових икона, као што је поменути празник Свете Петке - Пејчин дан - када су домаћице месиле „молитву“, обредни хлеб, за здравље укућана и носиле га у цркву где су поред иконе Свете Петке остављани дарови (новац, пешкир, накит), култ Свете Богородице Тројеручице, Брзе Помоћнице, култ Светог Саве, заштитника некретнине, знања, а нарочито здравља стоке. Велики значај имала је чудотворна икона Свете Петке у многим породицама у Пироту. Тако је после једне посете манастиру Хиландару, Константин Р. Миновић, син Хаџи Јованке и Ранђела Миновића, као заветну икону поклатио Саборној цркви у Тијабари икону ове светитељке са следећим натписом на полеђини: „Ова је икона рађена у манастиру Хиландару, у Св. Гори и ја сам је купио под веома чудним догађајима и поклатио сам је нашој драгој мајци. Она је имала особиту љубав према српској Светитељки Параскеви и стално јој се молила. У последње дане завештала је цркви Св. Богородице за наше здравље. Ми њена деца, сада испуњавамо тај завет. Даринка, Добринка и Хаџи Константин Р. Миновић. 14 август 1921, манастир Хиландар.“

Близак култу Светога Саве посебно раширеног у Понишављу¹³ био је култ Светог Димитрија, а с обзиром на подручје на коме су се неговали, пружају добре примере за упоређивање. У српским минејима из XIV века налази се служба Св. Димитрију, у којој се светац моли да

¹² Владимир Николић, *Ојасивање цркава у околини Пиројџа, Ниша и Прокуљџа*, ГЕМБ, књ. 8, Београд 1933, 91.92; Исти, *Сџари Пиројџа*, етнолошке белешке из прошлости града, Пирот 1973, 86.

¹³ Када је Теодосије Хиландарац побројао и опеао у Похвали Симеону и Сави све њихове заслуге за одбрану српске државе (посебно њене Источне капије - Понишавља - прим. Б. Л.), цркве и народа није, могао а да им се не захвали речима:

Ваше свете иконе гледајући
Поносимо се и као живима радујемо;
Гробове ваше светле и чудотворне,
Клањајући се, са љубављу целивамо

Теодосије, *Службе, канони, похвале*, приредила Б. Јовановић-Стипчевић, Београд 1988, 256.

„као светла звезда цркве, и стена и пристаниште оних који му прибегавају тражећи помоћ“ избави свој град од туђег уништења. Међу химнографским саставима у та времена почетка страног утицаја на просторе некадашње српске епархије Пећке патријаршије (70-их година 19. века) била је још једна песма сродне садржине, која је укључена у јутрење, у недељу пред празник Светог Димитрија, а коју је саставио солунски песник из 13. века, Јован Ставракис. У њој је Свети Димитрије „необорима стена“ и „чувар читаве своје отаџбине“ јер отклања варварске фаланге и јер је прожет вером у време смутњи. Он се призива да, као украс мученика, буде посредник пред Богом и да помогне и спасава.

У олтару Тијабарске цркве налази се киторска чудотворна икона Владимирске Богородице, дар породице Миновић. Ова чудотворна икона је свакако имала велики значај, и због њене чудотворне моћи украшена је богатим оковом као доказ устаљене праксе благодарности за натприродну помоћ коју им је ова икона пружала. Икона потиче краја 19. века и украшена је вотивним даровима (златним новцем).¹⁴

Све до пред крај Првог светског рата (када је однета), уживала је велики углед на читавом простору Балкана литијна икона Богородице Катафиги и Светог Јована Богослова из Погановског манастира Св. Јован Богослов. Манастир је подигао Константин Дејановић Драгаш, један од последњих моћних српских великаша из времена после пропасти царства, у годинама испуњеним слутњама и неизвесношћу коју је доносио све снажнији притисак Турака на централне области Балкана. Посетивши ове крајеве после српско-турских ратова 1876-1878 Мита Ракић је записао: „Константин је био турски вазал, имао је столицу у Велбужду данашњем Ђустендилу и међу првима се покорио Турцима, а турски га историци хвале да је господски частио султана Мурата, кад је 1389. идући на Косово починуо у Ђустендилу. Он је имао себи достојног брата по имену Јована Драгаша. У народним песмама помиње се као Костадин бег, побратим Краљевића Марка. Обојица су истог дана 1394. погинули на Дунаву, војујући с Турцима против Румуна.“¹⁵ Име Св. Јована Богослова је манастиру дато по крсној слави његове породице. Овај споменик саграђен на крајњем северу области Дејановића стално је био у опасности. Бугари су однели многе црквене књиге, одежде и иконе, а међу њима и: Триптих са Помеником (57x37) -чудотворна олтарна икона, налази се у Археолошком музеју у Софији; Благовести, царске двери, 1620. године (120x74), налази се у Музеју уметности у Софији; Богородица са Христом, 1620. године (105x72), налази се у Националној

¹⁴ Догађаји везани за икону Владимирске Богородице приказују се на иконама посебно од 17. века. -В. П. Гребенюк, *Лицевое Сказание об иконе Владимирской Богоматери*. Древнерусское искусство. Рукописная книга, Москва 1972, 338-363; *В иший покров над Афоном или Сказания о святы х чудотворных на Афоне прославившихся иконах*, Москва 1902, 26-28.

¹⁵ Мита Ракић, *Из Нове Србије*. Отаџбина књ. V, Св. 17-20, Београд 1880, 606-610.

галерији уметности у Софији; Свети Јован Богослов, (98x75), налази се у Националној галерији уметности у Софији; Деисис 1620. године (103x73,5) налази се у Националној галерији уметности у Софији; као и веома вредну и ретку двострану икону Богородице Катафиги и Св. Јована Богослова, коју је манастиру даривала Василиса Јелена, жена деспота Јована Угљеше. Икона је настала након Маричке битке у којој је живот изгубио деспот Јован Угљеша, па је Јелена, молећи се за спас његове душе и прерано изгубљеног јединог сина, за главну представу одабрала пророчку визију. Приказ из Латоманског манастира преиначен је и проширен елементима који су откривали непосредну везу са Апокалипсом. Изгубивши сина јединца и мужа, и оставши без дома у Серу, као монахиња Јефимија, жалећи за кнезом Лазаром на чијем је двору живела, писала је осећајне стихове. Икона Свете Богородице Катафиги и Светог Јована Богослова из последње четвртине 14. века је једна од најлепших икона на Балкану. На богатој златној позадини је грчки запис који помиње: „Христу Богу верну деспотицу“. Богородица, обележена као „уточиште“ и Свети Јован Богослов, нису запажени као пар ни на једној византијској икони сем ове, па се с правом сматра да је такав не уобичајени избор светих заштитника одговарао жељи ктиторке. Ктиторка погановске иконе се обратила Богородици као свом уточишту, верујући у речи Јована Богослова, писца Откривења, „о другом Христовом доласку када ће се пред Христом судијом сјединити сви који су некада живели да би им се судило“. Богородичино лице озрачено мудрошћу и чврстином са пурпурним тоновима одеће јасно истичу њену витку силуету крај снажне атлетске фигуре Светог Јована Богослова, који замишљен личи на хеленске статуе. Икона је посвећена Светом Јовану Богослову и сведочанство је неког завета или молбе, а изванредним стилским особинама указује на Солун као уметничко средиште из којег је могла поникнути.¹⁶

Обилазећи ове крајеве после ослобођења од Турака Мита Ракић је пронашао у олтару Погановског манастира Триптих са помеником на чијем су се преклопу налазили трагови истрвеног старог поменика. Преко њега је био уписан нов поменик бугарских имена, који почиње са царем Константином и царицом Јеленом, а завршава се са царем Асеном. Икона-поменик израђена је крајем 15. века у некој од византијских радионица, а као њен дародавац потписана је царица Јелена. После погибије Константина Дејановића, његова ћерка Јелена, која се две године раније удала за византијског цара Манојла II Палеолога, старала се о градњи започетог манастира, а касније као византијска царица даривала је манастир. Живећи у Цариграду више деценија, бринула је о својој задужбини у границама могућности које су јој допуштале новонастале прилике. Отуда се на једној од три кружне

¹⁶ Гордана Бабић-Ђорђевић, Војислав Ђурић, *Полећ уметности*, Историја српског народа књ. 2. СКЗ. Београд 1682. 158,159; Г. Суботић, *Икона василисе Јелене и оснивачи манастира Поганова*. Саопштења XXV, Београд 1993, 25-38.

плоче узидане у западну фасадну храма, поред спомена Светог Јована Богослова и господина Константина, наводи и име госпође Јелене.¹⁷

О икони Богородице Тројеручице - Одигитрије - путеводитељки ка спасењу имамо двојак изворе: историјске и сачувано предање. Свети Сава јој је доделио делотворну улогу Брзе Помоћнице у Србији, поклонивши је брату Стефану Првовенчаном. Предање рукописа Народне библиотеке у Београду, РС 74, саопштава:

„...и принесе је Свети у отачаство и даде је брату својему Стефану цару Првовенчаном као многоцењени дар ради заштите војне и самодржавја његовог и увек је била ношена у рат када је требало се опирати у борби и увек је Божијом помоћу пречисте Богоматере ради њене свечасне иконе с мало војника тушта и тма безброј војника бивали изгнани јер је тада у борби била ношена света икона.“¹⁸ Ова икона, паладиј српске земље, према овом извору у време светог Стефана Владислава „у рату је била погођена зрном у десно раме, одакле, чудесно потече крв и ради те кривице остави је Свети Краљ Владислав у славном граду Скопљу ради заштите града и много се тога тамо догодило ... сваку болест лечила и исцељивала.“ Сачувана су многа сведочанстава и у хагиографској и историјској литератури, која говоре веома изричито о великом значењу иконе -симбола заштите- које омогућавају победу над стихијама природе, погубног дејства опаких болести и непријатељствима људи. У записима Абацијског тефтера у Пироту стоји записано како су „Пироћани износили из метов светогорски код камени мос на Пазар икону Богородице с три руке“ и да се чума -која је од 1836-1838. харала Понишављем, када су дневно умирали и до 100 људи -уплашила и нестала.¹⁹ Никад јаче божанска сила није била присутна међу људима као када страдају. Изношење Пиротске Богородице Тројеручице из „Богочуваног града Пирота“, поновило се 1885. године, у време српско-бугарског рата -у време 21. новембра- Пироћани су јој се усрдно молили клечећи, да их спасе од беде, рата и окупације.“²⁰

Икона Богородице Тројеручице како се каже у Акатисту Пресветој Тројеручици „исцелила је Св. Јовану Дамаскину одсечену руку

¹⁷ Гојко Суботић, *Манастир Пољаново*, Београд 1975, 30; Ђорђе С. Радојичић, *Манастир Пољаново*, Богословље II, 1927, 301-306; Т. Герасимов, *L'icone bilaterale de Poganovo au Musée Archeologique de Sofia*, Cahiers Archeologiques, X, 1959, 279-188; Kostadinka Paskaleva, *Bulgarian ikons through the centuries*, Sofia 1981; Радмила Влатковић, *Свети Јован Богослов - Пољаново*, Зборник радова Пиротска буна 1836, Пирот 1997, 229-241; Милица Петковић, *Манастири и цркве у Понишављу*, Пирот 1995, 15-19; др Борислава Лилић, *Историја Пироћа и околине II (1878-1918)*, Пирот 1994, 393-395.

¹⁸ Љубица Штавланин-Ђорђевић, *Чудеса Пресвете Богородице Аџајица Крићанина и ново чудо Богородице Тројеручице манастира Хиландара*, Археографски прилози 6-7, Београд 1984, 275-290; РС 74, Фол 237.

¹⁹ Абацијски тефтер водио је уредно Тоша Петровић, од 1841. године када је у чувеном устанку исте године побегао из оближњег села Рагодеша у Пирот пред турским репресалијама. Тефтер је у приватном поседу.

²⁰ Исто.

због неправедне клевете сараценског кнеза дамаског ради свете иконе" како то опширно пише у његовом житију за месец децембар 4. У том извештају не може се тачно наћи где је писана икона, откуда и ко ју је донео Јовану Дамаскину у град Дамаск --јер је царствовала иконоборачка јерес но неки казују да је она једна од оних четири икона Богородичиних које је написао свети Лука и да је управо та икона коју је апостол Лука показао госпођи Владичици са питањем да ли јој се свиђа". Владичица је на то одговорила: "јесте ми угодна и благодат од онога кога сам родила нека у њој пребива во веки и руку положи као печат сведоџбе." Зато се и данас види трећа рука и назива се Тројеручица.²¹ Код Дамаскинове иконе трећа рука је у сребру искована шака, вотивни дар Јована Дамаскина уз захвалност Богородици за његову исцељену десну руку. Песник Јован је касније напустио службу код калифа и у скиту Светог Саве Освећеног живео подвижнички. У бескрајном умиљенију Јован Дамаскин је написао са оздрављеном руком речи дубоке захвалности и привржености "О Тебе радујетса", поему која је касније придодата Литургији Светог Василија. Више је вероватно да оне иконе Тројеручице као Каранска Богородица, или Пиротска Тројеручица, припадају предању које овој икони даје печат благослова Саме Богомајке, њену нерукотворену трећу руку, која се појавила кад јој је апостол Лука поднео на увид њену икону. Свети Сава као наставник свога народа са Тројеручицом унео је у Србију дар божанске милости као што и пише у тексту апостола Луке: "И обрадова се дух мој Богу, Спасу мојему што погледа на смерност слушкиње своје; јер гле, од сада ће ме звати блаженом сви нараштаји што ми учини величину Силни, и свето име његово. И милост је његова од колена до колена онима који га се боје. Показа силу мишицом својом; разасу горде у мислима срца њихова, збаци силне са престола, и подиже понижене. Гладне напуни блага, и богате отпусти празне..."

По предању, икона је на мазги сама дошла у Хиландар, а по Димитрију Аврамовићу, "једни веле да се онда повратила када је Душан царство српско распространио и утврдио, а други причају да је у оно несрећно време када је проклети Вукашин царском невином крвљу последњег Немањића Уроша земљу полио, због безакоња царубице (1355-1371) лице своје од Србије одвратила и удаљила се... Један пут ноћу појави се у околини Хиландара са северне стране необична светлост. Игуман манастира уставши на полуноћницу и угледавши кроз прозор ову светлост позове братију да види новојављено чудо. Угледавши чудотворну икону, торжествено, са певањем и молитвама у цркву унесе, сместивши је у прочеље олтара. Три дана узастопце икона је напуштала место на олтару и увек изнова налажена крај игуманског престола. У ноћи јавила се игуману: "Нисам ја дошла да чувате мене, него ја вас"²²

²¹ Народна библиотека РС 74.

²² Д. Аврамовић, *Светија гора са стираних вере, художества и поевеснице*, у Београду 1848, 10-11.

Кнчев бележи: „Над иконом стоји балдахин а 13 кандила пред њом вечно горе.“²³ Судаћи према сачуваним записима култ Богородице Тројеручице могао је бити донет у Пирот 1561. године када се помиње најстарији запис о посети Пироћанаца Хиландару. Богородица Тројеручица из Светогорског метоха у Пироту имала је представу Богородице са три руке и везује се за предање о Богородичином благослову иконе Светог Луке. Овај паладиј -икона, како предање каже, „због безакоња лице своје од Србије одвратила и удаљила се.“²⁴

У тешким ратним годинама недавно, светогорски монаси су дошли на идеју да препишу (пресликају) чудотворну икону Богородице Тројеручице и да тај препис или нови оригинал пренесу у српску земљу да она буде благослов, позив на покајање и обнову. Икона Богородице Тројеручице походила је Пиротску епархију -некадашњи Мали Јерусалим- крајем децембра 1997. године где је наишла на огромну љубав и пажњу преко сто хиљада верника.²⁵ Икона је дочекана 25 децембра а испраћена о Божићу 1998. године, у свечаној литији из Саборне цркве Успеније Пресвете Богородице.

Све што је било у вези са Светим Савом добило је вишеструко у значењу и зрачи кроз читав православни свет, заједно са значајним симболима православља какви су иконе²⁶ које је пренео у Србију као симболе православних догми какви су икона Богородице Млекопитатељнице, икона Светог Луке коју је Јован Дамаскин начинио Тројеручицом, да се никад не заборави харизматична порука коју носе све Богородичине иконе у православном свету. Православни Срби Понишавља су ове иконе схватили као Вишњи Покров своје обитељи, али и целе српске земље.

Мотив Богородице Тројеручице последњих деценија оваплоћивао се у новијој српској књижевности као производ тзв. „високе“ литературе трајне уметничке вредности.²⁷ Најшире позната и

²³ В. Књичевъ, *Светиа Гора, ѿлѣтны бѣленики*, Пловдив 1896, 28.

²⁴ Д. Аврамовић, нав. дело, 10.

²⁵ Копија Богородице Тројеручице урађена је у иконописачкој радионици Бузатерске келије на Светој Гори. Светогорски монаси су је донели у Србију 7 јуна 1997 у Саборну цркву у Београду, а сутрадан 8 јуна пренета је у храм Светог Саве на Врачару.

²⁶ *Чудотворне иконе Пресвете Богородице у манастиру Хиландару*, ДС, 1931, IV, 4, 256-262; *Чудесна моћ светих икона*, ПХЗ, 1924, III, 6,8-9; *Свете иконе по домовима*, ВСЦ, 1925, XXX, 12, 762-763; *Чудесна моћ светих икона*, ПХ, 1927, VI, 11, 178-179.

²⁷ Под утицајем Богородице тројеручице подстакнути њеним ликом, зрачењем и чудотворством о Њој певају Васко Попа, Слободан Марковић, Милорад Павић, Радомир Андрић, Добрица Ерић, а најдубље, свето обасјање трећом руком Чудотворке открива се у песми Љубомира Симовића, Матије Бећковића и Ивана В. Лалића. Спасоносне молитвене речи Љубомира Симовића иду до веровања да ће се српски народ винити до неба као хрст засађен трећом руком, којом Богомати остави „во свидатељство печат“ на икони; Матија Бећковић у песми написаној 1976, моли Богородицу Тројеручицу - Брзу Помоћницу - за уточиште и просветљење; а у песми „Шапат Јована Дамаскина“

чини нам се с много разлога, најомиљенија Светом Гором надахнутом у српском песништву већ годинама јесу „Десет обраћања Богородици Тројеручици Хиландарској” Љубомира Симовића, у виду десет катрена; она представља израз највеће духовне смерности - колективну молитву „убогог и грешног” народа Мајци Слова Спаса. У име народа који је имао и има много љутих непријатеља који је умео да подноси непријатеље, песник се обраћа Богородици Тројеручици за мртве, за живе, за још нерођене „бескућнике у вејавици”. Суштина песничке поенте је дирљива, а почива на замисли треће руке која једина може помоћи Србима: две, склопљене на молитву нису довољне а на трећој сребрној руци, отврају се двери цркве, она закриљује и исцељује, она заклања, она откључава забрављене вратнице и осољава, прима грешне душе и сади моћни храст који ће нас „грешне и убоге” понети у облак спасења.

Мајко Слова и Спаса, Тројеручице,
нека наше чамце у благе луке
из густих олуја с пучине доведу
птице, излетеле из Твоје треће руке!

Тројеручице, катанце, браве и врата,
браћу у казану олова које кључа,
све што су безбројне руке закључале,
нека нам Твоја трећа рука откључа!

Тројеручице, док нас лове и мере
метром, литром, кантаром, тегом и врећом,
ти, двеју руку склопљених пред кантарцијом,
измери нас, и помилуј нас, трећом!

Док кишу проткива суснежица, и вук,
риба и врана крећу на нас, у лов,
бескућнима у вејавици, Тројеручице,
твој трећи длан нека нам буде кров!

инвентивно римованој Иван В. Лалић у молби за опроштај и вапају за чудо милости и спасењу назире се современост, као да је пророчанско песничко чуло наслутило искушења данашњег историјског тренутка. Песма се завршава:

Опрости ми, и учини да срaste
Са својом кошћу кост, са стаблом грана;
У сребро ћу да скујем своје красте,
Да слава твоја буде моја рана;
Опрости преступ моје пролазности
Која се чуду као правди нада,
Опрости мојој кости, мојој злости,
Али учини чудо. Овде. Сада.

Док се затварају све капије, сви капци,
пред смрадом наших грехова и рана,
тројеручице, нек нам се отвори црква
на трећој Твојој руци сазидана!

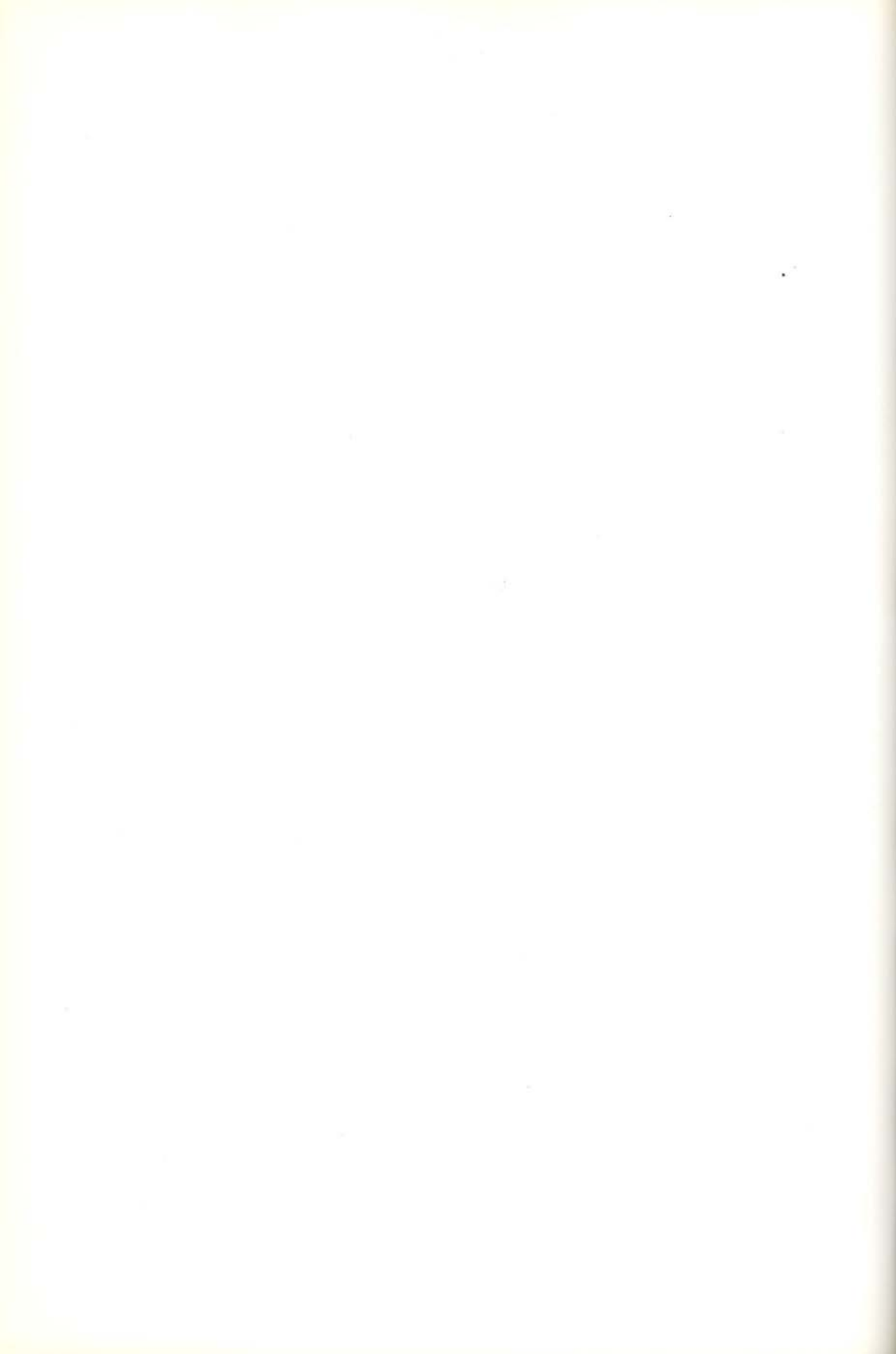
Голе, млаћене моткама, секирама,
оборене под ноге, и дотучене
у подножју брда уз које смо се пели,
трећом нас руком, Тројеручице, исцели!

И узвиси трећом руком, Тројеручице,
све оне које су, стотинама руку,
стотинама година, из жетвених слама,
бацани на дно казана и јама!

У овом свету несланих мора и јела,
док нам се броје последњи тренуци,
нек засветли, нек нас осоли, Тројеручице,
со суза, скупљена у Твојој трећој руци!

Тројеручице, луко и утехо,
мајко чокоту ког распињу и туку,
смилуј нам се, грешним и убогим, и прими
душе наше у Твоју трећу руку!

Двема рукама сахрањене, Тројеручице,
у ову земљу, испуњену муком,
нек нас из ове црне земље у облак
понесе храст, засађен твојом трећом руком!

Манасијер Св. Јована Богослова у Појанову, 14. век: Свѣици Симеон и Свѣици Сава Српски

Јерусалим, њородишна олшарна икона коју су њиројске чорбације доносиле са њосејѡа Гробу Госјодњем у Јерусалиму (150x90), власништво њородице Николић у Пирошћу

Манасѝир Св. Ђорђе у Темској, друђа ѡоловина 14. века, задужбина Дејановића

Манасѝир Св. Ђорђе у Темској, зграда ѡрве школе ѡројског краја

Манастир Св. Јована Боџослова - Поџаново

Највише у наосу цркве на зајадној сирани фасаде изнад улазних врати

Божородица Тројеручица, вероватно рађена по узору којије чудотворне Хиландарске Божородице Тројеручице која се у 19. веку чувала у Хиландарском мейоу у Пироју

Манасѝир Хиландар. Бо̀городица Тројеруѝица, са злайним оковом - ризом - најпошћованија икона у манасѝиру Хиландару 14. век. Коѝија иконе чувала се у Хиландарском мейоху у Пироѝу

Св. Никола, ђолеђина иконе Божородице Тројеруице

Свети Борђе, кийијорска икона породице Лилић,
Суковски манастир Св. Богородице

Свети Димитрије, кийијорска икона породице Лилић,
Суковски манастир Св. Богородице

Київська ікона Живка Аніїна, Богородиця Порїаїїїса, середина 19. века
Саборна црква "Усїєнїє Пресвєїє Богородице" у Пиройїу

Олійарна Икона Владимирске Боџородице - Саборна црква "Усїеније Пресвѣтїе Боџородице"

Икона Богородице Млекоїшійайельнице, Саборна црква "Усїєније Пресвїеје Богородице" у Пироїшу

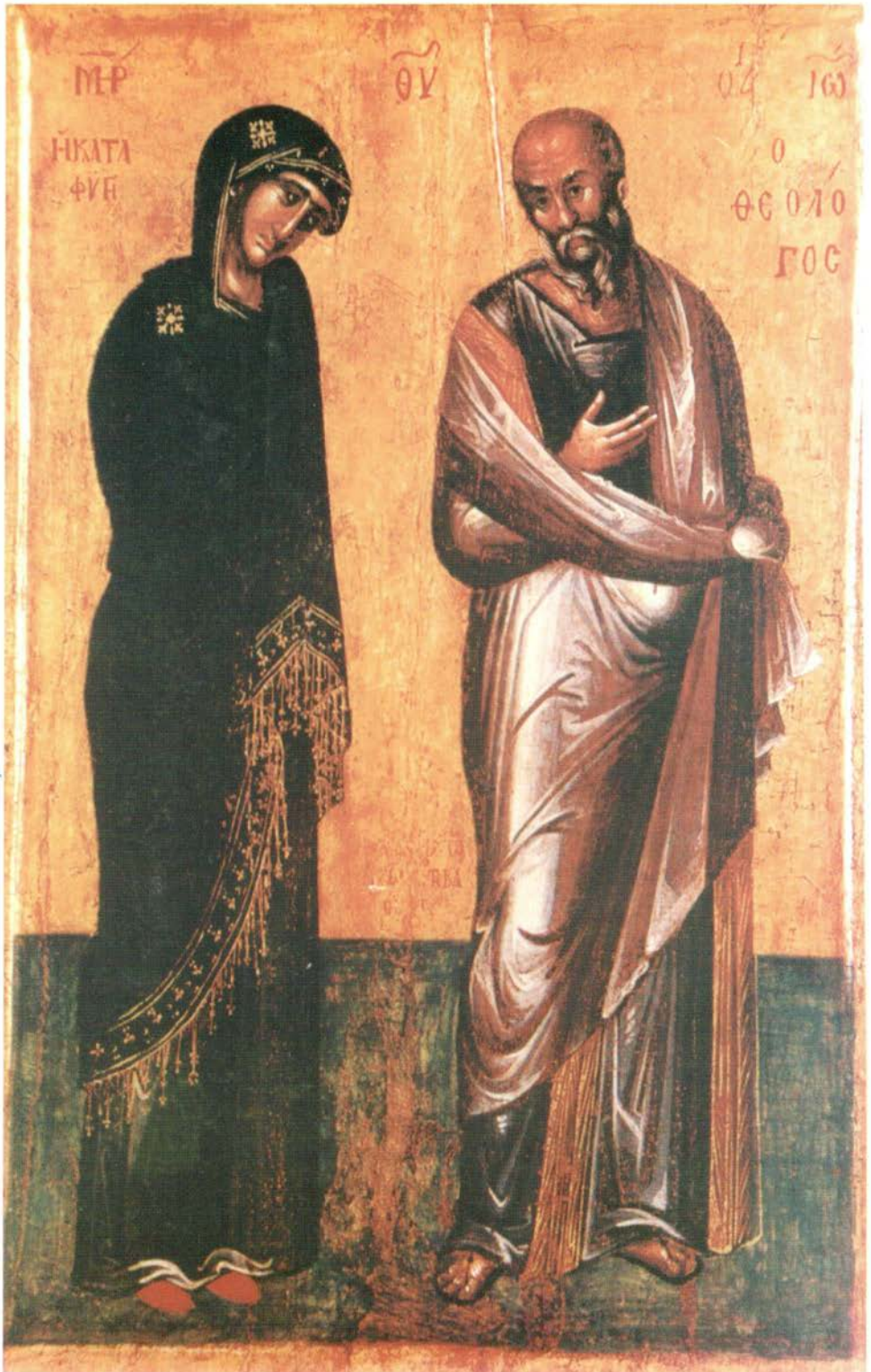
Икона Богородице Досійојно Јесї - Сїара црква "Рождсїво Хрисїово" - 19. век

Чудоїворна икона Богородице Порїаїице - Иверске са Свєйїм Романом и Свєйїм Сїїлїаном - Дечански мєїох у Пиройїу - 19. век

Чудојворна олијарна икона Прейодобне маји Параскве Свјеће Пейке, дар породице Миновић
Саборна Црква "Усејније Пресвјеће Бојородице" - Пирој

Двосійрана икона Бојородице Каїафиџи и Св. Јована Бојослова, 1395.
Икону је манастиру Св. Јована Бојослова у Појанову даривала Василиса Јелена 14. век

Двосјидрана икона Богородице Каџафиџи и Св. Јована Богослова, 1395.
Икону је манастиру Св. Јована Богослова у Поџанову даривала Василиса Јелена 14. век

Благовести, двери, 1620, манастир Поганово, шемјера на дрвешу 120x74.
Налази се у Музеју уметности у Софији

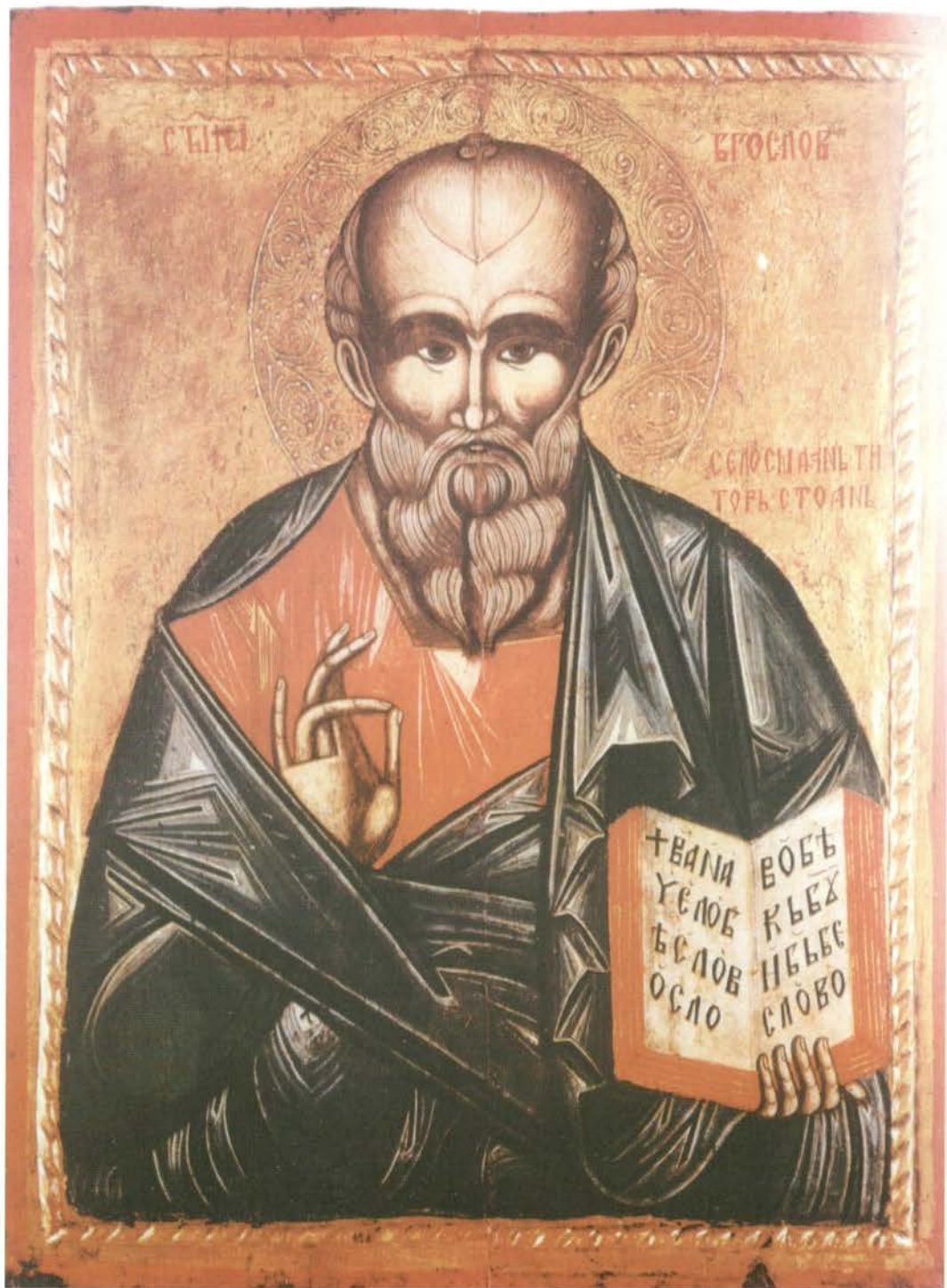
Константијин и Јелена са зајаднећ зида у наосу цркве - Поџаново

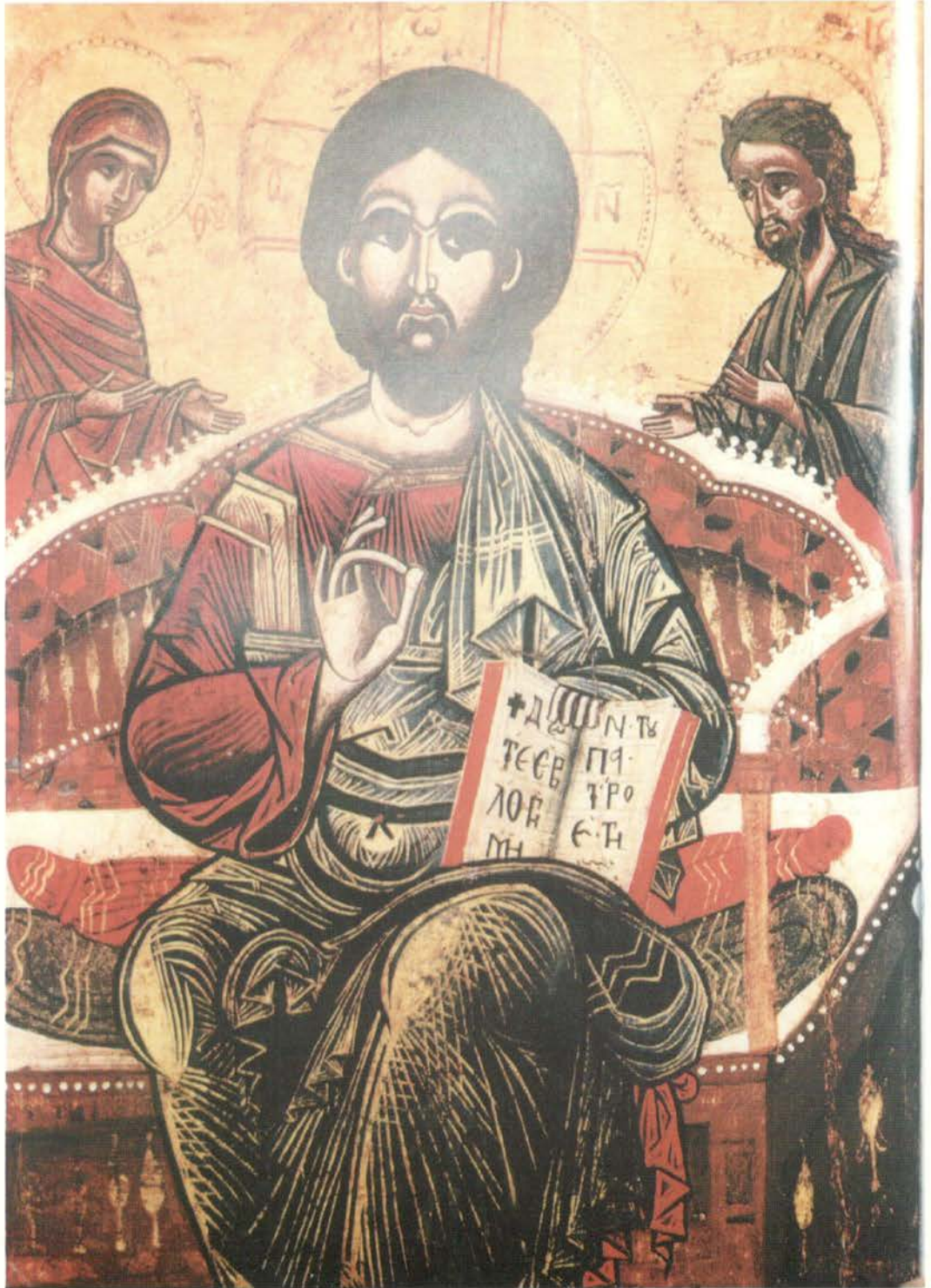
Трићин са Помеником, 17. век из Поџановској манасџира, дрво 57x37, Археолошки музеј у Софији. Ову олијарску икону ојисао је Миџа Ракић обилазећи ослобођене крајеве Србије после 1878. године

*Божородица са Христјом, 1620. Поџановски манастир, њемјера на дрвјећу 105x72,
налази се у Националној галерији уметности у Софији*

Свети Јован Божослов, рани 18. век, икона из Погановског манастира, њемѣра на дрвѣту 98x75.
На икони је написано: "село Срдан кѣиѣор Сѣојан", Национална галерија у Софији

Деисис, 1620, манасиџ Поџаново, џемџера на дрвџицу 103x73,2, сада у сџварој буџарској националној џалерији у Софији

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР – АКАДЕМИК ВЛАДИМИР СТОЈАНЧЕВИЋ У СЛАВУ СТАРОДРЕВНОГ ХИЛАНДАРА	7
ПРИЛОГ БИОГРАФИЈИ КИРИЛА ЖИВКОВИЋА, ПАКРАЧКОГ ВЛАДИКЕ	9
МЕТОСИ НИШАВСКЕ ЕПАРХИЈЕ.....	23
МЕТОСИ НИШКЕ ЕПАРХИЈЕ.....	43
ПИСМО ИЗ ХИЛАНДАРА ПРОИГУМАНА ЕВТИМИЈА ИЗ 1842. ГОДИНЕ ЗНАЧАЈНО ЗА ПОЛИТИЧКЕ И ПРОСВЕТНЕ ПРИЛИКЕ ПИРОЋАНАЦА	63
ОДАНОСТ СРБА НИШАВЉАНА ВЕРИ И ТРАДИЦИЈИ	75
КУЛТ СВЕТОГА САВЕ.....	79
ПИТОМЦИ НИШАВСКЕ И НИШКЕ ЕПАРХИЈЕ НА ШКОЛОВАЊУ У ПРИЗРЕНСКОЈ БОГОСЛОВИЈИ У ВРЕМЕ ПЕТРА КОСТИЋА	95
АКТИВНОСТ МИТРОПОЛИТА МИХАИЛА НА СРЕЂИВАЊУ ПРИЛИКА У НИШАВСКОЈ ЕПАРХИЈИ ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРАКА 1877.....	100
КУЛТ ЧУДОТВОРНИХ СВЕТОГОРСКИХ ИКОНА НИШАВСКЕ-ПИРОТСКЕ ЕПАРХИЈЕ	108

Др Борислава Лилић
ОДАНОСТ СРБА НИШАВЉАЊА ВЕРИ И ТРАДИЦИЈИ

Издавач:
ЕПАРХИЈА НИШКА-НИШ
НИП ХЕМИКАЛС-ПИРОТ

Рецензенти:
Проф. др Димитрије Калезић
Декан Богословског факултета у Београду
Академик Владимир Стојанчевић

Штампа:
ПИКОМ - Пирот

Тираж:
300

ЦИП -Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

281.961 (=861)
ЛИЛИЋ Борислава
Оданост Срба Нишављана вери и традицији /
Борислава Лилић. -Ниш: Епархија Нишка 1998.
(Пирот: Пиком). -150 стр.: илустр. : 24 цм -

Тираж 300. -стр. 7-12: У славу стародревног Хиландара -
Владимир Стојанчевић. -Белешке уз текст. -

а) Православље - Срби
ИД = 69272076

Посебна издања су: *Пироћанци у рајтовима 1912-1918*, Београд 1989, 1-223; *Косовски бој и Пироћ у турским историјским изворима*, Пирот 1989, 1-44; *Светосавље и светосавске прославе у Пироћу*, Пирот 1994, 1-83; *The Methoch in Pirot*, Pirot 1994, (са текстом и на српском језику), 1-78; *The Greek Soldiers Cemetery in Pirot, the long way there is a short way home*, Pirot 1994, (са текстом и на српском језику), 1-83; *Пироћ и околина у списима савременика од XV до почетка XX века*, Пирот 1994, 1-243; *Историја Пироћа и околине I (1804-1878)*, Пирот 1994, 1-240; *Историја Пироћа и околине II (1878-1918)*, Пирот 1994, 241-620; *Из прошлости Пироћа, Пироћ*, 1995, 1-228. *Из прошлости Југоисточне Србије*, Пирот 1997, 1-269. *Метоси Нишавске епархије*, Пирот 1996, 1-62. *Метоси Нишавске и Нишке епархије*, Пирот 1996, 1-70. *The Chosen Works*, Пирот 1998, 1-200; , Ниш 1998., 1-146; *Из прошлости српско-бугарских односа*, Београд 1999, 1-80; *Прошлости Старе Србије*, књ 1, Београд 1999, 1-240; *Прошлости Старе Србије*, књ 2, Београд 1999, 1-236; *Југоисточна Србија у периоду српске националне револуције I (1804-1878)*, II (1878-1918). Пројекат САНУ у припреми.

Приредила је за штампу, написала предговор и напомене за: Светислав Петровић, *Историја града Пироћа*, Пирот 1996, 1-84; Тодор Поповић, *Бледе усвомене мој живојца*, Пирот 1996, 1-146; Тодор Станковић, *Усвомене*, Пирот 1996, 1-235; Фотије Станојевић, *Пироћ и Пироћске прилике*, Пирот 1996, 1-60; Радосав П. Марковић, *Побуна Срба против Турака у Нишком Поморављу 1841. године*, Пирот, 1996, 1-52; Светозар Николић Гаричка, *Дневник*, Пирот 1996, 1-43 Виден Тошић, *Усвомене*, Пирот 1996, 1-58. Станимир Лилић, *Пироћанци у рајним причама*, Пирот 1996, 1-70; *Дрући српско-турски рај 1877/78. и ослобођење крајева Југоисточне Србије*. Историјска грађа поводом 120.годишњице 1877/1997, Пирот 1998, 1-460; *Пироћ и околина у сећањима савременика за време Другог српског-раја 1877/78. поводом 120. година ослобођења од Турака*, Пирот, 1998, 1-204. *Мемоари српских рајника*, Београд 1998, 1-104.

ДР БОРИСЛАВА ДИДИЋ

ОДАНОСТ СРБА
НИШАВЉАНА ВЕРИ И ТРАДИЦИЈИ

